

Historijska traganja

Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • **Br. 2**, 1-244, Sarajevo 2008.
INSTITUTE FOR HISTORY • **No. 2**, 1-244, Sarajevo 2008

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIČ, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
MUHIDIN PELESIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
vera@isinter.net

Sekretar · Secretary

AIDA LIČINA, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis Historijska traganja / indicating that it is for Historical Searches
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije..... 5

Članci • Articles

Enver Redžić

*PISMA IVANA FRANE JUKIĆA UPUĆENA LJUDEVITU GAJU, STANKU
VRAZU I FRA GRGI MARTIĆU*

*LETTERS SENT BY IVAN FRANO JUKIĆ TO LJUDEVIT GAJ, STANKO VRAZ
AND THE FRANCISCAN FRIAR*

GRGA MARTIĆ..... 9

Philippe Gelez

VJERSKA PREOBRAĆENJA U BOSNI I HERCEGOVINI (c.1800-1918)

RELIGIOUS CONVERSIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

(cca. 1800-1918)..... 17

Hamiyet Sezer Feyzioğlu & Selda Kılıç

*PRVE MJERE PREDOSTROŽNOSTI KOJE JE PREDUZELO OSMANSKO
CARSTVO PROTIV REVOLUCIJA 1848. U BOSNI I NA GRČKOJ GRANICI*

*THE FIRST PRECAUTIONS TAKEN BY OTTOMAN EMPIRE
AGAINST THE 1848 REVOLUTIONS IN BOSNIA*

AND THE BORDER OF GREECE..... 77

Vojka Besarović-Džinić

SARAJEVSKO JEVREJSKO PJEVAČKO DRUŠTVO "LIRA"

THE JEWISH SINGING SOCIETY "LIRA" IN SARAJEVO..... 93

Ivana Dobrivojević <i>PRIVATNOST POD NADZOROM – Ograničavanje ličnih sloboda u Kraljevini Jugoslaviji (1929-1935)</i> <i>PRIVACY UNDER SCRUTINY – Limitation of individual freedoms in the Kingdom of Yugoslavia (1929-1935)</i>	117
Husnija Kamberović <i>POLITIČKA DJELATNOST MEHMEDA SPAHE OD 1929. DO 1939. GODINE</i> <i>POLITICAL ACTIVITY OF MEHMED SPAHO FROM 1929 TO 1939</i>	143
Denis Bećirović <i>O POLOŽAJU ISLAMSKJE VJERSKE ZAJEDNICE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI (1929-1941)</i> <i>ON THE POSITION OF ISLAMIC RELIGIOUS COMMUNITY IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1929-1941)</i>	190
Admir Mulaosmanović <i>PRIOLOG PROUČAVANJU PRIVREDNIH I DEMOGRAFSKIH KRETANJA NA BIHAČKOM PODRUČJU OD 1948. DO 1961. GODINE</i> <i>A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC TRENDS IN THE BIHAĆ REGION FROM 1948 TO 1961</i>	209

PREDAVANJA sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu
LECTURES on the Tribune of Institute for history in Sarajevo

Edin Radušić <i>STEREOTIPI O MRŽNJI MEĐU NARODIMA – britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća</i> <i>THE STEREOTYPES ABOUT ANCIENT HATRED – The British Consul commenting Russian and Austrian politics in Bosnia and Herzegovina in the second half of the 19 th century</i>	227
Upute autorima priloga	243

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

SA ZADOVOLJSTVOM vam predstavljamo drugi broj časopisa *Historijska traganja* za 2008. godinu. Potaknuti pohvalama za prvi broj, potrudili smo se i ovaj put za vas izdvojiti devet zanimljivih članaka izvornog naučnog i preglednog karaktera, i autorizirano predavanje održano na Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu *Dijalog s prošlošću*. Prezentirani radovi uvršteni su u dvije rubrike: *Članci* i *Predavanja sa Tribine*.

Zahvaljujući historijskim traganjima, u ovom broju možete saznati o dijelu prepiske koju je Ivan Frano Jukić imao sa svojim znamenitim savremenima o vizionarskom pogledu na Bosnu i Hercegovinu. S obzirom na multikonfesionalni sastav Bosne i Hercegovine, jedno od zanimljivih pitanja je i istraživanje o vjerskim preobraćenjima tokom 19. stoljeća, naročito kada su u pitanju pojedinačne sudbine ljudi iz različitih društvenih slojeva. Godina koja uvijek plijeni znanstvenu pozornost je revolucionarna 1848, a kako se reflektirala na Bosanski ejalet u vojnom pogledu, moći ćete saznati u ovom broju časopisa. Osim vjerske raznolikosti, bosanskohercegovačko stanovništvo odlikuje i višenacionalno obilježje. O samo jednom malom dijelu kulturnog djelovanja jednih od njih govori se u radu o Jevrejskom pjevačkom društvu *Lira* u Sarajevu. Stvaranje Kraljevine Jugoslavije bilo je okvir za promatranje Bosne i Hercegovine u novom državno-političkom sustavu, o stanju ličnih sloboda, odnosno o policijskom nadzoru nad podanicima govori se na plastičan način individualnih sudbina kako uglednijih, tako i "običnih ljudi". S obzirom na potrebu pronalazačenja najpovoljnijeg položaja u Kraljevini Jugoslaviji, u Bosni i Hercegovini postojale su mnoge ličnosti koji su djelovanjem u političkom životu ostavile značajnog traga u bosanskohercegovačkoj povijesti, a jedan od njih je i Mehmed Spaho, o kojem se ovdje govori, te se, između

ostalog, problematizira pitanje njegove smrti. Povezanost vjerske i nacionalne problematike u bosanskohercegovačkoj historiji otvara mnoga pitanja, a položaj Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji jedno je od značajnih i nezaobilaznih. Radom o privrednom i demografskom razvoju bihačkog područja tokom dvadesetak godina poslije Drugog svjetskog rata završava se rubrika *Članci*.

Tokom prošlosti u bosanskohercegovačkoj historiji nastalo je dosta mitova i stereotipa. O jednom, dosta raširenom – *da se narodi u Bosni i Hercegovini mrze stoljećima* – govori članak u rubrici *Predavanja sa Tribine*.

Prema tome, devet znanstveno utemeljenih radova sadržaj je drugog broja časopisa *Historijska traganja*.

Nakon ovih kratkih naznaka o sadržaju časopisa, pozivamo vas na saradnju u pronalasku tragova prošlosti, njihovom prezentiranju i učenju o nama i drugima.

Redakcija

Članci · Articles

UDK 930.2 (497.6) "18"
94 (497.6) "18"
Pregledni rad

PISMA IVANA FRANE JUKIĆA UPUĆENA LJUDEVITU GAJU, STANKU VRAZU I FRA GRGI MARTIĆU

Enver Redžić

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Autor se osvrnuo na 22 pisma koja je Ivan Frano Jukić uputio svojim znamenitim savremenikima Ljudevitu Gaju, Stanku Vrazu i fra Grgi Martiću. Svakom od njih se obraćao sa različitim temama, a zajedničko im je vizionarstvo na različitim poljima djelatnosti s ciljem dobrobiti i napretka Bosne.

Ključne riječi: Ivan Frano Jukić, Ljudevit Gaj, Stanko Vraz, fra Grga Martić, Bošnjak

Ovaj prilog je zasnovan na *Dokumentarnoj građi* o Ivanu Frani Jukiću, koju je objavio Muzej književnosti Bosne i Hercegovine 1970. godine.¹ *Građa* sadrži ukupno 144 dokumenta, od kojih su 132 Jukićeva pisma upućena značajnim ličnostima u javnom životu njegova vremena, a ostatak predstavljaju ona napisana samom Jukiću. Za prezentaciju u ovom prilogu odabrao sam 22 pisma, od kojih je jedanaest upućeno Ljudevitu Gaju, sedam Stanku Vrazu i četiri fra Grgi Martiću. U njima se Jukić predstavlja kao

¹ Jukić Ivan Frano. 1970. *Dokumentarna građa*. Sarajevo: Muzej književnosti Bosne i Hercegovine.

bosanski Ilirac, pokretač inicijativa i akcija, te kao protagonist preporoda i napretka Bosne.

U Krležinoj Enciklopediji (5, 1962.) zabilježeno je da je Jukić školovanje započeo u Fojničkom samostanu, u kojem je nastava bila posvećena grčkim i rimskim starinama, grčkom i latinskom jeziku, klasičnom obrazovanju (humaniora), u Zagrebu je završio filozofiju, a u Vesprimi (Mađarska) teologiju. Navedene discipline kompletirale su njegovu intelektualnu ličnost, ali nijedna posebno nije odredila njegovo javno djelovanje. Ipak, moglo bi se reći da je postignuto obrazovanje dolazilo do izražaja u širini i dubini njegovog društvenog opredjeljenja i rada.

Tokom dvanaest godina, u razdoblju od 1838. do 1850. godine, pisma Gaju slao je iz raznih mjesta: prva dva iz Vesprima sa potpisom *Bogoslovac treće godine*, kad je bio u devetnaestoj godini života, dva iz Sutjeske, dva iz Fojnice, po jedno iz Bosne, Travnika, Beča, Varcar-Vakufa i Banje Luke, koja je potpisivao različito: *sluga ponizni, franciskan, poznati NN, prijatelj, I F učitelj, istinski prijatelj, iskreni prijatelj*. Pisma je potpisivao prema raspoloženju u datom trenutku i zbog razlika nemaju posebnog značaja za Jukićev odnos prema Gaju. Za Jukića Gaj je bio neprikosnoveni tvorac ilirskog pokreta, Ilirije, kojoj je Bosna "daljena" autoritet koji na slogu nije pozvao samo "Hervate" već sve Ilire, dakle i nas nevoljne "Bošnjake". Od Gaja je Jukić očekivao savjet "šta za našu budućnost i srieću ovog ugnjetenog naroda imamo raditi i kojim načinom postupati". Jukić je veoma zahvalan Gaju što je "u svojoj tiskarnici tiskao njegove *Abecedare*". Jukić je uvjeren da će Gaj tiskati njegovo *Opisanie Bosne*, poznato Jukićevo djelo *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Odan Gajevim idejama, Jukić je nosilac ilirskog preporoda među Bošnjacima, koji su pravi Iliri kao što su i Hervati.

Svoje ilirsko opredjeljenje i angažovanje Jukić temeljito obrazlaže i argumentira u pismima Stanku Vrazu, najbližem Gajevom saradniku. Zanimljivo je da Jukić ne spominje slovensko porijeklo i činjenicu da je Vraz jedan od najznačajnijih slovenskih književnika u prvoj polovini 19. stoljeća, već ga smatra, s razlogom, uz Gaja stubom ilirskog pokreta, što je i sam Vraz pokazao prijelazom i stalnim nastanjenjem u Zagrebu, svojim radom i aktivnošću u ilirskom pokretu. Za Jukića je Vraz čisti ilirac, jedan od njegovih neospornih i uglednih čelnika. Još prije prijelaza u Zagreb, zbog čega ga je Prešern proglasio otpadnikom, saradnjom u Gajevoj *Danici* Vraz je potvrdio ilirsku orijentaciju, da slijedi ilirsku ideju.

Za razliku od pisama Gaju, koja su od općeg i principijelnog značaja, Jukićeva pisma Vrazu su konkretne sadržine koju čine književna pitanja, aktuelni položaj ilirskog pokreta, nastojanja da proširi slavenska znanja i ojača slavensku kulturnu uzajamnost. U njima se Jukić najviše posvećuje oblicima narodnog književnog stvaranja i organizaciji književnog života.

U prvom pismu Vrazu (iz Fojnice, 4. XII 1842)² Jukić navodi da ga Vraz poziva da saraduje u *Kolu* ilirskom, da informira Vraza “šta narod pripoveda o Marku Kraljeviću”, koji je prema Jukiću “kod Bošnjakah najveći do sad bivši junak”. U sljedećem pismu (iz Sutjeske, 22. IX 1843)³ saopćava Vrazu da ga zbunjuju “žalostni glasovi ticajući se naše narodnosti – ukinutja slavnog imena ilirskog”. Uporedo traži od Vraza da mu pošalje “slovnice Čeah, Rusah, Poljaka” da bi sastavio “Slovnicu Bosansku”. U pismu iz Sutjeske, 1. VI 1844⁴, šalje Vrazu za tisak *Plandovanja zabavna*, traži da se donese oglas u *Danici*, napominje da će poslati *Opisanie Hercegovine*, koje je prije dvije godine tiskao u *Magacinu Dalmatinskom*. Obavještava Vraza da raspolaže sa dokumentom iz 1481. godine, “diplomom posljednjeg kralja Bos. Stjepana Tomaševića”, koja je pisana u “našem Stojnom mistu Bobovcu 1461. rujna 18”. Dokument je pisan “bosanskom ćirilicom na čistome jeziku bos”. Jukić smatra da su dokument iz 1481. godine “Mlečani u Dalmaciji oteli od fratrah”. Jukić je pripremio knjigu *Bosanske narodne pjesme*, dio prvi, i uz rukopis šalje Vrazu proglas s pozivom na pretplatu. U pismu iz Sutjeske 31. VIII 1844. godine⁵ kaže da je Vuk zaslužio veliku hvalu skupljanjem blaga narodnog, ali on je početnik, to jest začetnik, koji nam je otvorio put. Vuk je “svoju zbirku nazvao srpskom, ali u njoj ima dosta i Bosanskih pjesmah”. Po Jukiću “Narodne naše pjesme su već u jeziku različite” i kad budu objavljene, zahvaljujući ‘dobrostivim štiocima’ za pomoć njegovom “poduzetju”, njegove *Bosanske narodne pjesme* ostavit će za sobom Vukovu zbirku.

Jukić je objavio poziv sa pravilima za osnivanje književnog društva u Bosni. Sretan je što je došlo vrijeme da se probudimo i mi Bošnjaci “slavna bratja ilirska”, pa obznanjuje da je cilj književnog društva “rasprostiranje Narodnog

² Ibidem, 28.

³ Ibidem, 32.

⁴ Ibidem, 36.

⁵ Ibidem, 40.

književstva i umno zabavljanje” i da će se društvo zvati *Bosanska pčela*, koja će se “izdavati u jeziku ilirskom i pravopisu Gajevom”. U istom pismu Vrazu, javlja da će “iziti knjiga koja će sadržavati Narodne pisme, Narodne pripovedke, poslovice i zagonetke”, sa opisima mnogih starih običaja. Knjiga će također naznačiti “stare Ilirske riči koje se čuju iz ustah prostog naroda”.

Dok je za Jukića Gaj pokretač i graditelj ilirskog pokreta, vođa, Vrazu se redovno obraća kao prijatelju. U posljednja dva pisma Jukić traži od Vraza pomoć i saradnju, što mu je potrebno da realizira svoja nastojanja. On šalje Vrazu svoje djelo *Bosansko književstvo* sa “ilirskom azbukom” i moli ga da *Književstvo* i sastav *Putovanja* dobiju mjesto u *Kolu*. Raduje ga što Vraz ne šuti, piše mu da je dobro u zdravlju, ali je nezadovoljan stanjem koje među svećenstvom vlada i želi ga obavijestiti “koji vjetar puše-sloge? jedinstva?”.

Jukić ne piše često Vrazu. Između posljednjeg i prethodnog protekle su tri godine, što ne znači da je među njima bilo manje prijateljstva. Jukić je bio veoma radostan što je mogao čestitati Vrazu na izboru za tajnika *Matice Ilirske* i zaželio mu dobro zdravlje “na korist ilirske književnosti”. Posebno je zadovoljan što je *Kolo* opet oživjelo i što je objavljena četvrta knjiga. Završio je članke *Književnost Dubrovnika*, zatim *Dalmatinska i Slavenska* i priprema ih za *Kolo*. Od Vraza traži da mu pošalje Gundulićevog *Osmana*, Crnogorskog vladike *Gorski Vienac* i Obradovićeve *Basne*. Jukić moli Vraza da rasparča preko 200 primjeraka njegovih knjiga *Razlike Bosne* i da mu pismom odgovori da li će i šta moći učiniti od navedenih želja.

Moj izbor završava sa Jukićevim pismima fra Grgi Martiću. Ima ih četiri, a pisana su u razdoblju od 1847. do 1857. godine. I ova pisma su sadržinom na području književnosti i zajedničke saradnje, ali su dijelom motivirana Jukićevim životnim stanjem i potrebom da mu se pomogne. U prvom pismu, Jukić aktuelizira značaj dogovaranja da djelovanje u oblasti književnosti bude intonirano duhom vremena, i što je od posebne važnosti, Jukić insistira “da se projdemo politike”. S tim u vezi, obavještava Martića da je u Fojnici otvorio učionicu sa 36 “dece” i da je u Zagreb poslao da se štampa *Abecedar latinski i ćirilski*. Pismom iz Sutjeske od 31. III 1854.⁶ godine, javlja Martiću da je iznenađen što je optužen kod vezira i odbija priznati da je iz Austrije “uteko” bez

⁶ Ibidem, 229.

pasporta. Nakon dvije godine, 10. VII 1856.⁷ godine zahvaljuje Martiću na brizi koju ulaže “kod časnog vezira” za povratak. Upućeno iz Đakova Martiću 25. III 1857.⁸ godine, posljednje pismo fra Grgi Martiću karakterizira ličnost Jukića u zadnjoj godini života: “Ozdraviti se ne more, umrijeti se ne da. Piše da će uprkos bolesti da dovrši književni rad *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad* god. 1852. mjeseca svibnja” i na kraju, upoznat sa pripremama, jarko vjeruje u sreću da ćemo i mi imati “bosansku tiskarnicu”.

U *Dokumentarnoj građi* sadržana su pisma koja je Jukić upućivao prijateljima i saradnicima i dokumenti izvjesnih institucija sa određenim podacima o Jukićevom radu i ličnosti. Muzej književnosti Bosne i Hercegovine nije imao u programu da istraži i objavi dokumentaciju koja bi sadržavala odgovore na Jukićeva pisma, tj. integralnu prijepisku Jukićevu da bi se objektivno i cjelovito sagledala njegova ličnost i aktivnost. U tom pogledu smatramo da bi uz korištena Jukićeva pisma mogli biti od interesa i značaja i neki dokumenti koji potječu od njega ili se odnose na njega. Prije svega, mislim na Jukićevo pismo Gaju od 8. IX 1850.⁹ godine, u kome on saopćava Gaju o svom susretu sa Omer-pašom. Jukić piše da Omer-paša poznaje našu književnost bolje od “Hervatskog” bana, da je on “ne samo Hervat i slavjanin i domorodac, nego i odveć uljudan i razborit”. Omer-paša ga je “nadario sa 500 grošah” i naredio da mu “uredno šalje izvjestija” o prilikama u Bosni. Jukić ne bi želio da se ovo o Omer-paši “u novinama” objavi, ali predlaže Gaju da učini “jedno podvorenje Omer-paši i da mu preporuči Bosnu, ako mu ne smeta Austrijska politika”. U izvještaju knezu Švarcenbergu od 5. VI 1851. godine¹⁰, austrijski konzul Atanacković napominje da prema njegovu saznanju Jukić pripada slavenskim ultrašima i da nije nenaklonjen austrijskoj vladi.

Koliko je Jukić bio obmanut ličnošću Omer-paše potvrđuje drugi Atanackovićev izvještaj knezu Švarcenbergu od 2. X 1851.¹¹ godine. Atanackovićeve je ocjena da su bosanski franjevci protivnici Austrije i da je među njima

⁷ Ibidem, 236.

⁸ Ibidem, 240.

⁹ Ibidem, 159.

¹⁰ Ibidem, 163.

¹¹ Ibidem, 166.

naročito opasan “poznati Jukić”. Ljudima od svog povjerenja Omer-paša je naredio da uhode Jukića i da će ga, kad se vrati u Zagreb uhapsiti i poslati ili u Carigrad ili ga “s puta ukloniti”.

U pismu “Prefektu Propagande” (21. XII 1852)¹² Jukić izvještava da je “protiv svakog međunarodnog prava” prognan iz Bosne sa 10.000 kršćana, naglašava da se želi “povratiti u domovinu”, ali je u velikoj nuždi i moli za putni trošak, jer je ostao bez ikakvih sredstava.

Jukić je umro u Beču 20. VI 1857. godine u 39-oj godini života.

Prema citiranim pismima nameće se zaključak da je velikom energijom nastojao da Bosna doživi preporod razvojem prosvjete i kulture. Oduševljen ilirskim pokretom, Gajevim idejama, sa zanosom i pregalaštvom inicirao je i programirao akcije usmjerene napretku Bosne – svom životnom cilju. Ideal mu je bila Bosna koju je živio više željom, nego što je realno doživljavao. Ipak, želio je da bude prepoznatljiva po bosanskim narodnim pjesmama i pripovijetkama, po bosanskoj bukvi i bosanskom književstvu, a časopisu *Bosanski prijatelj* namijenio je ulogu da bude svjetlo na putu u budućnost. Tražio je da stanovnici Bosne prestanu biti tretirani kao raja, i počnu se tretirati kao građani i državljani. Vizionar Jukić je i 150 godina poslije smrti aktuelan sa svojim idejama o napretku Bosne i državno-pravnom položaju Bošnjaka. Naime, Jukićev rječnik podrazumijeva da Bosnu nastanjuje narod koji ima samo jedno ime: Bošnjak. Niko nije, prije ni poslije Jukića, u imenu naroda Bosne bio tako jasan, istrajan i dosljedan Bošnjak. On nema uzora u prošlosti, ni sljedbenika do danas. Za njega Bošnjak nije bio jedna vjera, nego svaki Bosanac. Teolog po obrazovanju, franjevac Jukić jedinstvena je pojava u bosanskoj povijesti, kako svojim sekularnim djelovanjem za napredniju Bosnu, tako i svojim životnim doprinosom imenu Bošnjak. On ne kalkulira, on mašta i djeluje. Jukić je sagorio kao meteor i kao meteorski fenomen prohujao Bosnom, kojoj je darovao svoj kratki život. Njegov značaj je u tome što Bosna ima samo jednog Jukića. Drugi se nije pojavio. Možda je u tome i sudbina Bosne. Kratkotrajni sjaj i dugotrajna sudbina.

¹² Ibidem, 205.

SUMMARY

LETTERS SENT BY IVAN FRANO JUKIĆ TO LJUDEVIT GAJ, STANKO VRAZ AND THE FRANCISCAN FRIAR GRGA MARTIĆ

From the *Documentary Material* on Ivan Frano Jukić (1818-1857), published by the Museum of Literature of Bosnia and Herzegovina (1970) that contains 144 documents – i.e., Ivan Frano Jukić's correspondence with his distinguished contemporaries Ljudevit Gaj, Stanko Vraz and Friar Grga Martić, the author selected 22 letters that reveal the views and thoughts of Ivan Frano Jukić, as a Bosnian Illyrian and the historical figure that was instrumental for the renaissance and progress of Bosnia. Besides literary issues, the letters shed light on political relations in Bosnia in the mid-19th century. Ivan Frano Jukić is particularly well-known for his visionary concept of Bosniakdom, which, according to his interpretation, is not a religion but something every Bosnian belongs to. Educated as a theologian, Jukić was a unique figure of Bosnian history, both for his secular actions aimed at creating a more progressive Bosnia, as well as for the fact that he dedicated his life to the idea and notion of Bosniakdom. His relevance lies in his uniqueness; Bosnia had only one Jukić and another Jukić has never showed up on its historical stage. Perhaps that is the true fate of Bosnia: the short-loved flashes of light and a lasting destiny.

Key words: Ivan Frano Jukić, Ljudevit Gaj, Stanko Vraz, Franciscan friar Grga Martić, Bosniak

PISMO IVANA FRANJE JUKIĆA —
STANKU VRAZU U ZAGREB

*Šalje rukopis »Plandovanja zabavna«, s namjerom da ga štampa u Gajevoj ili Županovoj štampariji. Povjerava Vrazu da proučava i prepisuje stare rukopise i dokumente iz bosanskih samostana. Misli ih, po završenom poslu, sve objaviti.
Navodi imena djela, koja naručuje od Babukića.*

Sutjeska, 1. VI 1844.

Priatelju i znanče,
Mili moj Stanko!

u Sutisci 1. lipnja 844.

U vas se opet pojavilo pramalietje — narodni život i književstvo posli kratke zime — pristanka opet se probudi!?! Neka, neka neizade nepriateljem za rukom, koji sciniše, da po ukinutju imena ilirskoga, moći će slogu i književstvo ilirsko ukinuti, verlo su se privarili! — Iz sljedeće poslanice, vidiće te, da i ja krasnog prolietja dionikom biti želim? — al u ovoj zabitnoj strani živeći, sva po meni ne mogu opraviti, potreba mi je od priateljske pomoći — za to na vas i gospodina Babukića usuđujem se obratiti, t. j. eto šaljem za tisak »Plandovanja zabavna«, oglas i poziv kako ovdj priklopljeni stoji, metnite u Danicu odmah, a dielo t. j. rukopis pod Censuru; dok bude Censurirato; nadam se da će prispiti nekoliko i prenumeranta, dok vidite, da prispivši prenumeranti i novci polovinu troška mognu platiti odmah je pridajte pod tisak ol Gajev, ol Županov, sve je isto i da pako zadugo vriemena ne bi dovoljni broj novacah prispio, a tiskar na veresiu nebi htio pristati, onda uzmite novacah (n. b. ako ima) od g. Babukića, od prodanih mojih knjigah »Razlike pjesme i. t. d.«¹⁰⁾ Knjige format nek bude u 16. a karta odprilike onaka na kojoj se Narodne novine tiskaju — da bi pak vidili, od potrebe da je nekoliko istisakah na velinu tiskati, ondak slobodno u mome za Danicu oglasu javite, da tko želi na velinu može imat jedan komad po 30. kr. sr. — 200. stotine istisakah više nek bude utiskano, neg prenumerantah prispie do sveske rujna — imena pako na koncu knjige činite tiskati — da to kako valja izajde ja se ko na priatelja slobodno oslanjam, da će te brigu imati, osobito porad tipografskih pogrešakah, kojih, što je moguće, da manje bude nastojte, a gospodin Babukić, kome ovo pismo, pročitajte, nek nastoji: u skupljanju i primljanju prenumerantah, kako također i u raspošiljanju

¹⁰⁾ O. Vinko Vicić (— 1796) prepisivao je izvorne crkvene pjesme i mise. Spjevao je i pjesme za sve blagdane, a objavio ih je I. F. Jukić pod slovom »Pisme razlike na poštenje božje V. D. Marie i sviu svetih sastavljene od o. f. Vice Vicića godine 1785. sad pako na svitlost dana po I. F. Jukiću u Splitu 1844 tiskom Oliveti i družbenice.«
Predgovor I. F. Jukića od 3—8 strane.

UDK 323.11: 316.6 (497.6) "1800/1918"
Izvorni naučni rad

VJERSKA PREOBRAĆENJA U BOSNI I HERCEGOVINI (c. 1800 – 1918)

Philippe Gelez

Ancien member de l'Ecole française d'Athènes

S obzirom na višenacionalni sastav stanovništva Bosne i Hercegovine problem konverzija u njoj je veoma kompliciran. Autor je ovo pitanje istraživao sa brojnih aspekata koje je grupirao u tri glavna dijela: sociologiju preobraćenika, odnosa konverzije i politike i pitanje slobode savjesti i modernizacije prava. Unutar tri tematske cjeline, za vrijeme od oko 1800. do 1918. godine, naznačio je obim konverzija, sudbinu konvertita, ulogu braka, učešće imigranata i različitih društvenih slojeva u preobraćenju, značaj islamizacije i kompleksnost pojedinačnih slučajeva i mnoga druga pitanja u vremenu s kraja osmanskog i tokom austrougarskog razdoblja.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Osmansko carstvo, Austro-Ugarska monarhija, konvertiti, islam, katoličanstvo, pravoslavlje, franjevci, Stadler, Kallay.

Uvod

Vrlo teško je govoriti o konverzijama u Bosni i Hercegovini, odnosno o području gdje međureligijski odnosi predstavljaju jedno od delikatnih pitanja. Temu islamizacije s početka osmanske dominacije komunistički historičari nisu mogli mimoći i uglavnom su je “gurali pod tepih”, te pitanja

iz povijesti 19. stoljeća, kada bi ih i proučavali s tog aspekta, najčešće su tretirali s blagonaklonošću.

Od davnina je Bosna i Hercegovina bila suočena sa čestim mijenama religijskog etiketiranja. Njeni slavenski stanovnici površno su kristijanizirani od 9. do 10. stoljeća, a od 12. stoljeća izvori svjedoče o prisustvu jedne heterodoksnе crkvene organizacije pod utjecajem zapadnog dualizma, posebice francuskog. Stigmatizirani od strane Rima, njeni zvaničnici su uredno pozivani od početka 13. stoljeća da se vrate pod okrilje Svete Crkve, a *Mala braća* se šalju na teritorije pod njihovom nadležnošću sa izričitom misijom preobraćenja heretika. Međutim, odricanja i prihvatanja vjere često su samo deklarativna, ljudi bi se “preobraćivali” prema političkim prilikama u datom trenutku, naročito tokom sukobljavanja sa Mađarima i rimskom kurijom.

Dolaskom Osmanlija, ove dvije provincije doživjele su snažnu islamizaciju, prije svega tokom 16. stoljeća, ali treba naglasiti i slučajeve prelaska s katoličanstva na pravoslavlje, jer su glavne grupe pripadnika ove druge kršćanske vjeroispovijesti imale privilegiran status, kakav katolici nisu imali, u najmanju ruku tokom određenog perioda. Tokom 17. i 18. stoljeća konverzije idu u različitim smjerovima: prema katolicizmu, pravoslavlju i islamu,¹ u dokumentima nalazimo i priličan broj slučajeva da muslimani prelaze na neku od kršćanskih vjeroispovijesti, mada se, prema Kur'anu, za takve prijelaze obično nalagala smrtna kazna. Uzroci ovakvih religijskih kretanja prvenstveno su socijalne prirode. U slučajevima islamizacije glavni razlog izgleda da je proizlazio iz fiskalne politike, da bi se izbjegao harač, ali također da bi se izbjegle represije nakon nekog od poraza muslimana, a što se tiče ženskog dijela populacije, to je najčešće bilo radi udaje za muslimana.

Tokom svih ovih epoha, glavni problem predstavlja dominacija jedne grupe koju karakterizira njena religija nad ostalim. S te strane, u 19. stoljeću se uvodi novina bez presedana, a odnosi se na strukturalne reforme u Otomanskom carstvu (*Tanzimat*), koje najavljuju jednak odnos prema svima, bez obzira na vjeroispovijest. Teoretski, moć je postala dostupna svima, a ne više samo muslimanima. Od tada će se kršćanske elite dohvatiti fenomena konverzija, na prvom mjestu prelaska na islam i okrenuti mu se kao simboličnom udjelu u političkoj borbi. Tim smjerom će se kretati i polemike povodom kon-

¹ Nilević B. 1984. 129-141; Nilević B. 1995. 99-113; Jalimam S. 1998. 194 -208.

verzija tokom austrougarskog perioda, koji se može posmatrati, sa određene tačke gledišta, kao era ostvarenja reformi, jedan “*super-Tanzimat*.”

Dakle, radije nego da usvojimo jedan hronološki plan, podijeljen na otomanski i post-otomanski period, obradit ćemo ovo pitanje u njegovom globalitetu, uzimajući cjelinu razdoblja reformi prema jednoj logičkoj progresiji: najprije sociološka studija o konverzijama, a potom političko značenje koje im je dato. Ta politizacija, suprotno onome što bi se moglo očekivati, ne predstavlja, međutim, njihovo krajnje značenje. Stoga ćemo završiti obraćanjem pažnje na proces ozakonjenja koji konverzije impliciraju u odnosu na proces modernizacije koji je u to doba zahvatio Bosnu i Hercegovinu.

I. Sociologija preobraćanja

Različite procese konverzije u Bosni i Hercegovini treba posmatrati u odnosu na historijski kontekst, jer imaju heterogene uzroke, u zavisnosti od epohe i mjesta. Razumljivo je da se masovna islamizacija u 16. stoljeću ne može *apriori* izjednačavati sa onima koje su se dogodile poslije tri stoljeća. Onoliko koliko je moguće, važno je rekontekstualizirati preobraćanja u 19. stoljeću u njihovoj brojčanoj objektivnosti, da bi se bolje procijenio domet sukcesivnih interpretacija i kakav su utjecaj one imale krajem osmanskog (1850-1878) i tokom austrougarskog perioda (1878-1918).

A. Obim

Brojčani obim konverzija između 1879. i 1915. ne predstavlja praktično nikakav problem, zbog toga što su austrougarske vlasti sprovodile precizno prebrojavanje, a objasniti ćemo kasnije razloge zbog kojih njihove cifre daju jednu realnu garanciju za tačnost. S druge strane, tokom četrdesetak godina koje su prethodile 1878. godini, tj. tokom perioda primjene osmanskih reformi poznatih pod nazivom *Tanzimat*, nailazimo na mnogo veće komplikacije u vezi sa tačnošću cifara, pošto jedine podatke dobijamo ili od konzularnih ili od franjevačkih izvora, a slični podaci ne mogu se naći u kadijskim protokolima, naročito kada govorimo o onim kadijskim protokolima koji su sačuvani i objavljeni u prijevodu, ali ni u osmanskim narativnim izvorima.² Konzularni

² Čar-Drnda H. 2005. 153; Katić T. 2005. 690; Fajić Z. 1984. 163-200; Aličić S. A. 1982. 163-198; Hadžihuseinović S. S. (Muvekkit). 1999.

izvještaji, pored odsustva sistematizacije u ovom pitanju, uglavnom se bave podacima za strane naredbodavce kojima su konzuli administrativno i pravno odgovorni, a u dokumentima nalazimo malo slučajeva konverzije među lokalnim stanovništvom. Što se tiče franjevačkih hronika i njihove korespondencije, u njima je najviše podataka koji se odnose na katoličku populaciju. Iako nas istraživanje ovih dokumenata ne vodi do nekih preciznijih cifara za period prije 1878. godine, ipak možemo s velikom vjerovatnoćom, što će biti objašnjeno kasnije, procijeniti da austrougarska okupacija nije utjecala ni na smanjenje ni na povećanje broja religijskih preobraćenja, osim u specifičnom slučaju islamizacije. Dakle, osvrnut ćemo se na slučajeve nakon 1878. godine da bismo utvrdili obim konverzija tokom *Tanzimata*.

a. Austrougarski period: zvanične brojke

Kvantitativna stvarnost konverzija u Bosni i Hercegovini tokom perioda austrougarske uprave dobro je poznata. Njeni sociološki uzroci koji su tjerali ljude da promijene vjeru isto se tako mogu dobro ustanoviti. Prvo pitanje je saznati da li su tačne statistike koje je objavljivala austrougarska administracija, a koje se tiču slučajeva preobraćanja od 1879. do 1915. godine. Ove statistike pokazuju broj konverzija, prikazujući ih kroz dobitke i gubitke, prema svakoj od religija, rezimirane prema sljedećoj tabeli (*vidi sljedeću stranicu*)³:

³ Cifre koje možemo izvesti od raznih autora daju nam gotovo identične tabele:

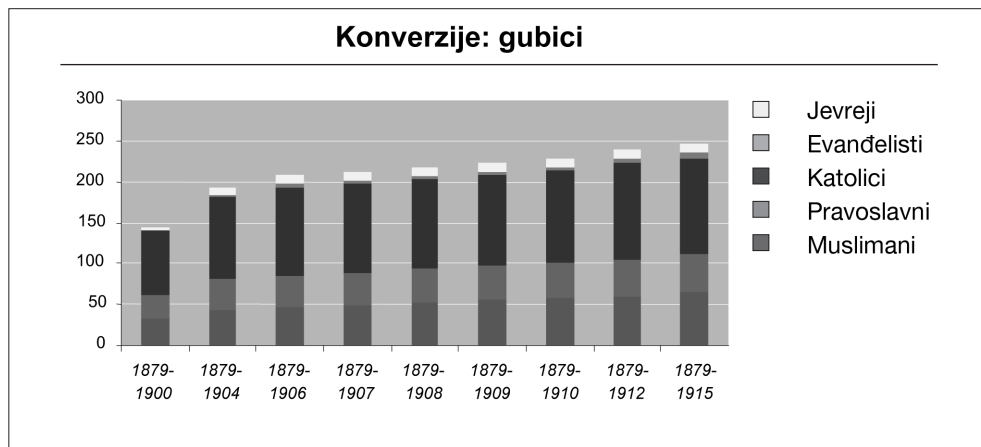
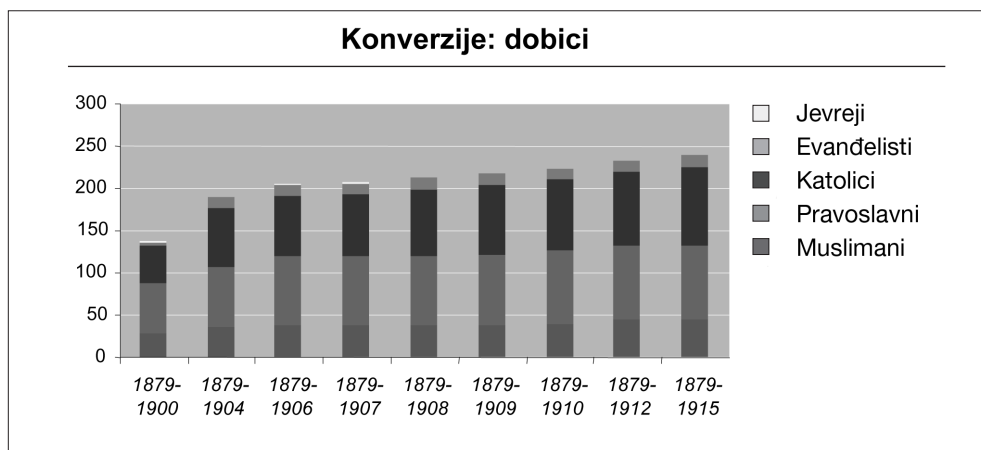
- za period 1879-1899. tabela u brošuri: Thallóczy – Kálly. 1900. 107. daje jednu dodatnu etapu koju ne može ustanoviti čitanjem *Izvještaja o upravi* koji je izdala Zemaljska vlada za BiH. Usput rečeno, uvijek se vjerovalo da je autor ove brošure sam Kállay (koji je, sjetimo se, bio dobar historičar); ali Robin Okey tvrdi, pročitavši rukopis u Državnom arhivu Mađarske, da pisanje prije odgovara Thallóczyju. On, također, dodaje da je ovo pitanje od male važnosti, budući da je Thallóczy djelovao kao *alter ego* Kállaya. Vidi: Okey R. 2002. 246. Ove Thallóczyjeve cifre preuzeo je Hauptmann F. 1967. fus. 2. 104.

- za period 1879-1904. Vidi: Topić F. 1999. 380.

- za period 1879-1915. Vidi: Čupić-Amrein M. M. 1987. 97. (Međutim, napravljena je jedna greška: za protestante, ona prikazuje gubitak od 16). Također vidi: Džaja M. S. 1994. 278. (hrvatski prijevod: 2002. 63.); Vrankić P. 1998. 686-687.

	Gubici	Dobici	Ukupno
Muslimani	65	44	-21
Pravoslavni	46	88	42
Katolici	118	93	-25
Evandelisti	6	14	8
Jevreji	11	1	-10

Vidimo da su katolici pretrpjeli najviše odlazaka, dok se broj pravoslavnih pripadnika povećao. Kumulativni zbir po godinama, kada je to moguće utvrditi, dozvoljava nam pretpostaviti, s velikom vjerovatnoćom, da se broj konverzija regularno razvijao tokom ovih 36 godina, što nam naznačava da su one morale biti neovisne o svim političkim dešavanjima.

Uočljiv je mali broj prelazaka, otprilike 240 u 36 godina, što znači prosječno 7 godišnje. Ove cifre nisu velike u poređenju sa onima koje se odnose na brojnost bosanskohercegovačkog stanovništva, koje je poraslo sa otprilike 1.160.000 stanovnika 1879. godine, do 1.900.000 stanovnika 1910. prema sljedećim vjeroispovijesnim proporcijama:

	Pravoslavni		Muslimani		Katolici		Ostali		Ukupno
	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	
1879.	496.485	42,88	448.613	38,73	209.391	18,08	3.675	0,31	1,158.164
1885.	571.250	42,76	492.710	36,88	265.788	19,89	6.343	0,47	1,336.091
1895.	673.246	42,94	548.642	34,99	334.142	21,31	12.072	0,76	1,568.102
1910.	825.418	43,49	612.137	32,25	434.061	22,87	26.428	1,39	1,898.044

b. Austrougarski period: arhivske brojke

Ove zvanične cifre gotovo da odgovaraju onima koje se mogu naći u arhivskim fondovima. Tematski dosje, koji je austrougarska administracija uspostavila od kraja 19. stoljeća, pohranjen u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, obuhvata period od 1878. do 1909. godine, samo s jednim upisanim slučajem za početak 1910. godine.⁴ Pored više od stotine individualnih dosjea, nalazimo i sintetičku tabelu konverzija (*Verzeichniss der Conversionfälle 1895, 1900, 1905*), koja obuhvata period 1881-1909. godine. Tokom tih dvadeset i devet godina, austrougarska administracija je saznala o 229 slučajeva koji su, na ovaj ili onaj način, imali u svojoj srži namjeru konverzije.

Uz ovu postoje i dvije komplementarne liste, koje ne preciziraju svaki put datum kada se konverzija dogodila i koje ponekad ponavljaju imena koja nalazimo u sintetičkoj tabeli. Ispred svakog imena je zabilježeno da li jeste ili nije bilo efektivne konverzije, i ako je to bio slučaj, naznačena je vjeroispovijest u vezi sa konverzijom.

U cjelini, evidentirana su 373 slučaja, od kojih je 151 slučaj efektivno doveo do promjene vjeroispovijesti (*Religionwechsel*), što čini 40% u odnosu na

⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH) Tematski dosje "Konverzije" (Kv).

ukupan broj zabilježenih. Zbroj prema pojedinačnim religijama ne odgovara potpuno objavljenim brojkama, što se može objasniti činjenicom da individualni dosjei nisu svi sasvim potpuni, a dešava se da se ponekad, naprimjer, ne spominje povratak u prvobitnu vjeru nakon konverzije.

Vizuelna reprezentacija ove statistike po hronološkoj osnovi bila bi previše aproksimativna, jer ustvari, jedan određeni broj slučajeva nije ni popisivan osim u datom periodu. Naprimjer, između 1878. i 1894. godine, pored onih slučajeva za koje se zna datum, treba računati i 85 dodatnih slučajeva za koje se godina ne zna s preciznošću, a od kojih je 21 završio efektivnim preobraćanjem.

Nije vjerovatno da su napravljeni mnogobrojni propusti u popisivanju broja konverzija u ovom dosjeu.⁵ Suočavajući se s mnogim problemima, administracija je i zvanično priznala da ih teško rješava, ali funkcioneri nisu pokleklili pred teškoćama koje je nametalo minuciozno prebrojavanje. Nadalje, mreža nadzora kojom je vlada kontrolirala teritoriju Bosne i Hercegovine bila je vrlo gusta. Jedna od bilježaka u dosjeu nam može pomoći da bolje shvatimo ovaj birokratski mentalitet, čiji činovnici su veoma zainteresirani za bosanskog muslimana koji se preobratio na katoličanstvo u Zagrebu samo zato što je to predstavljalo promjenu u odnosu na popis stanovništva od 1907. godine.⁶

Inače, međuvjerski odnosi bili su tako zategnuti da je bilo praktično nemoguće, makar i za seljaka u planinskim predjelima, da promijeni vjeru a da se njegova zajednica ne uzbuđi i da glas ne dođe do ušiju sreskih i okružnih načelnika, ma koliko nevješti bili ovi posljednji. Štaviše, od 1891. godine, a na to ćemo se još vratiti, administracija je bila zakonom obavezana da se uplete u sve slučajeve konverzija.

Tako dolazimo do sljedećih zapažanja: 1. Na objavljene brojke možemo se osloniti budući da su slične onima koje se mogu naći u arhivima; 2. Objavljene brojke čine samo polovinu, možda i trećinu svih slučajeva vezanih za promje-

⁵ ABH GFM Pr. 1908/886. i 1908/917. Rijetko nailazimo na nepopisane slučajeve: naprimjer, Aiša Hodžić iz Visokog, muslimanka preobraćena na katoličanstvo, čini se pod inicijativom Stadlerovom.

⁶ ABH Kv "Čordić Zehro". Ovaj popis stanovništva predstavljao je ažuriranje prijašnjih popisa na osnovu porođaja i smrti o kojima su muhtari i knezovi morali izvještavati Zemaljsku vladu. Rezultati popisa nikad nisu bili objavljeni, ali su korišteni za izračunavanje "vjerskog ključa" u trenutku parlamentarnih izbora 1910. godine.

nu religije; 3. Administracija je bila obaviještena i mnogo više od efektivnih promjena vjere, sudeći po sadržajima nekih dosjea.

c. Zaključak i ekstrapolacija u vezi sa prethodnim periodom

Prvi zaključak bi bio da ne postoji statistika o konverzijama tokom četrdeset godina austrougarske uprave, jer se njihov broj prikazuje kao suviše mali uzevši njihovu proporciju prema cjelokupnoj populaciji.

Isti zaključak se nameće i nakon proučavanja izvora koji se odnose na prethodni period. Tokom decenija koje su prethodile 1878. godini, teško je pratiti jednu po jednu godinu u kretanju konverzija. Ipak, sličnosti nam dozvoljavaju da projektiramo zaključke izvedene za naredni period. Ustvari, za period od 1840. do 1878. godine raspolažemo velikim brojem izvora, istina narativnog tipa, ali koji su direktno povezani s pitanjem konverzija, a to su: konzularni izvještaji i franjevačke hronike. Broj konvertita iznosi, *grosso modo*, stotinjak osoba.

Vrlo je vjerovatno da su tekstovi iz predaustrougarske epohe ispustili mnogo slučajeva, jer su hronike imale lokalni karakter, a konzuli nisu imali obavještajnu mrežu koja bi pokrivala cijelu Bosnu i Hercegovinu. Međutim, propusti i ne mogu dostići neku brojku koja bi bila od presudne važnosti, jer evokacija konverzija je uvijek individualna, i nikakav masovni pokret nije zabilježen.⁷ Budući da je od sredine stoljeća veliki publicitet bio davan preobraćenjima, možemo dati procjenu, da je, u najgorem slučaju, bilo hiljadu konverzija u četrdeset godina, što čini 25 godišnje, prema populaciji čiji broj

⁷ Prema jednom od najpreciznijih bosanskohercegovačkih historičara u vezi sa prebrojavanjem konverzija, Dominiku Mandiću, posljednji masovni prelasci s katoličanstva na islam odigrali su se tokom perioda 1648-1699. u predjelu Brčkog. U okviru svoje teze o hrvatstvu Bosne i Hercegovine, on procjenjuje da su tamošnji Srbi djelomično nastali od lokalnih katolika i da su određene konverzije s jedne na drugu kršćansku vjeroispovijest (ma u kom smjeru) imale masovan karakter sve do dvadesetih godina 17. stoljeća. Vidi: Mandić D. 1982. 251-153. i 538-584.; Draganović K. 3 (1937). *passim*.

Ipak, nailazimo na zabilježene slučajeve cijelih sela koja su prešla na islam tokom 18. stoljeća, ali možemo sa sigurnošću tvrditi da su to izuzeci. Vidi: Skarić V. 29-33. Počev od kraja 18. stoljeća, ne možemo ništa slično pročitati iz pera posmatrača, iako su bili bolje obaviješteni o lokalnim događajima i o međureligijskoj situaciji, ali i zainteresirani za zaštitu kršćanske vjeroispovijesti pred islamom.

varira između milion i milion i dvije stotine hiljada duša.⁸

Stoga, ako je i razumljivo da se katolički i pravoslavni kler žalio na islamizaciju u 16. stoljeću, s obzirom na brojčani obim pojave, isto ne važi za epohu u kojoj su konverzije bile činovi pojedinaca⁹ i stoga predstavljaju sporadične pojave. U suštini, ako je i bilo masovne konverzije u 19. stoljeću, izvori o tome mora da su drugačije govorili. Situacija se vjerovatno stabilizirala tokom prve polovine 18. stoljeća i izgleda vjerovatno da je ta stabilizacija bila uzrok, a istovremeno i posljedica pogoršanja međureligijskih odnosa, naročito između katolika i pravoslavaca.¹⁰ Nijedan masovni prijelaz s jedne vjere na drugu nije zabilježen u tom periodu.¹¹

B. Sudbine konvertita

Ne samo da sudbine preobraćenika, zanemarujući njihov individualitet, imaju zajednička obilježja koja je važno razjasniti već pokazuju i frapantne sličnosti koje čini političko-administrativni prekid u 1878. godini nevažnim, s obzirom na sociologiju konverzija. U nekoliko tema možemo ih sve obuhvatiti, a tada se otkrivaju i neke posebnosti. Dvije crte imaju zajednička obilježja: uobičajenost i marginalnost.

a. Brak

Glavni uzrok prelaska je naklonost prema drugoj osobi, a dobrovoljnu odluku je većinom donosila žena da bi prešla u vjeru onoga koga voli.¹² Nije se radilo o tome da je bila zavedena njegovom religijom, niti o tome da je htjela svome voljenom demonstrirati svoju dobru volju, već je konverzija bila

⁸ O problemima na koje nailazimo pri proučavanju popisa stanovništva, a koji opravdavaju moju procjenu, vidi: Pejanović Đ. 1955. 120.

⁹ U svojoj hronici zabilježio je Bogdanović jedan jedini slučaj prelaska jedne pravoslavne porodice na katolicizam, između 1765. i 1768. u regionu Livna. Slučaj se čini izuzetnim tim više što porodica pojedinačno prelazi na katoličku vjeru. Vidi: Bogdanović M. 1984. 241.

¹⁰ Vidi kod Filipa Lastrića poglavlje "Nevolje pretrpljene zbog nedužnosti i spletkarenja Grka". Vidi: Vukšić T. 1991. (hrvatsko izdanje 1994).

¹¹ Gelez Ph. 2005.; Popovic A. i Gilles Grivaud G.(ur.) 2009.; Mandić D. 1982. III.

¹² Centre des archives diplomatiques de Nantes (CADN), Konzulat Sarajevo, tom 4. od 7. XII 1871.; Thallóczy-Kállay. 1900. 107.

neophodna. Da bi se integrirala u muževljevu zajednicu, morala je ispovijedati istu vjeru. Miješani brak ne postoji, prilike ga, uz nekoliko iznimaka, ne dopuštaju u ovoj epohi, i prema francuskom konzulu, međureligijski brakovi su potpuna nepoznanica sve do 1876. godine, mada ovoj kategoričkoj tvrdnji sigurno treba dati nekoliko nijansi, naročito kad je u pitanju konkubinatski brak.¹³ U osmanskome periodu, i među katolicima i pravoslavicima, konverzija je jedan prerekvizit koji ponekad dovodi preobraćenika s katolicizma do novog krštenja prema pravoslavnom obredu, iako je taj sakrament zajednički objema crkvama.¹⁴ Odbacivanje miješanog braka ne izgleda da se promijenilo nakon 1878. godine.¹⁵ Nadalje, katolici se ponekad preobraćuju zato što im njihova vjera ne dozvoljava razvod, za razliku od pravoslavlja i islama.¹⁶

Mnogo se žena preobrati, ili razmišljalo da promijeni vjeru, da bi dobile *nihil obstat* od religijskih vlasti, a kada je miješani brak i proslavljen, svršava se brzo i tragično, jer brat ne oklijeva da ubije svoju sestru koja živi u miješanom braku, dugo se pripremajući na taj čin.¹⁷

¹³ Hadžijahić M. 1981. 155-168.; Ministère des Affaires étrangères de France, Quai d'Orsay (MAE), Correspondance consulaire et commerciale (CCC), poste de Bosna-Séraï (Serajevo), t. 3, 26. V 1876 (= CADN, Sarajevo 5, 26. V 1876).

Izgleda da konkubinatski brak nije bio isključivo obilježje gradske populacije tog perioda, i u nekim selima je bila prilično konfuzna situacija, naročito u predjelu oko Jablanice. Édouard de Sainte-Marie, dragoman vicekonzulata Francuske u Mostaru, krajem 60-ih godina 19. stoljeća, koji u svom stilu ilustrira život u muslimanskim zajednicama Jablanice: “[...]domaće stanovništvo ovoga kraja sebe naziva muslimanima, ali u stvari uopće ne poznaju Prorokovu religiju: to su ljudi koji žive u zajednici, kod kojih brak ne postoji i gdje ih vidimo kako se bezobzirno predaju polnom promiskuitetu, strašnom poput neke antičke misterije”. Vidi: Pricot de Sainte-Marie. april-maj 1876. 543-544. U tom kontekstu, nije isključeno da je postojalo nekoliko miješanih konkubinata.

¹⁴ Skenderova S. 1976. 229. Nisam se uspio obavijestiti o kanonima koji reguliraju brakove između katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini tog doba. Stari katolički kanon, koji je važio do 1917, preporučuje biskupima da obeshrabruju takav tip spajanja. Vidi: Dubost M. (dir.). 1993. 997. Međutim, biskupima na višekonfesionalnim teritorijama, poput Bosne, bilo je dozvoljeno dodjeljivanje dispencije. Što se tiče bosanske pravoslavne zajednice, nisam uspio konsultirati njihove godišnjake, u kojima bi slične preporuke morale biti objavljene.

¹⁵ Grijak Z. 2001. 225. Sekretarijat Vrhbosanske nadbiskupije je primio između januara i augusta 1882. godine više od dvanaest zahtjeva za konverziju zbog miješanog braka.

¹⁶ Filipović Milenko (ur.). 1966. 29-30.; ABH Kv “Šigećan Ivo”.

¹⁷ ABH Kv “Škoro Mara”

U 1900. godini se procjenjivalo da je između 1879. i 1899. uzrok konverzija, po pravilu, bio brak. Odbijajući više od ostalih religija miješane brakove, pravoslavlje je još više dovodilo do preobraćanja žena.¹⁸ Religiozna i socijalna obaveza također ponekad postaje prinudna, jer kada bi izvjesnu djevojku oteo musliman, ona je samim time morala da se islamizira, kako nam govore narodne pjesme koje su tada kolale Bosnom i Hercegovinom, a isto važi i za muslimanku koju bi oteo kršćanin.¹⁹

Ponekad bi konkubinat doveo do želje da se dvoje ljudi ujedine pred Bogom i tada bi se radije preobratali nego živjeli u miješanom braku.²⁰ U toj perspektivi, promijeniti vjeru znači odreći se porodice. U austrougarskim dosjema očevi, saznajući da im se kći zagledala u "tuđega", vjenčaju je za momka iz njihove zajednice. Od kraja 18. stoljeća sakramentom braka franjevci često vezuju mlade djevojke na rubu prelaska na islam.²¹ Od 1800. do 1915. godine crna hronika je dugačka priča o vjenčanju žena radi braka.²²

Nekoliko slučajeva iz perioda austrougarske vladavine prikazuju nam muškarce privučene, u ovim slučajevima ljubavlju, vjeri svoje ljubavnice ili konkubine. Ovdje, socijalne konvencije igraju puno manju ulogu od religioznog elana iz dubine duše. Naprimjer, sarajevski musliman je živio u konkubinatu s jednom časnom sestrom iz Zagreba koja je istupila iz reda. Odlučio je da će njihovo treće dijete biti kršteno, i nakon mnogo briga, preselio je u hrvatsku prijestonicu da bi tamo živio u miru, vjerovatno s namjerom da se preobrati.²³ Ovakav slučaj, bolje rečeno izuzetak, nije prisutan u izvorima iz osmanskog perioda, što bi moglo predstavljati prvu osobenost perioda nakon 1878. godine.

¹⁸ Thallóczy-Kállay. 1900. 107.

¹⁹ Gelez Ph. 2005. 89-113.; Baltić. 1991. 79. Među zloupotrebama koje Baltić imputira kape-tanima nailazimo na konverzije žena odvedenih na silu.

²⁰ ABH Kv: "Horváth Marie"; "Krstaić Živka (zvana takođe Milka)"; "Miletović Marija".

²¹ Baltić J. 1991. 58.

²² Šljivo G. 1985. 96.

²³ ABH Kv "Duranović (Josip)".

b. Imigranti

Konverziju određuje ne toliko prilagođavanje ili ranjivost žena koliko organizacija bosanskohercegovačkog društva, koje upija svaku razliku na ljestvici svake zajednice. Zato druga značajna grupa iz koje dolaze konvertiti sastavljena je od imigranata, a za njih, konverzija je moćno sredstvo asimiliranja.

Austrougarske statistike nam omogućuju precizno razmatranje. Za period od 1879. do 1915. godine, brojke nas vode do zaključka da otprilike jedan od tri konvertita nije domaći stanovnik, već dolazi iz nekog drugog dijela Monarhije ili nekih drugih zemalja:

	Gubici Domaći	Gubici Imigranti	Ukupno	
			Gubici	Dobici
1879-1900.	NP	NP	144	137
1900-1904.	29	20	49	53
1904-1906.	11	4	15	15
1906-1907.	3	1	4	2
1907-	4	2	6	6
1908-1909.	4	1	5	5
1909-1910.	5	1	6	6
1910-1912.	3	7	10	9
1912-1915.	6	1	7	7
Ukupno				
1879-1915.	NP	NP	246	240
1900-1915.	65	37	102	103

Ova tabela prikazuje efektivne konverzije. Ispitivanje dosjea koji se odnose na slučajeve gdje konverzije na kraju nije bilo dovodi nas do zaključka da je procenat imigranata u cjelokupnom broju namjernih i efektivnih konverzija mnogo značajniji. Naime, prelaznici iz judaizma, kao i protestanti, dostižu cifru neuporedivu s njihovom proporcijom u ukupnoj populaciji. Čitanjem dosjea nameće se zaključak da su austrougarski Aškenazi i protestanti (luteranci i kalvinisti) najlabilnija populacija s obzirom na vjeru. Njihove vjerske zajednice su vrlo ograničene u Bosni i Hercegovini. Također, dosjei neočekivano pokazuju da mnogo katoličkih i pravoslavnih konvertita predstavljaju imigrante iz civilne ili (bivše) vojne Hrvatske i Slavonije, čak i određen broj katolika dolazi iz Mađarske ili Austrije.

Isto važi i za prethodni period. Ako bismo trebali sumnjati, *apriori*, u konzularne izvore, koji se po svojoj prirodi bave strancima u Bosni i Hercegovini, ispitivanje razdoblja 1879-1915. omogućava nam da zaključimo s vjerovatnošću da se broj imigrantskih konverzija zabilježenih u konzularnim depešama ne razlikuje mnogo od stvarnog udjela koji su one imale u ukupnom broju konverzija.

Za sada se prisjetimo samo da su se, opet, žene iz grupe naseljenika najviše preobratile gotovo isključivo na islam. Ali i muškarci imaju značajan udio u ovom procesu, iz ponekad vrlo kompleksnih razloga. Tako je neki Salamo, liječnik iz Bônea, grada u francuskom Alžiru, tamo ostavio porodicu da bi otišao u Carigrad. Odatle, krajem 1859. prelazi u Mostar, da bi se zaposlio kao gradski i oblasni liječnik, a s njim je došla konkubina, koju je zatim najurio naočigled svih. Početkom decembra 1864. godine rastavio se od druge žene, vjerovatno lokalne stanovnice, manifestirajući svoju želju da postane otomanski državljanin i da primi pravoslavlje. Prema njegovom imenu, možemo pretpostaviti da je bio Jevrej.²⁴

Austrijanci i Mađari su bili relativno brojni u Bosni i Hercegovini u predokupacionom periodu. Više njih se preobratile na islam ili su se prikazivali kao takvi. Naprimjer, neki mađarski katolik pravio se muslimanom sve dok se nije zagledao u mladu mostarsku pravoslavku s kojom se 1855. želio oženiti, što ga je prisililo da odbaci masku.²⁵ Kada bi habsburški podanici prešli osmansku granicu, prvi im je refleks bio da se islamiziraju. Čuveni otomanski general iz druge polovine 19. stoljeća Omer-paša Latas (1806-1871) bio je pravoslavac iz Vojne krajine, koji je kao dvadesetjednogodišnjak prešao u Bosnu i primio islam, a da to niko nije tada zapazio. I za proste dalmatinske ljude Bosna je predstavljala jedno praktično rješenje. U Mostaru je 1865. godine neki mladi Austrijanac izrazio želju da postane musliman, ali francuski konzul je imao mišljenje da ga je na to prisilila regrutacija.²⁶

²⁴ CADN Mostar 6, Moreau, 3. XII 1864.; Šljivo G. 2005.15.

²⁵ CADN Sarajevo 16, 17. april 1855.; CADN Sarajevo 12. august 1856. Ne znam detalje o ovoj Portinoj kasaciji, koja *apriori* nije imala nikakvu nadležnost u ovom području. Najvjerovatnije nije ni došlo do Porte nego do patrijarha.

²⁶ CADN Mostar 6, 7. I 1865.

Bosna je predstavljala područje za islamizaciju u specifičnim slučajevima za one političke izbjeglice koji su dolazili iz Habsburškog carstva nakon revolucija 1830. i 1848. godine. Prema članu 14. Požarevačkog mira (21. VII 1718), politički azil je zabranjen objema državama za pripadnike njihovih država.²⁷ Jedini način da se izbjegne izručenje, kada su u pitanju izbjeglice iz 1848. godine, bilo je islamiziranje, što je značilo i potpadanje pod kur'ansku legislaturu, odnosno otomansku. Kako su mnogi od njih pripadali Latasovom ekspedicionom korpusu, Beč je tražio njihovo izručenje od strane Otomanskog carstva. Oni su prešli na islam u Travniku, na veliku žalost franjevac: "Tko bi ikad ovo mogo reći, da će učene glave dovre zalutati? Naš prosti čovik u Bosni redko bi se našo koji bi se poturčio, premda naši krstjani, evo od 400 godina, trpe veliko progonjstvo i arač isti plaćaju zato što su krstjani i volidoše sva progonjstva trpiti i arač isti plaćati, nego se poturčiti. A ova gospoda toliko prosvitljena taku sramotu učiniše."²⁸

Jedini izuzetak su činili liječnici, a ne zna se tačno zašto, koji su jednostavno simulirali obrezivanje, ali su morali uzeti muslimansko ime. Takav je slučaj Gustava Gaala, sina bibliotekara Pinakoteke "Esterhazy", koji je uzeo ime Velibeg i nije mogao primiti sakrament katoličkog vjenčanja.²⁹

Ove nove muslimane nije najbolje primilo bosansko muslimansko stanovništvo. Naročito je Latas izazvao negodovanje bosanskohercegovačkih begova, prije svega Ali-paše Rizvanbegovića, koji ga je sistematski nazivao pogrđnim imenima poput *poturica*, *đaur*, *poposki sin*, spominjući u uvredljivom kontekstu i njegovo kršćansko porijeklo s majčine strane.³⁰ Isti tretman se primjenjuje u 1861. godini i prema hercegovačkom muširu, koga su poslali

²⁷ Noradounghian effendi Gabriel (ur.). 1897. 208-220.

²⁸ Baltić J. 1991. 156-159.

²⁹ Fra Grga Martić u: *Zapamćenja (1829.-1878.)* je prema autorovom kazivanju zabilježio Jan-ko Koharić, a za tisak priredio Šišić F. 1906. 23-24. Također vidi: CADN Sarajevo 2, 20. august 1864. u vezi sa Mahmud-pašom Poljakom, prebjeglim u Otomansko carstvo 1849, te ubrzo potom islamiziranim. Uz sebe je Latas imao i poznatog generala Illahi/Ilinski Skender-pašu, habsburškog podanika protjeranog iz Galicije nakon 1830. Vidi: Čokorilo P. 1937. 58.; Gluck V. 1937. 354-359.

³⁰ Čokorilo P. 1937. 57.; Pamučina J. 128. Fra Grga Martić, kada govori o Rizvanbegovićevoj smrti, potvrđuje da ga je Latas dao smaknuti naročito zbog toga što nije prestajao da mu spominje hrišćansko porijeklo. u: Martić G. 20.

da umiri rat sa Crnogorcima i njihovim hercegovačkim saveznicima, a prezir se iskazuje prema njegovom “renegatskom” štabu.³¹

c. Društveno porijeklo

Slučaj imigranata dovodi nas do preciznijeg razmatranja socijalnog porijekla konvertita. Ustvari, preobraćeni imigranti su u većini slučajeva ili uglednici ili siromasi, a tokom austrougarskog perioda nailazimo na brojne činovnike.³²

Među njima se nalaze crkvena lica, kršćani, kako katolici tako i pravoslavci, koji su istupili iz zvanja. Ali-paša Rizvanbegović (1783-1851) kod sebe je primio Zadrana Teofila Stefanovića (umro 1849), monaha iz pravoslavnog manastira Savina, u Kotorskom zaljevu, koji je, prema jednom pravoslavnom hroničaru iz Hercegovine, prešao na islam jer je živio u konkubinatu i svoju ljubavnicu je usmjerio ka preobraćenju.³³

Ova crkvena lica nalazila su se na marginama njihovih bratskih i religioznih zajednica. Naprimjer, kad je neki svećenik pokazao svoju namjeru da prijeđe na islam, grčka, tj. pravoslavna zajednica u Sarajevu dala je sve od sebe da spriječi takav skandal, ali izgleda da se namjera ostvarila. Pišući o ovom slučaju, francuski konzul dodaje da religiozna uvjerenja nisu igrala nikakvu ulogu u svećenikovojoj želji, jer je njega pokretao jedino gnjev.³⁴ Jedan drugi svećenik, porijeklom Karavlah, postaje Latasov ordonans.³⁵ Jedan profesor s Cetinja, stanoviti Pero Keglović, prihvata islam 1871. godine, a vjerovatno je bio svećenik.³⁶

³¹ Šljivo G. 2005. 14.

³² ABH Kv: “Ehrlich Marcell”; “Abay Johan”; “Kružić Franz v.”; “Sigećan Ivo”; “Goldfinger Abraham”; “Höpferger Franjo”; “Halbmann Josef”. U istoj fascikli, jedna katolička imigran-tkinja iz Mađarske se preobratala na evangeliističku vjeroispovijest svog ljubavnika, funkcionera “Finke Emilie”.

³³ Čokorilo P. 1937. 51.

³⁴ CADN Sarajevo 4, 7. XII 1871.

³⁵ Martić G. 25. Spominje se i drugi preobraćenik na islam, koji je svoje sposobnosti stavio u službu guvernera. Vidi: Šljivo G. 1985. 273.

³⁶ CADN Sarajevo 4, 7. XII 1871.

Također je i katolička zajednica imala svojih svećenika vjerolomnika i prijelaznika, s nekim poprilično netipičnim profilima. Jedan Jevrej iz italijanske regije Pulja (Puglia), koji se preobratio na katolicizam i postao franjevac, došao je iz Jerusalema u Bosnu, u starosti od 68 godina, 26. marta 1776. godine preobratio se na islam. Potom je pobjegao u Solun.³⁷ Više od stoljeća kasnije, 1901. godine, u okrilju bratstva trapista, koji su došli u Bosnu krajem osman-skog perioda, stanoviti Ivo Čošić, redovnik lokalnog porijekla, uz to i kateheta, objavljuje želju da se preobradi na pravoslavlje. Pritisak iz Nadbiskupije je bio toliki da se povukao.³⁸

Pored tih klerika, koji pripadaju socijalnom sloju različitom od seljaštva i ruralnog klera, vrlo rijetko nailazimo na konverzije među elitom. Na granici tretiranog perioda, u augustu 1777. godine, kćerka Mustafa-paše iz Skoplja (mjesta u Bosni) pobjegla je s momkom Dalmatincem koji je radio u bosanskoj provinciji. Prešli su u Dalmaciju s namjerom da se tamo vjenčaju.³⁹ Poslije više od jednog stoljeća, 1901. godine, beg iz Petrovca Muhamed-beg Bukovača imao je namjeru preobratiti se na katolicizam, ali to nije konkretizirao.⁴⁰ Valja spomenuti i Vejsila Ćurčića, muslimana, pripravnika u Zemaljskom muzeju, koji je istrajavao u novoj vjeri, katolicizmu, koju je prihvatio 1904. godine.⁴¹

Međutim, ovih nekoliko uglednika ne predstavljaju veliki broj, kada se upoređuju sa svim onim siromasima koji su se islamizirali da bi se bolje snašli u lokalnom društvu, jer je islamska religija predstavljala još uvijek najbolje sredstvo da se osigura koliko-toliko stabilna egzistencija i budućnost. Izvjesna Marija Miljanić, porijekom iz Vojne krajine, došla je početkom 1860. godine u okolinu Cazina, sa svoje tri kćeri. Sve tri su se udale za muslimane, i samim tim su se preobratile. To im je predstavljalo jedinu šansu za preživljavanje, budući da ništa više nisu imale u Austriji.⁴² Jedna priča koju pripovijeda Vuk Karadžić govori da su islamizaciju popratili novčani darovi. Ne vidjevši plaću

³⁷ Baltić J. 1991. 54-55.; Benić B. 1979. 267.; Bogdanović M. 1984. 168.

³⁸ ABH Kv "Ivo Čošić".

³⁹ Bogdanović M. 1984. 165.

⁴⁰ ABH Kv Verzeichniss.

⁴¹ ABH Kv Verzeichniss.

⁴² Šljivo G. 2005. 260-262.

nekoliko mjeseci, turski posadnik u Beogradu 1827. pretvarao se da je kršćanin koji želi da se preobradi na islam, da bi dobio darove u novcu.⁴³ Stvar bi se vjerovatno mogla ekstrapolirati i na Bosnu. U svakom slučaju, islamizacija je stavljala ljude u poziciju da traže finansijsku dobit, a muslimani čija je religija bila skorijeg datuma koristili su izgleda svoje novonastalo stanje da od svojih starih pastora (katolika) silom zahtijevaju novac.⁴⁴ Šezdesetih godina 19. stoljeća bosanski musliman po imenu Alagić uvjerio je istoimenog dalmatinskog svećenika da su u uskoj rodbinskoj vezi, što mu je omogućilo i da mu iznudi novac.⁴⁵

Tokom austrougarskog perioda primjetno je da su muškarci konvertiti, često mladići koji su se preobraćali da bi dobili zaposlenje.⁴⁶ Iako poslije 1878. godine materijalne dobiti za preobraćenike rijetko izbijaju na površinu, mnogi slučajevi se odnose na siromašne ljude koji su ponekad ne baš na dobrom glasu, ili su u opasnosti da takvi postanu, kao naprimjer prostitutke,⁴⁷ lake žene,⁴⁸ lijenčine,⁴⁹ jer im je konverzija omogućavala promjenu društvenog statusa, bez obzira na primljenu religiju.

Islamizacija stranaca interesantna je ukoliko predstavlja, da kažemo sama za sebe, vezu između mediokritetne stvarnosti konverzija i njihovog simboličkog značenja. Domaćem stanovništvu islamiziran stranac postaje simbol u svakom pogledu. U očima muslimana, on je vječni "dušmanin" koji prelazi u kuću islama; za kršćane, on je spoljašnji oslonac koji im se izmakao.

d. Fantom islamizacije

Općenito govoreći, nigdje ne nalazimo da je konverzija bila rezultat misionarske akcije. Bosanskohercegovački duhovni kadar (kler i ulema) uglav-

⁴³ Karadžić V. 1897. 123-124. Priču je prepričao i Đorđević R. T. 1932. 72-73.

⁴⁴ Baltić J. 1991. 56.

⁴⁵ Šljivo G. 2005. 374-375.

⁴⁶ Među njima također nailazimo i na brojne povratnike u vjeru. Vidi: ABH Kv: Moš Baruch se vratio u judaizam, Mehmed Šišo na islam, neki Krajišnik, koji je postao katolik, to je i ostao, ali je pobjegao u Slavoniju.

⁴⁷ ABH Kv "Rizvo Atifa"; "Mičović Jelka"; "Hanka Kuzmanović"; "Škrbić Boja".

⁴⁸ Baltić J. 1991. 125 (13. IX 1844. u Fojnici, žena Jozе Drke, uzela ime Mejra).

⁴⁹ ABH Kv "Ivić Špiro" (njegova žena je bila prostitutka).

nom je bio zadovoljan da upravlja svojom zajednicom, ne mareći za to da je povećava, jer je delikatne međureligijske odnose bilo potrebno njegovati u dobrosusjedskom maniru, što je priječilo ma kakve pokušaje uvjeravanja. Ovdje nećemo spomenuti i izvjesnu reislamizaciju koja se pojavila u drugoj polovini 19. stoljeća, jer se ne tiče međureligijskih odnosa.⁵⁰

Prema tome, nećemo preuveličavati proces islamizacije tokom otomanskog perioda. On jeste ostavio znatan trag, budući da muslimani nisu oklijevali da izražavaju svoju superiornost u takvim prilikama poput onog visočkog kadije koji je došao kod kreševskih franjevaca hotimice na dan katoličkog praznika radi islamizacije određenih članova njihove zajednice.⁵¹ Međutim, procentualno posmatrano, proces islamizacije poprilično je skroman. Ruski konzul Šćulepnikov (1820-?) je 5. marta 1861. godine u Sarajevu predao Odjeljenju za azijske poslove opći izvještaj o Bosni i Hercegovini, u kojem se dotiče ove teme. Prema njegovim zapažanjima, lokalni muslimani nemaju “[...] nikakvu tendenciju da prevode hrišćane na islamsku religiju [...], mi ne znamo ni za jedan slučaj prisilne konverzije”. Ženska preobraćenja nisu su dešavala uslijed prisile ili uvjeravanja, nego se objašnjavaju siromaštvom kršćana, kad nužda prisili porodicu da svojoj ženskoj djeci, još u mladoj dobi, nađe namještenje u muslimanskim kućama. Rastući u takvom okruženju, one postaju kršćanke samo po imenu, a prema njima se dobro ponašaju, te se rijetko kada žele vratiti u roditeljski dom, u bijedu i prezir. Često su završavale tako što bi prešle na islam da bi se udale za muslimana i uživale kakvu-takvu udobnost. Ruski konzul dodaje da je, u nekoliko navrata, mlade djevojke odvratio od ovakvih namjera, a kada je mitropolit saznao njihovu želju izjavio je: “[...] ako se ovi slučajevi, na nesreću i dešavaju previše često, to je krivica hrišćana, a ponekad i sveštenika, koji bi u ovakvim slučajevima pokazali jedino preveliku nebrigu”⁵²

Islamizacija mladih kršćanki u službi begova i osmanskih funkcionera predstavlja jedinu primjetnu razliku između dva perioda koje razdvaja 1878. godina. Mnogi izvori nam govore o prisilnim konverzijama prije dolaska Au-

⁵⁰ U okviru reislamizacije uključujem naročito stanovništvo gornje Neretve (Jablanica). O tome: Gelez Ph. 2005. drugo poglavlje.

⁵¹ Baltić J. 1991. 176-177.

⁵² Pisarev A. Ju. & Ekmečić M. (ur.). 1985. 316-317.

strougara⁵³, a nijedan zabilježen nakon toga. Prema tome, izgleda da se ovaj proces naglo prekinuo nakon austrougarske okupacije, što bi značilo da nije mogao imati značajnijeg obima.

Nadalje, treba naglasiti jedan odlučujući faktor u vezi sa konverzijama koje spominje Ščulepnikov, a on ih vidi u odsustvu duhovnog kadra. Nedostatak ili odlazak svećenstva je zasigurno imao znatan utjecaj na banalizaciju ovog čina, što nije utjecalo na povećanje broja konverzija, već ih je stavilo na dohvat ruke, učinilo ih običnim. Kada je 1840-ih godina izbila žestoka svađa između hercegovačkih i bosanskih franjevaca, njihova "stada" su se osjetila izgubljenim, naročito oni ljudi koji su se nalazili na granicama dviju jurisdikcija. Novi mostarski biskup Rafael Barišić proglasio je 1844. godine da krštenje koje obavljaju franjevci u Bosni nije valjano, iz razloga čistog političkog manevra. Četiri čovjeka iz župe Rama i dva iz Skopljske (Gornji Vakuf) prešla su zatim na islam.⁵⁴

e. Kompleksnost slučajeva

Prethodna su razmatranja namjerno neprecizna u vezi sa prebrojavanjem u svakoj kauzalnoj kategoriji. Ona su dovoljno opća da bi bila relevantna, ali istraživanje dosjea (slučaj po slučaj) pokazuje nam da su sve konverzije povezane sa ličnim sudbinama koje imaju nekih sličnosti, ali svaka ima i svoje osobnosti. Kako je to rekao historičar Ludwig von Thallóczy (1856-1916), koji se bavio ovom problematikom u periodu nakon 1878. godine, "[...] svaka konverzija bi mogla dati materijala za jedan omanji roman".⁵⁵ Naredni primjer⁵⁶ može razjasniti ovu izjavu: 1878. godine je jedna mađarska katolkinja iselila u Srebrenicu i postala legitimna supruga jednog srbijanskog šumara, po vjeroispovijesti pravoslavca. Njihova je kći, mala Ljubica, rođena 1880. na tlu Bosne i Hercegovine i nekoliko dana nakon rođenja krštena po pravoslavnom obredu.

⁵³ Za eksplicitnije dokumente konsultirati: Baltić J. 1991. 125. i 176-177.; Čokorilo P. 69.; Pamučina J. 125. O Huršid-pašinoj ženi vidi: Hadžihuseinović S. S. (Muvekkit). 1999. vol. 2. 1066.; Karaula M. (ur.). 2000. 246.; Filipović Milenko. (ur.). 1966. 29-30; Šljivo G. 2005. 238.; Skenderova S. 1976. 159. Vidi i: CADN Sarajevo 16, 17. IV 1855.

⁵⁴ Baltić J. 1991. 123.

⁵⁵ Thallóczy-Kállay. 1900. 107.

⁵⁶ ABH Kv "Šmigoc Ljubica, rođ. Jakšić".

Međutim, otac umire i mlada majka se u Srebrenici preudaje za jednog Mađara. Odlučuje prekrstiti svoju kćerku, sada četrnaestogodišnjakinju, prema katoličkom obredu, ali nije ispunila nikakvu zvaničnu formalnost. Osnovni motiv kojim se vodila bio je taj da je ona katolkinja i da kćerku može odgajati samo prema katoličkoj dogmi, budući da ne zna ništa o pravoslavnoj. Kasnije, Ljubica odrasta i dobija i sama dijete 1899. godine s funkcionerom katolikom u službi u Srebrenici. Baka krsti unuka prema pravoslavnom obredu, jer u tom trenutku nije bilo katoličkog svećenika u gradu; ali ona je i dalje katoličkog učenja i sama podučava svog unuka u tom smjeru. Naravno, slučaj djeteta je problematičan, ali osoba koja podnosi najveći pritisak je majka, mlada Ljubica. Ona je otišla u Travnik i bila je lišena podrške porodice pred mjesnim bukadžijama koji, zgroženi, zahtijevaju od nje da se vrati na pravoslavlje, što će i učiniti nedugo potom.

Ovaj kompleksni primjer inicira mnoga pitanja. Koliko konverzija valja ovdje računati? Jednu ili dvije? Koja je vrijednost Ljubicine finalne konverzije kada je cijelog života učena u katoličkoj dogmi? Isto tako, sjetimo se nezainteresiranosti dotičnih osoba i nedostatka spiritualnog vodstva, banalnosti čina i stavova potpuno lišenih bilo kakvog političkog značaja na ličnom nivou. Sve ove elemente potvrđuju i drugi dosjei, kao i to da su u određenoj mjeri socijalni slojevi u pitanju gradski, odnosno marginalni, jer je gotovo osamdeset posto stanovništva u tom periodu ruralno.

Ovaj primjer također podvlači drugu specifičnost austrougarskog perioda, kada se konverzije u određivanju religije djeteta vrše prema religiji jednog od roditelja. Tokom posljednjih otomanskih decenija nailazimo na nekoliko takvih primjera, ali od 1878. austrougarska birokratija zahtijeva minuciozne i precizne brojke, toliko da je značajan dio slučajeva konverzija rezultirao sudskim procesima. Prema tadašnjim zakonima, očeva vjeroispovijest određuje i vjeroispovijest djeteta. Kada postoji neozakonjena veza između ljudi različite vjere i kada se dijete rodi iz te veze, problemi se javljaju ako otac napusti svoju ljubavnicu. Ako se takvom djetetu zna očeva vjera, toj vjeri pripada i dijete, čak i ako je otac ostavio majku da se sama brine o djetetu. Naročito se pitanje postavlja kada dijete stasa za školu i treba da se upiše na vjersku nastavu.⁵⁷

⁵⁷ ABH Kv: "Mirča Karl", "Račić Jovan (a ne Ivan)", "Höpperger Victor".

Stoga, čitavo mnoštvo slučajeva dovode do konverzije i čine svaku kategorizaciju problematičnom. Da je broj konvertita veći, sigurno bismo izveli iz njega temeljitiju statistiku. Štaviše, preobraćenici zauzimaju društvenu poziciju koja nije baš reprezentativna za cjelokupnu populaciju, u tolikoj mjeri da se njihov sociološki opis daje u izrazima više negativnim nego pozitivnim.

Zaključak

Konverzija nalazi svoje pokretače, u velikoj većini slučajeva, na socijalno-ekonomskom tlu. Ne nailazimo na konverzije augustinskog tipa osim izuzetaka, od kojih svi nisu ni završili efektivnom promjenom vjere, poput one mlade sarajevske pravoslavke koju su duševno natjerale 1912. godine, nove katoličke euharističke odredbe, na svakodnevnu pričest koju je savjetovao papa 1905. da bi postala opatica.⁵⁸

Preobraćenje ima teške posljedice, kako za preobraćenika tako i za sve zajednice koje ga okružuju, jer to predstavlja naglašavanje da je jedna religija bolja od druge, odnosno negiranje da su samo jedni upravu. Ipak, bilo bi previše kad bismo govorili o soteriološkom problemu, kako to čini Ivan Lovrenović (1943-),⁵⁹ jer ovo pitanje, prije svega, ima socijalnu i političku implikaciju, i to odavno.

II. Konverzije i politika

Empirijski opis konverzija ne daje mogućnost da razumijemo zašto se situacija razvila u političku polemiku *grosso modo* od sredine 19. stoljeća. Neophodno je uzeti u obzir neke nove činioce, koji proizlaze i iz diplomatije i iz politike, kako otomanske tako i međunarodne.

Tokom 1850-1851. godine Bosna i Hercegovina je bila prisiljena prihvatiti politiku reformi koju je ustanovila Porta krajem 18. stoljeća. Ove reforme je propratilo uspostavljanje konzulata: Austrijskog 1849, Francuskog 1853, Ruskog 1855, Britanskog 1856. godine, zatim Italijanskog 1863. i Pruskog 1864. godine. Sporadične konverzije koje su se dešavale u tom periodu počele su se posmatrati kroz diplomatsku i političku prizmu, što ranije nije bio slučaj. Ta

⁵⁸ Vrankić P. 1998. 682-683.

⁵⁹ Lovrenović I. 2002. 118-128.

politizacija je izbijala kao latentno nezadovoljstvo dijela domaće populacije i ponudila je tadašnjim velikim silama sredstvo ingerencije nad unutrašnjim poslovima Otomanskog carstva.

Iako se prilike radikalno mijenjaju nakon 1878. godine, problematični karakter prelaska u drugu vjersku zajednicu povećava se postupno tokom četiri decenije na političkoj sceni. Rast nacionalizama uvodi verbalno nasilje u kojem su konverzije značajna, da ne kažemo glavna tema, traga se za monopolom nad patnjom, prema jednom mehanizmu viktimizacije.

U svojim različitim fazama ovaj fenomen je imao trougaoni oblik, čija su tjemena uvijek bili isti interesi. S jedne strane, bili su odgovorni članovi domaće populacije, svećenici ili laici, s druge, državna administracija, te na kraju, vanjski faktori zainteresirani da steknu moć u poslovima navedene države. Svaka strana brani svoje interese i ponekad agresivno postupaju, te pokušava da stekne prednost nad drugom stranom podvlačeći prava koja joj zakon daje. Strategije u upotrebi proizlaze iz jednog fundamentalnog mehanizma politike, a to je generalizacija pojedinačnih situacija. Vidjet ćemo u kojoj mjeri nam ustanovljena statistika u prvom dijelu ove studije nudi ili ne nudi jedno od sredstava kontrole ovih generalizacija.

A. Prilike u osmansko doba

Proširujući principe tanzimatskog fermana 1839. godine, *Hatt-ı hümayun*, proglašen u Sarajevu 13. marta 1856,⁶⁰ naređuje jednak odnos prema svima i slobodu vjeroispovijesti za sve podanike sultana, muslimane i nemuslimane. Tako, pored posjeda zemlje, nova problematika, počevši od 1850-ih, javlja se u vezi s pitanjem primjetnosti kršćanskih konfesija u javnom životu i njihovog tretmana koji treba biti jednak tretmanu islama, uz prihvatljivost svjedočenja kršćana u procesima protiv muslimana, sloboda gradnje crkava, dizanja zvonika, i administrativna kontrola nad konverzijama. Ovo se nalazi na dnevnom redu još od 1840-ih godina.

a. Kler i Velike sile

Političko djelovanje Velikih sila u Otomanskom carstvu bilo je specifično u tome što se krilo pod maskom religije, kao protektorat nad kršćanima. Da-

⁶⁰ Skarić V. 1985. 242.

kle, ono što ih najprije interesira jesu muslimanske nepravde nanesene kršćanima. Prve sugestije koje su austrijski i francuski konzuli dali bosanskom valiji 1854. godine logično su se ticale upravo konverzija. Primijetiti ćemo samo da ambasade uzimaju priličnu distancu u vezi s ovim pitanjem, koje se, prije svega, tiču pojava kršćanske moći na lokalnom nivou u trci sa muslimanskom.⁶¹

Možemo ukazati na kompleksnost ove teme po jednoj priči koju je 1853. godine fra Lovro Karaula (1800-1875) ispričao francuskom konzulu Wiettu (1822-1863). Prema Karauli, jedna franjevačka delegacija poslata je u Beč da bi se žalila na zloupotrebe koje im nameću otomanske vlasti i da bi tražila austrijsku zaštitu. Metternich (1773-1859), čije je konzervativno stanovište u vezi sa Istočnim pitanjem dobro poznato, primio ih je vrlo loše i izjavio da ništa za njih ne može učiniti. U isto vrijeme, pitao ih je da li i muslimani imaju na slične stvari da se požale i, nakon odričnog odgovora, otpustio ih govoreći: "Pa dobro onda, postanite muslimani!"⁶²

Naravno da je takav odgovor ogorčio Karaulu. Bez sumnje, nevini franjevci nisu vjerovali da je takav cinizam moguć negdje osim u Otomanskom carstvu, ponajmanje u Austriji. Ali drugi nauk je što je franjevac brzo shvatio da pitanje konverzija predstavlja moćnu polugu za postizanje ciljeva. Pričajući ovu priču Wiettu, on stimulira konkurenciju između Francuza i Austrijanaca za protektorat nad bosanskohercegovačkim katolicima, i želi izvući korist za svoje pastoralno djelovanje u ekonomskom i političkom pogledu.

Karaula se ubacuje u jednom promišljenom kontekstu. Malo prije ovoga događaja, desila se otmica jedne mlade katolkinje od strane nekog muslimana Zulumovića, ne zna se da li je to pravo ime ili je izmišljeno. Zloupotrebu, sasvim relativnu prema običajima ovih prostora, naravno da je zataškao sarajevski kadija, koji je objavio da je mlada žena izrazila želju da se islamizira. Franjevci su se žalili veziru i Wiettu, a ovaj drugi je isposlovao kadijin opoziv. Onovremeni franjevački hroničar Baltić ovako komentira događaj: "Ovako se stvari na bolje počmu okrećati u Bosni. Zato su redovnici molili provikara apostolskog fra Andriju Karačića da ovog vrimina, kad veća sloboda na-

⁶¹ MAE CCC Bosna-Séraï 3, 26. V 1876 (CADN Sarajevo 5, 26. V 1876). Austrougarski konzul u Mostaru nije uspio pridobiti pristanak Ambasade u Carigradu. O konzularnoj problematici u Bosni i Hercegovini vidi: Gelez Ph. u: Bataković D. & Pavlović V. (ur.). 2008. (u štampi).

⁶² CADN Sarajevo 16, 30. III 1853. Nisam uspio saznati kada se dogodila ova franjevačka posjeta austrijskom caru.

stupi za krstjane u Bosni, javi konzulim zloće koje Turci u Bosni rade u ime turčenja”⁶³

Desetak godina nakon ovoga, neki drugi slučaj dao je povoda sličnim komentarima. Mladu katolkinju je islamiziralo susjedstvo da bi je vjenčali sa muslimanom. Postavši Mara Omerčena, pobjegla je nakon godinu dana u Franjevački samostan u Kreševu. Braća su je prebacila na sigurno mjesto, blizu Livna, kod dalmatinske granice. Muslimani su je neko vrijeme tražili, a onda napustili potragu. Na sretno iznenađenje fratara, situacija se popravila, a “u stara doba ovako učiniti, prihvatiti se poturice, bilo bi mrtvih glava, a i lug bi na ognjštu izviali”⁶⁴

Predmet konverzija služi konzulima da pred svojim ambasadama dokazuju loše namjere otomanskih vlasti. Francuski konzul izvještava 1864. godine da se, budući da se povećava broj prelazaka mladih djevojaka na islam, odražava namjera otomanskih vlasti da se bore protiv panslavizma i da turciziraju pokrajinu.⁶⁵ I kler ide istim stazama. Naprimjer, franjevci šalju memorandum mađarskom primasu, da bi ga ovaj prosljedio Francu Jozefu, a u kome se mnogo insistira na problemu konverzija.⁶⁶

Klerici se ponekad služe pretjeranom viktimizacijom bosanskohercegovačkih kršćana. Pastoralni ciljevi su usko vezani za političko približavanje prema Velikim silama. Među rijetkim štampanim djelima bosanskohercegovačkih autora iz tog doba, nailazimo na nekoliko hagiografija o savremenim mučenicima. Ovi traktati ili članci su, prije svega, namijenjeni vanjskim čitaocima, naročito ako uzmemo u obzir stupanj nepismenosti domaće populacije, ekstrapolirajući cifre iz 1910. godine sa oko 95%. Većina njih su bili hercegovački pravoslavni i katolički svećenici, koje je očito inspirirala hagiografija grčkih novomučenika. Oni slave vrlinu i vjeru svoje braće koji su umrli pod

⁶³ Baltić J. 1991. 177.

⁶⁴ Baltić J. 1991. 203. Staka Skenderova također primjećuje poboljšanje koje se dešava u drugoj polovini stoljeća u vezi sa konverzijama, ali ga ne povezuje s prisustvom konzula. Vidi: Skenderova S. 1976. 159.

⁶⁵ CADN Sarajevo 4, 23. VII 1864. Desetak godina ranije, Baltić primjećuje da je *Tanzimat* sasvim islamizirao Upravu Ejaleta. Vidi: Baltić J. 1991. 83.

⁶⁶ Vidi ovaj tekst, kao i pismo Lovre Karaule Gujiću, 27. II 1870. u: Karaula M. (ur.). 2000. 246-252. i 404.

muslimanskim udarcima, odbijajući islamizaciju. Tako pjeva jedna franjevačka brošura,⁶⁷ ali najčuvenija publikacija govori o sudbini Hristine Rajković, mlade pravoslavke iz okoline Mostara, koju su mučili 1841. domaći muslimani. Joanikije Pamučina je objavio dugačak apologetski članak u *Srbsko-dalmatinskom magazinu*, čiji je rezime objavljen i u Rusiji nekoliko godina kasnije.⁶⁸ U jednoj drugoj publikaciji iz tog doba drammatizira se smrt mladog mostarskog pravoslavca koji je podlegao pod muslimanskim udarcima u julu 1850. godine, a u usta mu se stavljaju posljednje Hristove riječi na krstu, rečene u tri izdaha.⁶⁹ U hronici Stake Skenderove, učiteljice u školi za srpske djevojke u Sarajevu, nailazimo na slične pasuse, koja se do 1976. mogla naći samo u ruskoj verziji, mada je objavljena 1858. godine.⁷⁰

b. Borba za jurisdikciju

U očima Velikih sila, pitanje konverzija predstavlja izvrsnog trojanskog konja za uplitanje pod izgovorom protektorata u unutrašnje poslove Otomanskog carstva, između ostalog i u Bosni i Hercegovini. Francuska uživa kapitulacije koje joj daju već nekoliko stoljeća pravo nadgledanja i zaštite katolika u cijeloj Otomanskoj imperiji. Austriji/Austro-Ugarskoj je također povjeren protektorat nad otomanskim katolicima u raznim mirovnim ugovorima koje je potpisala s Portom početkom 17. stoljeća.⁷¹ Početkom decembra 1840. godine, zahvaljujući zajedničkim naporima s hercegovačkim franjevcima, dobiva

⁶⁷ Bakula P. 1862. 171 + [2].

⁶⁸ Pamučina J. 1850. 51-86. (Djelomična referenca ruske verzije, 2 tom, *Ruske besede*, objavljena 1856. data je po Pamučini u: *Život*. 125.

⁶⁹ Čokorilo P. 53-55.

⁷⁰ Skenderova S. 1976. 197-202.

⁷¹ Vidi čl. 7. u: "Traité de paix avec Mathias d'Autriche, Empereur d'Allemagne, renouvelant le traité de Sitvatorok de 1606 et rectifiant celui de Vienne de 1615. — Fait à Vienne le 1er mai 1616"; čl. 13. u: "Traité de paix conclu avec l'Autriche, conclu à Carlovitz le 26 janvier 1699 (20 Redeb 1110), ratifié le 29 Chaban 1110"; čl. 11. u: "Traité de paix avec l'Autriche, signé à Passarowitz le 21 juillet 1718 (22 Chaban 1130)"; čl. 9. u: "Traité de paix avec l'Autriche, signé devant Belgrade le 18 septembre 1739 (14 Djemazi-ul-ahir 1152)", u: Noradounghian eff. G. (ur.). 1897. *passim*.

specifičan protektorat nad bosanskim i hercegovačkim katolicima.⁷² Iako postoji od razdoblja Petra Velikog, protektorat Rusije nad otomanskim pravoslavicima, ozvaničen 21. jula 1774. godine sporazumom u Kučuk Kajnardži. U isto vrijeme dobila je pravo zadržati svoje konzule na teritoriji Otomanskog carstva.⁷³

Austrijanci/Austrougari su koristili, više od ostalih, problematiku konverzija da bi demonstrirali svoju moć u pokrajini. Njihova tehnika zastrašivanja razvijala se u juridičkom domenu *Sporazumom o trgovini i navigaciji* kao dodatku Požarevačkog ugovora iz 1718. godine. Član 16. sadrži ove stipulacije: “Dok trgovac, konzul, vicekonzul ili bilo koji drugi podanik Nj. C. Veličanstva ne prihvati dragovoljno islam, neće biti [ispitivan] po ovom pitanju na osnovu običnog iskaza nekoliko zlobnika [...] i neće moći biti gonjen po ovom predmetu ako nije prešao po slobodnoj volji, u prisustvu carskog prevodioca.”⁷⁴

Dakle, za islamizaciju je osigurana minimalna procedura pred svjedokom Austrijancem. Član ovog Ugovora tako se nalazi u osnovi akcija austrijskih konzula od 1849. godine, mada se neki pozivaju i na druge ugovore, manje važne na tom polju.⁷⁵ Zaštita obuhvata i austrijske podanike i katolike, koji uživaju habsburški protektorat. Pored problema na granicama i pitanja carina, Dvojna monarhija i pokrajinska vlada često se sukobljavaju oko prava carskog podanika da se preobrati, ili prava katolika da bude preobraćen.

Po Čokorilovu mišljenju, dolazak austrijskog konzula uveo je “novi red“, kako pokazuje sljedeći primjer. Prije 1850. godine, jedna je pravoslavka, imigrantkinja, islamizirana silom prilika, postala udovica i preudala se protiv svoje volje, sa svojim drugim mužem (muslimanom) je imala kćerku, koju je krstila u tajnosti. Godine 1850, kada je konzul došao, potražila ga je i izložila mu da se ona zove Marija, da su i ona i kćerka joj krštene, i da ne želi više svog

⁷² Kecmanović I. 1954. 31.

⁷³ Čl. 7. i 11. u: “Traité de paix définitif avec la Russie, conclu au camp près du village de Kutschuk Kajnardji le 10/21 juillet 1774 (14 Djemazi-ul-evvel 1188)”. u: Noradounghian eff. G. 1897. 319-334.

⁷⁴ “Traité de commerce et de navigation avec l’Autriche, conclu à Passarowitz le 27 juillet 1718 (28 Chaban 1140)”. Noradounghian eff. G. 1897. 220-227.

⁷⁵ Vidimo da se austrougarski vicekonzul, inače potpuno bez kompetencije, poziva na Svištovski ugovor, koji nije prva referenca u vezi sa zaštitom austrijskih podanika na otomanskom tlu. u: Šljivo G. 2005. 260-262.

muža (starog i ružnog, dodaje izvor). Konzul ju je uzeo u zaštitu, muslimani su ih optužili, i tribunal je presudio da dijete mora ostati u islamskoj vjeri (primljenoj po ocu muslimanu) i biti pod starateljstvom vojnog zapovjednika Mostara, a što se tiče majke, ona može zadržati staru vjeru. Rezultat svega ovoga je bio da su majka i kćerka bile razdvojene.⁷⁶

Pred ovakvim stavovima, i u želji da umiri napetosti u pokrajini, otomanska vlast je progresivno popuštala strogoću, želeći da se pokaže nepristrasnom u slučajevima islamizacije. Tako je, naprimjer, carski komesar Dževdet-paša, kada se nalazio u Mostaru u drugoj polovini 1863. godine, odredio da djevojka koja je trebala biti islamizirana boravi u kršćanskoj porodici.⁷⁷

Jedna nova afera 1865. godine dala je priliku generalnom konzulu u Sarajevu da istakne svoju važnost stvarajući skandal. Kada je afera izbila, u februaru te godine, evo kako ju je predstavio francuski konzul: osamnaestogodišnja djevojka, i prema tome maloljetna, čiji otac je neosporno austrijski podanik, odlučila je da prihvati muslimansku vjeru i u toj namjeri napustila je roditeljski krov i pobjegla kod Turčina, odakle je i objavila svoju odluku lokalnim vlastima. Uslijed očevih žalbi, generalni konzulat je zahtijevao povratak mlade djevojke, u skladu s njenom nacionalnošću, i s obzirom na to da joj maloljetnost sprečava, u skladu s austrijskim zakonima, da sama obavlja građanske činove. Primjedbe i zahtjevi bili su uzaludni, kao i pismeni protesti. Lokalne vlasti su odgovorile da je djevojka punoljetna po muslimanskim zakonima i kao takva slobodna da radi šta želi, da prema tome može od svoje volje promijeniti vjeru i kad je istrajna u svojoj namjeri, da je ne mogu prisiliti da se vrati ocu. Ne sporazumjevši se, paša i generalni konzul su o tome obavijestili svoje vlade, a u međuvremenu, stiglo je Portino naređenje da se djevojka pošalje u Istanbul, što je i učinjeno bez znanja Konzulata, koji je o ovome obaviješten tek nakon nekoliko dana.⁷⁸

Srž problema, između ostalog, ležao je u pitanju kada djevojka postaje punoljetna, da li je to u pubertetu, kako to kažu otomanski zakoni ili sa 24 godine, prema austrijskim zakonima. Dalje, u otomanskom mentalitetu (mada to ni jedan tekst ne precizira) preobraćanje na islam prekida sve veze s vlašću

⁷⁶ Čokorilo P. 51-52.

⁷⁷ CADN Mostar 6, 24. XII 1863.

⁷⁸ CADN Sarajevo 4, 18. II 1865.

zemlje porijekla i stoga tu nema ništa diskutabilno. Isto tako, ulaskom u pubertet, djevojka se ne nalazi više pod tutorstvom roditelja što se tiče mijenjanja vjere.⁷⁹

Izgleda da ovaj spor nije nikad razriješen, jer se deset godina kasnije ista situacija ponovila, kada je mlada djevojka, porijeklom Dalmatinka, tobože prihvatila muslimansku vjeru. Iako je njen otac Mato Šimunović tvrdio da je bilo otmice, muslimani su izjavili da im je prišla svojom voljom da bi se vjenčala u njihovoj zajednici. Međutim, pošto je bila mlađa od 24 godine, austrijski zakon joj nije dozvoljavao da sama odlučuje bez saglasnosti roditelja.⁸⁰ Austrugarski konzul u Mostaru apelirao je svim svojim kolegama okružnicom gdje objašnjava svoj stav.⁸¹ Afera je imala određeni odjek u jugoslavenskim novinama, iz kojih zaključujemo da diplomata nije mogao pomoći.⁸²

Tokom 1860-ih austrougarski konzuli spekulirali su o pravnoj definiciji austrijskih podanika. Ustvari, djelovali su intenzivno u smjeru upisivanja domaćih kršćana u svoje registre kao austrijskih podanika, kojih je bilo između 4.000 i 8.000 oko 1868. godine.⁸³ Stanovništvo je u tome nalazilo svoj interes jer je tako moglo izbjegavati direktne poreze državi, ali ne i davanja vezana za plaćanje zemljoposjednicima.⁸⁴ To im je, također, omogućavalo da se stave pod konzulsku zaštitu u slučajevima incidenata vezanih za konverzije. Konzuli su to zloupotrebljavali, što je dovodilo do raznoraznih skandala, u kojima se konverzija preplitala s pravom građanstva.⁸⁵

Također je i ruski konzul, čijoj zemlji je povjeren protektorat nad lokalnom pravoslavnom zajednicom, koristio slične metode zastrašivanja, ali mnogo kasnije. Prilika mu se ukazala tokom afere koja je trajala od decembra 1876. do aprila 1877. godine, za vrijeme srpsko-turskog rata, kada se otomanska

⁷⁹ MAE CCC Bosna-Séraï 3, 26. V 1876 (CADN Sarajevo 5, 26. V 1876).

⁸⁰ CADN Sarajevo 5, 14. X 1874.

⁸¹ CADN Sarajevo 5, 19. XII 1874; MAE CCC Bosna-Séraï 3, 26. V 1876.

⁸² "Zastava" o Bosni i Hercegovini 1874-1876. Tom 3. 1954. 23.

⁸³ Nižu procjenu dao je Johann Roškiewicz J. 1868. 327. a višu procjenu ruski ambasador u Istanbulu Ignjatjev 12. V 1868. u: Pisarev A. Ju. & Ekmečić M. (ur.). 1985. 114.

⁸⁴ Pisarev A. Ju. & Ekmečić M. (ur.). 1985. 114.

⁸⁵ "Zastava" o Bosni i Hercegovini 1871-1873. Tom. 2. 1953. 60-62.

vlast nalazila u odbrambenoj i neugodnoj poziciji. Pošto je mlada pravoslavka iz Goražda izrazila želju da se islamizira, konzul je uputio žalbe valiji tvrdeći da je premlada sa 10 godina po kazivanju njenih roditelja, a 15 prema muslimanima. Namjesnik je odgovorio da pubertet (a ne godine) određuje legalnu dob za konverziju. Ni zakon ni dobra volja nisu odnijeli pobjedu. Iako je djevojka bila sasvim voljna ostvariti svoju namjeru, oteo ju je pravoslavni namještenik austrougarskog konzulata i predao sarajevskom mitropolitu, koji ju je, isto tako ilegalno, stavio pod svoju zaštitu. Vlasti nisu mogle ništa učiniti, imajući u vidu opću situaciju.⁸⁶

*c. Bosanskohercegovački vjerski pluralizam
u južnoslavenskim prilikama*

Predstavljajući sredstvo za političku borbu, konverzija je u isto vrijeme nezaobilazna tačka programa koje su raznorazne instance stvarale u nadi da će se dokopati, pod ovim ili onim nazivom, Bosne i Hercegovine. Ovdje se više ne radi o instrumentalizaciji, već o problematici koja dobija političko rješenje.

Nakon abolicije Pečke patrijaršije 1766. godine rastuća moć Carigradske patrijaršije u unutrašnjim i spoljnim poslovima Otomanskog carstva osjetila se i u Bosni i Hercegovini putem centralizacije duhovne moći u rukama fanariota, iz kojih potječu svi bosansko-hercegovački mitropoliti od 1766. do 1878. godine.⁸⁷ Isto tako, Patrijaršija je pokušavala da u svoje ruke preuzme upravljanje lokalnom katoličkom zajednicom pri kraju 18. stoljeća. Katolički kler je doživio ovo kao opasnost preobraćanja “na šizmu.”⁸⁸ Nepovjerenje franjevacu prema pravoslavicima je raslo uprkos tome što neki od njih, oko 1850. godine, ne oklijevaju u viđenju Srbije kao države u koju bi se Bosna i Hercegovina mogla integrirati. Drugi, nakon što su posjetili Kneževinu, zamjeraju Beogradu netolerantnost prema katolicima, konstatirajući da im potpuno nedostaje pravnog priznanja. Više vole vladavinu Porte s obzirom da je bosanska kato-

⁸⁶ CADN Sarajevo 5, 8. XII 1876.; CADN Sarajevo 5, 6. IV 1877.; CADN Sarajevo 5, 27. IV 1877.

⁸⁷ Osim jednog, Bugarina Dionisija. Madžar B. 1978-1879. 189-211.; Davidović S. 1930. 1998³. *passim*.

⁸⁸ Baltić J. 1991. 55., 60. i *passim*.

lička zajednica uspjela preživjeti tokom četiri stoljeća otomanske dominacije.⁸⁹

Iako je teško tačno odrediti međureligijski program Srbije u vezi sa Bosnom i Hercegovinom, oko 1850. godine, čini se da je Ignjatjev (1832-1908), ruski ambasador u Istanbulu, dobro odmjerio ulog u vezi s ovim pitanjem nakon 1866. godine. Kao posljedica austrijskog poraza u Italiji, Ignjatjev smatra da će Austro-Ugarska tražiti kompenzaciju u Bosni i Hercegovini i da Dvojna monarhija na ovu teritoriju dolazi u konkurenciji sa Srbijom. Za Ignjatjeva, Austrijanci su pripremili teren tako što su pridobijali katolike. Srbi imaju izgleda jedino ako propovijedaju ideologiju bratstva među svim religijama.⁹⁰ Zaista, mogu se pronaći neki pokušaji stvaranja neformalnih veza sa određenim begovima, ali ništa što bi bilo previše uvjerljivo.⁹¹ Najupečatljivija nije međureligijska politika, nego osvetnički govor koji rasturaju štampa i naučni ili pseudo-naučni radovi, kao npr: "Turci" su rasparčali srpski narod prisilnim preobraćanjem na islam, te treba ponovo uspostaviti izgubljeno jedinstvo izbacivanjem bosanskohercegovačkih muslimana koji su više vezani za svoju religiju nego za svoje slavenstvo. Ako ponekad i naiđemo na pokušaj razvijanja jedinstva bez obzira na vjeru, u kojem bi i muslimani našli svoje mjesto i ne bi bili bezrezervno izbačeni, nad tim uvijek lebdi sjenka rekristijanizacije." Ovu agresivnost do određene mjere dijeli i Zagreb, kao i domaće stanovništvo. O ovome svjedoče franjevački izvori, ali i neke pravoslavne hronike, koji se koriste, kada se radi o polemikama s lokalnim muslimanima, pogrдно nazivani "poturčenjaci", a koji u sebi nose trag promjene vjere. Bilo bi predugačko popisati sve tadašnje tekstove koji se bave kršćanskim porijeklom tih *poturčenjaka* i njihovim vjerovatnim povratkom u matičnu vjeru u slučaju kad bi Bosna i Hercegovina potpala pod Austro-Ugarsku ili Srbiju.

Zagrebačka štampa naročito pokušava da određene informacije koje dolaze iz Bosne skrene u korist panslavenskog projekta. Kada je 1861. godine Lataš došao u Bosnu i Hercegovinu da bi umirio Hercegovački ustanak, optužio je bosanskohercegovačke mitropolite da isključivo dolaze iz redova fanariota. Prema *Narodnim novinama*, tvrdio je da kler treba biti narodni i držao je fanariote krivim za skretanje provincijskih pravoslavaca prema katoličanstvu, na

⁸⁹ Baltić J. 1991. 140. Dalje o toj problematici. u: Pavlović V. 2000.

⁹⁰ Pisarev A. Ju. & Ekmečić M. (ur.). 1985. 57.

⁹¹ Ekmečić M. 1997. 25-45.

način na koji se to desilo u Bugarskoj.⁹² Sve je ovo, naravno, puka izmišljotina.

Način prodora kojim se Srbija služila u Bosni i Hercegovini je, prije svega, vjerske prirode, a njeni agenti ostvaruju kontakte s lokalnim pravoslavicima. Ovi su zabrinuti zbog agrarnog pitanja, jer velika većina njih ima status kmeta i uveliko osiromašuju zbog fiskalne reforme *Tanzimata* koja predviđa uniformnost oporezivanja stanovništva. Stoga, koliko i religijsko pitanje, Srbija toliko koristi i agrarno pitanje kao sredstvo za političku akciju. Na nivou vilajeta, socijalne i političke napetosti poprilično odgovaraju religijskim podjelama, jer su muslimanski zemljoposjednici krivi za određeni broj zloupotreba svojih kmetova, prije svega kršćana, mada i ovi drugi, sa svoje strane, pokazuju jedan manjak dobre volje u vezi sa poštovanjem svojih ugovora o zakupu.

B. Prilike u austrougarsko doba

Prelasci kršćana na islam predstavljani su, u periodu prije Austro-Ugarske, kao sredstvo protesta ili političke ingerencije kojim su se lokalni kler i Velike sile služile pred Portom i provincijskim namjesnicima. Međutim, politizacija ostaje još uvijek diskretna, jer se ovo pitanje tiče samo malog dijela *Tanzimata*.

Detaljnija studija koju nam omogućavaju austrougarska dokumenta, kojih ima u izobilju od 1878. godine, potvrđuje ovu činjenicu i pruža mogućnost da okarakteriziramo pitanje konverzija kao pretekst za neslaganja zasnovana na političkim i ekonomskim interesima. S te tačke gledišta, kontinuitet između perioda prije i poslije 1878. godine postoji, s tom razlikom što su se uloge zamijenile, jer oni koji su najprije imali interesa da se ovome daje publicitet, sad od toga trpe. Od sada, politički pokretači nalaze se u rukama muslimana i, poslije njih, pravoslavaca, a svi će ih koristiti da bi postigli rezultate sasvim strane epifenomenu konverzija.

a. Psihološki teren pogodan za polemike

Brzo nakon 1878. godine raznorazni prvaci počeli su polagati prava na ovlasti koje im nisu bile dostupne, bilo zbog toga što nisu imali dovoljno kompetentnosti pred novim zahtjevima administracije, bilo što su drugi ljudi, domaći ili imigranti, preferirani u odnosu na njih, vjerovatno zbog njihovih

⁹² Šljivo G. 2005. 72.; vidi: *Narodne novine* od 18. VI 1861.

intelektualnih nesposobnosti. Njihovu osjetljivost još je pojačao rastući nacionalizam. Zato su dali pun publicitet problemu preobraćenja da bi se riješili nove vlade, upotrebljavajući strukturu već uspostavljenu tokom prethodnog perioda. Neki će ići dotle da kažu da su austrougarske nepravde još gore od onih otomanskih, što izgleda u najmanju ruku pretjerano.

Tri glavne bosanskohercegovačke vjerske zajednice pravile su se zabrinutima u vezi sa konverzijama. Prije svega, muslimani su doživjeli Austro-Ugarsku na pojednostavljen način, zamišljajući je kao jednu katoličku silu, nesposobnu da njeguje vjerske različitosti. U tom mišljenju ih je podržavalo neumjesno, ponekad i arogantno ponašanje određenih Austrougara u trenutku vojne okupacije,⁹³ i očit katolicizam političkih moćnika sve do 1882. godine, iako su u isto vrijeme garantirali integritet muslimanske imovine i slobodu vjeroispovijesti. Još dublje, muslimani su osjetili okupaciju kao prijelaz sa islamske države na potčinjavanje kršćanskoj sili, a krhkost njihovog položaja iznenada se i pokazala.

Relativno veliki broj prominentnih ličnosti iz muslimanske zajednice iselio se u provincije Otomanskog carstva tokom četiri do pet godina nakon 1878. godine, podstaknuti i često zlonamjernom štampom, koja je govorila da su se slavenski muslimani preobraćali iz oportunitizma tokom nekoliko prethodnih stoljeća i da će novi raspored moći neumitno dovesti do njihovog povratka u kršćansko okrilje. Za novinare, kretanje konverzija se svelo, prije svega, na politička razmatranja.⁹⁴ Ova mišljenja koja su se širila novinama odslikavala su unutrašnje osjećaje najvažnijih ljudi u vladi Bosne i Hercegovine, pa i samog

⁹³ Između ostalog, vidi: CADN Sarajevo 6, 2. X 1878, gdje francuski konzul opisuje generala Filipovića sljedećim riječima: "On sam, iako se preda mnogom deklarirao sasvim odlučan da poštuje svačija vjerovanja i religiozne slobode, nije mogao sakriti svoje čvrsto uvjerenje da će islam biti prisiljen da nestane kada se nađe u dodiru s katoličkom religijom, bolje reprezentovanom i bolje ispovijedanom od strane vještijih i obučenijih misionara nego što su to nesretni franjevački monasi, koji su joj do sada jedini predstavljali podršku."

⁹⁴ O kolektivnoj psihozi i zaštitničkom refleksu muslimana u austrougarskom periodu vidi: Gelez Ph. 2008. poglavlje: "Générer une élite intellectuelle".

Priče o povratku muslimana, napose begovata, na kršćanstvo počele su mnogo prije 1878. godine. Od 1860-ih godina pitanje se tretiralo češće po novinama, kad se postepeno odmaćivala ideja kod diplomatskih krugova da će Austrija okupirati zemlju. O tome raspravlja, naprimjer, italijanski konzul u Sarajevu novembra 1863. godine. Vidi: Mitrović P. i Kreševljaković H. 1958. 51.

Kállaya.⁹⁵ Isto tako, muslimani zapadno usmjereni i neprijateljski raspoloženi prema emigraciji u Otomansko carstvo držali su se jedne protekcionističke linije, ne samo zbog svog obrazovanja prema idejama otomanskih reformista, koji su htjeli pomiriti islam i modernizam, već i zbog toga što su mogli biti predmet “prozelitskih” demarša. Tako je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak (1839-1902) primio pismo od muslimana navodno preobraćenog na “latinsku vjeru”, koji ga je pokušavao uvjeriti u superiornost katolicizma.⁹⁶ Originalna vjera misterioznog pisca je najvjerojatnije lažna, uzimajući u obzir njegovo vladanje sintaksom, kaligrafijom, ortografijom i dogmama katoličanstva.

Također znamo i za predrasude koje je srpsko pravoslavlje, prema tome i bosansko-hercegovački pravoslavci, gajilo protiv katolicizma i Austro-Ugarske, predrasude pojačane gnjevom srpskih političkih moćnika zbog gubljenja provincije u trenutku podjele nakon Berlinskog kongresa. Za elitu bosanske pravoslavne zajednice, jedan od najboljih načina za osporavanje austrougarske vlasti bio je da joj se “prišije” katolički prozelitizam.

Na osjetljivost nalazimo i kod katolika, ali iz drugih razloga. Tradicionalni kler, to jest franjevci, dugo vremena je vodio politiku dobrosusjedskih odnosa sa ostalim vjeroispovijestima, i nije se slagao s misionarskom aktivnošću novog sarajevskog nadbiskupa Stadlera (od 1881. do 1918), koji je isticao svoju namjeru da propagira kršćansku vjeru po katoličkom obredu u Bosni i Hercegovini. Štaviše, katolici ne žele preuzeti ulogu žrtvenog jarca u političkoj dramaturgiji austrougarske okupacije, a najsavjesniji među njima, skloni približavanju muslimanima na laičkoj osnovi, pokušavaju da se bore, u štampi, protiv mučnih utisaka koje su 1881. i 1890. godine, u vezi s ovim pitanjem ostavile konverzije dviju mladih muslimanki, Saje Đukić i Uzeife Deliahmetović. Muslimanske elite pokušale su da pred Francom Jozefom instrumentaliziraju ova dva događaja protiv Stadlera i Zemaljske vlade.⁹⁷ “Nacionalni” katolici primjećivali su da bijedno socijalno porijeklo konvertita u cjelini daje ovim događajima karakter zanimljive priče.⁹⁸ Ali simbolizacija konverzija uvedena

⁹⁵ Kraljačić T. 1986. 285-286.

⁹⁶ ABH - Zemaljska Vlada: Opšta 1879/3853. 22. III 1879. (u ljeto 2002. dokument se nalazio u tematskom dosijeu posvećenom konverzijama, ali ga tamo nije više bilo u ljeto 2007).

⁹⁷ Kraljačić T. 1986. 321.; Kapidžić H. 1973. 72.

⁹⁸ “Dubrovnik, 31. marta” u *Crvena Hrvatska* 3 (1893). 13 (1. IV). 2-3.; “Krštenje Muhameda-

je prije najmanje trideset godina i bilo je prekasno da se opozove.

Zato i sama austrougarska vlada pokazuje senzibilitet prema ovom predmetu. Kállay strahuje od slučajeva konverzija, jer predstavljaju prijetnju njegovoj poziciji neutralnog sudije u sukobima koji dijele lokalnu populaciju. On ih smatra kao priliku za narušavanje javnog reda i mira (*öffentliche Ruhe und Ordnung*) i trudi se ugušiti ih. A treba se, nadalje, pozabaviti i problemima koji se naročito tiču muslimana, prvenstveno iseljavanjem u Otomansko carstvo, što mu zadaje brige. Kállay strepi da bi se mogla povući paralela između te emigracije i tobožnog pokatoličenja Bosne i Hercegovine.⁹⁹ Između ostalog, bilo je potrebno pokazati kako je katoličku zajednicu zapostavila Zemaljska vlada u korist drugih religija, i to zato što su katolici smatrani lojalnim caru, za razliku od ostalih, koje je, dakle, trebalo pridobiti i pomiriti. Povjesničar Zoran Grijak tvrdi da je Kállay vodio parcijalnu politiku na štetu katolika u vezi s pitanjem konverzija, što ne treba preuveličavati.¹⁰⁰ Bez obzira na tadašnju ili sadašnju logiku viktimizacije, jedan primjer će opisati sukob između Zemaljske vlade i nadbiskupije, nakon prisilnog opoziva trapiste Ive Čošića, o čemu je Stadler objavio tekst u glasniku Nadbiskupije, *Vrhbosni*, ali je bio cenzuriran da ne bi posijao sjeme još većih razmirica.¹⁰¹

b. Katoličenje, glavno geslo protiv Austro-Ugarske

Austro-Ugarsku su pravoslavci i muslimani označili kao neumjesnu, a aktivnosti za njeno osporavanje javit će se u svakoj pojedinačnoj zajednici tokom 1890-ih, čiji korijeni leže u strahu od pokatoličenja.

Od 1880. godine pravoslavci su se protivili austrougarskim vlastima kada se povelu pitanje njihovog vezivanja za austrougarsku mitropoliju u Karlovcu, tvrdeći da tamošnji mitropolit German Anđelić podržava Zemaljsku vladu u njoj namjeri da ih pounijati. Vjerovatno je srbijanska štampa razvila ovaj

naca” u *Crvena Hrvatska* 3 (1893). 14 (8. IV). 1. Događaj se odigrao u Stocu, gdje je franjevac krstio Ciganku s njeno dvoje male djece.

⁹⁹ Grijak Z. 2001. 251.

¹⁰⁰ Naprimjer, javno mnijenje u Fojnici uspjelo je dovesti do reintegracije islamizirane Aiše Litrić u krilo Katoličke crkve pod njenim starim imenom Ruža Naletović. Vidi: ABH Kv “Litrić Aiša”.

¹⁰¹ ABH Kv “Ivo Čošić”.

motiv zato što je Srbija vidjela da joj iz ruku klizi kontrola nad bosanskohercegovačkom pravoslavnom zajednicom, čiji je oslonac predstavljao lično prvi mitropolit bosanskohercegovački Sava Kosanović (1839-1903).¹⁰² Polemika se uvećavala tokom četiri duge godine, praćena u listu čeških liberala *Narodni listy*, ali i ruskim i dalmatinskim pravoslavnim listovima. Zemaljska vlada je optuživana da ne održava neutralnost prema konverzijama i da radi za račun Katoličke crkve. Arhivski dokumenti nam svjedoče o agresivnosti lokalnih pravoslavaca otkako su se osjetili prevarenima.¹⁰³

Pravoslavci se također služe raznoraznim ratnim lukavstvima da bi se približili muslimanima i pridobili ih. Pored toga što često navode legitimnost sultanske vlasti nad Bosnom i Hercegovinom i trenutnu ulogu Austro-Ugarske u okviru okupacije, čak i aneksije, optužuju Bečku vladu za zajedničke interese sa Katoličkom crkvom. Prema njima, Zemaljska vlada želi pokatoličiti Bosnu, naročito muslimane. Najžešći polemičari nadahnuti su antikerikalizmom i socijalizmom, poput Petra Kočića (1877-1916), koji često poteže u svojim novelama pitanje opasnosti katolizacije koju Austro-Ugarska donosi. Bilo bi zanimljivo napraviti iscrpnu statističku studiju o čestoj upotrebi neologizma *porimiti* u njegovim djelima.¹⁰⁴

Nije zaprepašujuće što pokret nezadovoljstva među muslimanima, koji dobija zamah 1899. godine, dakle pet godina nakon pravoslavaca, ima u svom korijenu navodnu konverziju na katoličanstvo mlade muslimanke. U muslimanskom političkom mikrokozmu priča o konverzijama bila je glavna rasprava poodavno. Naprimjer, kad je izbila afera Đukić, 1881-1882. godine, izvjesni broj muslimana podnio je zahtjev za iseljeničku dozvolu, smatrajući, između ostalog, da je Zemaljska vlada podupirala Katoličku crkvu na njihov račun. Diplomatski krugovi tada su se zabrinuli za to i otomanska Ambasada u Beču žalila se Zemaljskoj vladi.¹⁰⁵ Isto je bilo deset godina kasnije, 1891. godine, kada su sarajevski muslimani poslali deputaciju u Beč da bi protestirali protiv katoličenja muslimanke.¹⁰⁶

¹⁰² Grijak Z. 2001. 223-224. i 229.

¹⁰³ ABH Kv "Begović Katica".

¹⁰⁴ Kočić P. 1964. 88-90.

¹⁰⁵ ABH GFM Präs 1882/1819.

¹⁰⁶ Grijak Z. 2001. 243-248.

Poziv na okupljanje ovdje je bio poziv na borbu protiv “katoličkog prozelitizma“. Istinito ili ne, ostaje da je katoličanstvo prvenstveno odredište preobraćenika iz islama:

		Religija nakon konverzije				Ukupno
		Katoličanstvo	Evangelizam	Islam	Pravoslavlje	
Religija porijekla	Katolici		3	17	17	37
	Grko-katolici				1	1
	Jevreji	8	1	3	1	13
	Muslimani	40			5	45
	Pravoslavni	33		17		50
	Protestanti (razni)	1				1
Ukupno		82	4	37	24	147

Ovu tabelu čini 147 slučajeva od 151 popisanog između 1879. i 1909. godine u arhivskom dosjeu. Međutim, objavljene cifre ne dozvoljavaju jedno takvo izlaganje slučajeva. Iako ostaje da su ove brojke vrlo male u odnosu na ukupnu populaciju, ne možemo a da ne ostanemo zapanjeni činjenicom da je od 45 prelazaka među muslimanima 40 bilo na katoličanstvo. Jedna hipotetička kalkulacija za period 1879-1915. podržava ovakvu konstataciju, jer za 36 godina 65 muslimana se preobrati. Čak i ako pretpostavimo da se između 1909. i 1915. godine nijedan musliman od njih 20 nije preobratio na katoličanstvo, pretpostavka koja nije tačna, ako je vjerovati novinama iz tog doba,¹⁰⁷ nalazimo da je, u najmanju ruku, gotovo 2 od 3 muslimana prihvatilo katoličanstvo. Ako, dakle, optužbe protiv Stadlerovog prozelitizma nisu osnovane, čini se da su muslimani bili prijemčivi na katolicizam više negoli na bilo koju drugu religiju.

Pravoslavci, da bi konsolidirali svoj vlastiti otpor s muslimanima, koriste hiperboličan diskurs o konverzijama koje sprovode katolici. Oni se oslanjaju na antiklerikalnu štampu Monarhije, u Beču i Pešti, koja se bori protiv kle-

¹⁰⁷ Vidi: ABH Kv “Ejubović Ibrahim”.

rikalnih krugova bliskih caru. Koristeći se svim izvorima, i oni rijetki strani progresivni publicisti koji se zanimaju za Bosnu i Hercegovinu, naročito u Francuskoj¹⁰⁸, lamentiraju sa svoje strane o sudbini muslimana i bune se protiv Kállaya i Stadlera, a francuski konzul u Sarajevu oslikava nadbiskupov lik po vječitim klišeima kao prepređenog i antipatičnog jezuitu.¹⁰⁹

Iz pera Božidara Nikašinića, srpskog podanika i bivšeg učitelja u Sarajevu (gdje je i pokrenuo *Bosansku vilu*), izlazio je čitav niz članaka tokom 1900. godine u srpskom časopisu *Srbini*, potom sakupljenim i objavljenim u vidu knjižice, koji jasno ilustriraju osobine navedenog diskursa. Prema njima, Bosni prijeti masovno i prisilno katoličenje koje sprovodi Stadler, a Vlada to podržava. Stanje se upoređuje s aktivnostima španske inkvizicije, što je bio argument kojim se koriste progresisti i pravoslavci, te da katolici otimaju djeću od roditelja pravoslavaca i muslimana da bi ih prisilno pokrstili. Stadler se predstavlja kao porobljivač, koji se bavi “trgovinom” djece i djevojčica, koje šalje u samostane u Dalmaciji i za to dobija goleme sume od strane *Propaganda fide*.¹¹⁰ Arhivi nam pokazuju da su, ako je nadbiskup ponekad i napravio nešto na obmanjivački način,¹¹¹ Nikašinićevi opisi potpuno nerealni.

Optužbe za namjeru katolizacije Bosne i Hercegovine postaju uobičajeno obilježje bilo koje potraživačke retorike. Svaka nerazumljiva ili konzervativna odredba preobražava se u opasnost od katoličanstva, ma kakav bio njen pokretač. Naprimjer, prvu grupu pravoslavaca su u lijevoj orijentaciji nadjačali, poslije 1905. godine, čisti socijalisti iz iste vjerske zajednice, koji su ih optužili da hoće tu zajednicu da pokatoliče. Ova optužba izlazi iz pera Petra Kočića.

¹⁰⁸ S jedne strane, zahvaljujući brojnim srpskim autorima koji su studirali u Parizu (npr. Spaljković), a s druge, zato što su se Srbi umjeli sprijateljiti sa francuskim publicistima. Vidi: Barre A. 1908. 60-62.

¹⁰⁹ CADN Sarajevo 13, 21. I 1911. Konzul Gabriel Bertrand opisuje ovako Stadlera: “[...] Intelligentan iako nejasan, vrlo aktivan, dominantan, krijući pod asketskim izgledom neumjerenu ljubav prema spekulacijama, nije oklijevao da pokaže svoju volju da potpuno reformira jednu situaciju u kojoj mu nije ostalo od njegovih nadležnosti ništa osim počasti. Kao izvrstan strateg Crkve, da bi započeo borbu protiv franjevaca, udružio se s jezuitima i s njihovim učešćem otvorio sjemenište u Travniku. Franjevci se nisu zavaravali oko ciljeva ovog djela [...]”.

¹¹⁰ Nikašinić B. 1901. knj. I. 89.

¹¹¹ AGH Kv. “Spasojević Ivanka”. Najfrapantniji slučaj predstavlja falsificiranje pasoša 1897. godine za maloljetnu pravoslavku koja je htjela prijeći na katoličanstvo.

Za njega, pravoslavna elita je izdala narod, koji ju je podržavao u borbi protiv Vlade, uzdržavajući se braniti nacionalno srpsko ime, a boreći se za neku apstraktnu crkvenu i kulturnu autonomiju, kojoj se ruga optužujući je, pola šaljivo, a pola ozbiljno, da želi *porimiti* bosansku pravoslavnu populaciju.¹¹²

Katolička prijetnja obično se pronalazi u opozicionoj muslimanskoj retorici, mnogo više od njenih konkretnih realizacija, tj. da svaki musliman koji je bio orijentiran po nacionalnoj osnovi na hrvatsku ili srpsku stranu, prije ili kasnije bio je označen kao *murtat* ili, u najboljim slučajevima, kao *otpadnik*. Riječi su sinonimi, ali prvi izraz, turski, daje onome koji ga koristi više izgled pravovjernog muslimana negoli ovaj drugi, slavenskog korijenja. Do kraja perioda kojim se bavimo muslimani neće prestati polemizirati o svim konverzijama muslimana na katoličanstvo.¹¹³

Najgore je što se optužbe za prozelitizam koriste kao oružje u politici fra-njevaca protiv Stadlera, s kim su prisiljeni podijeliti duhovno vođstvo u Bosni i Hercegovini, a neki su htjeli da se okoriste njegovim nepopularnim djelovanjem, optužujući ga da sebe smatra "afričkim misionarom".¹¹⁴

*c. U temelju bosanske muslimanske nacije,
pitanje konverzija*¹¹⁵

U ovom kontekstu, prvenstvena konstrukcija nacionalističkih klišeja bosanskih muslimana teži da potvrdi nezavisnost zajednice naspram katolika i pravoslavaca, koristeći na vještački način ideju konverzije kroz vrijeme. Prema toj ideji, grupa heterodoksnih kršćana, poistovijećena u 19. stoljeću s bogomilstvom, preobratala se na islam odmah nakon osmanskog osvajanja u 15. stoljeću, masovno i u jednom danu. Struktura tog mita bila je objašnjena u mnogim djelima, oslanjajući se, između ostalog, na činjenicu da su se porodi-

¹¹² Kočić P. 1964. 33-35.

¹¹³ O slučaju konverzije maloljetne Pembe vidi polemiku: "Vjerska propaganda neće da miruje." u: *Muslimanska svijest* i Mešićev odgovor ubrzo potom u "Slavnom uredništvu", *Muslimanska svijest* 2 (1909). 14. 1. Vidi: Kurtić S. 2004. 132.

¹¹⁴ Kraljačić T. 1986. 322.; Durmišević E. 2002. 148-153.

¹¹⁵ ABH GFM Präs 496/1891. Reference: Grijak Z. 2001. 253. Postoji Kállayev izvještaj na francuskom, namijenjen Svetoj stolici, koji povezuje nacionalizam bosanskih muslimana i konverzije u to doba, ali, nažalost, nisam ga imao vremena konsultirati.

ce iz gornjeg toka Neretve, opisane kao bogomilske, islamizirale 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća.¹¹⁶

Kontekst kraja 19. stoljeća omogućava da se opravda nezavisnost nacionalnog identiteta naspram katoličanstva. Ustvari, historijska argumentacija stavlja u prvi plan da su se bogomili, tokom srednjeg vijeka, opirali pritiscima prozelitskog Rima i katoličke Mađarske, i prihvatili islam od svoje volje, zbog sličnosti dogmi. Ova je ideja, također, svojstvena devetnaestom stoljeću. Predstavnik takvog historijskog pogleda, pisac Safvet-beg Bašagić (1870-1934), i sam je imao jasne antiklerikalne stavove i otvoreno kritizirao katoličanstvo, smatrajući ga fanatičnim. Za to je bio inspiriran Voltaireom, najvjerojatnije profiltriranim kroz djela zapadno orijentiranih otomanskih pisaca. Između ostalog, sudjeluje i u “bogomilskoj” interpretaciji porodica iz Neretve koje su prešle na islam. tokom druge polovine stoljeća. Taj predmet je dobro poznao, utoliko više što je njegov otac djelovao na te ljude – koji su se nazvali muslimanima – da bi ih potčinio Šerijatu.¹¹⁷

Logika ovog mita dozvoljava bosanskoj muslimanskoj populaciji da izbjegne katoličko-pravoslavnu alternativu, koja predstavlja, u njihovim očima, dualitet Hrvati - Srbi. U namjeri pronalaska identiteta, ne postoji potreba vraćanja matičnoj vjeri susjednih nacija. Preko kreiranja konverzije bogomila, garantuje se jedan historijski kontinuitet od srednjeg vijeka, štaviše od prahistorije jedne nacije koja je tu na kraju 19. stoljeća, muslimanska.¹¹⁸ Tako se čin konverzije u 15. stoljeću retrospektivno oslobađa bilo kakvih grijehova. Naprotiv, to je jedan nacionalni ponos, na slavu bosanskohercegovačkog islama. Njegovi strukturalni elementi, masovna konverzija, nagla, sa uvjerenjem, suprotstavljaju se stvarnosti konverzija tog doba, koje su bile individualne konverzije, neodređene i proračunate.

¹¹⁶ Za bibliografiju i analize, vidi radove: Gelez Ph. 2008.; Gelez Ph. 2005. a. i Gelez Ph. 2005. b. 86-106.

¹¹⁷ Gelez Ph. 2008. poglavlja: “De la formation du père à la formation du fils” i “Destin ‘ottoman’ d’Ibrahim Bey sous les Austro-Hongrois”.

¹¹⁸ Imamović M. 1997. 169. Za više detalja vidi: Gelez Ph. 2005. a. 183-221.

Zaključak

U oblicima u kojima se pojavljivalo u 19. stoljeću, pitanje konverzija u Bosni i Hercegovini jasan je primjer modernizacije političke moći, a priprema ulazak okupirane pokrajine u specifičnosti evropskog političkog nasilja na prijelazu stoljeća. U suštini, religija je ovdje samo pretekst, a važan je samo mehanizam pomoću kojeg se ide na put ka moći. On počiva na iskrivljavanju stvarnosti. Elite, duhovne ili "laičke", imale su distancu u odnosu na istinu, a raskol između onoga što se govori i onoga što jeste dovodi do nasilja.

III. Sloboda savjesti i modernizacija prava

Politička logika koja je preobrazila sociološku realnost konverzija oslonila se na progresivnu modernizaciju prava o preobraćenju. Možda je u pitanju ne toliko modernizacija koliko nastanak modernog prava. Zasigurno, zakonodavstvo u vezi sa konverzijama sasvim je sekundarno u odnosu na ono što se zbivalo, naročito u oblasti zemljoposjedništva, ali zbog simbolike koju promjena vjere nosi, vrlo je važno ovo analizirati da bismo razumjeli kako je došlo do poimanja osobe kao pravnog subjekta u Bosni i Hercegovini.

A. Postepeno ozakonjivanje

Konverzije koje su se odigravale za vrijeme otomanske epohe nisu bile bez pozadinskog pravnog plana, makar i sumarnog. Znači da su rudimenti već postojeće procedure bili revidirani, oplodeni, da se tako izrazimo, zapadnjačkim idejama koje su donijeli konzuli i koje su rezultirale legislativom koja je garantirala isto toliko prava pojedincu koliko i zajednici koju je napustio. Austrougari su preuzeli ove principe, podvrgavajući ih strogoj administrativnoj kontroli i dovršavajući kompleks pravnih regulativa kojima su se postulanti imali progresivno potčinjavati.

a. *Predhistorija prava na konverziju*

S jedne juridičke tačke gledišta, šerijatsko pravo predviđa u teoriji da se svaki nemusliman ima pozvati da prijeđe na islam; inače se suočava s rizikom rata, smrti ili padanja u ropstvo. Međutim, posebno mjesto je ostavljeno za religije koje se oslanjaju na Bibliju, što će reći kršćanstvo i judaizam, čiji pri-

padnici nisu obavezni prihvatiti islam. Ovo je teorijski razlog zbog koga nalazimo kršćane raznih vjeroispovijesti, kao i Jevreje, na Balkanu tokom čitavog osmanlijskog perioda.

Muslimanima je normalno zabranjena svaka konverzija, pod prijetnjom smrtno kazne. U praksi, smrtna kazna se u Bosni i Hercegovini mogla izbjeći uz pomoć novca na uzajamnoj osnovi, a ne individualnoj. Najprije je otkup pao na teret svećenstva, o čemu postoji svjedočanstvo iz 1634. godine. Markarski biskup je tako izbjegao smrt 1670. godine, jer je bio osuđen zbog toga što je pokrstio 24 muslimana iz okoline Mostara, a otkup je platila njegova rodbina i mostarski katolici.¹¹⁹ Barem od kraja 18. stoljeća, muslimanske vlasti izgleda da više ne terete samog klerika, već se na konvertite primjenjuje globa koja automatski pada na teret cjelokupne zajednice koja ih prihvata.¹²⁰ Jedno stoljeće kasnije, 1870. godine, *Mala braća* zahtijevaju da se ta globa ukine, što pokazuje da je bila uobičajena.¹²¹

Ipak, postoje slučajevi u kojima je konverzija na kršćanstvo bila kažnjavana smrću. Tako je 14. juna 1846. godine, katolički mladić iz okoline Gornjeg Skopja odveo muslimanku iz svog sela u Dalmaciju, gdje se pokrstila. Svi koji su pomogli u ovom bijegu, kao i mladićevi roditelji, bili su zatvoreni ili pogubljeni, a kada je vezir uspostavio red, već je bilo kasno za neke od njih.¹²² Čini se, i novi muslimani koji su se vraćali na svoju vjeru predstavljali su ozbiljan problem u očima otomanskih vlasti.¹²³ U nekim drugim slučajevima, konverzija na islam jedina je alternativa smrtnoj kazni. Naprimjer, u Zenici je poručeno jednom kršćaninu koji je počinio preljubu s muslimankom da je preobraćenje jedini način da sačuva život. Međutim, tog čovjeka jednostav-

¹¹⁹ Mandić D. 1982. III. 280-282. i 289. U 15. i 16. stoljeću situacija je manje jasna. Tako oko 1600. godine muslimani koji su se preobratali na katoličanstvo nisu se usuđivali javno priznati novu vjeru iz straha od kazni, a da se ne zna tačno kakve su one bile. Vidi: Mandić D. 1982. 278-280.

¹²⁰ Bogdanović M. 1984. 160, 165, 168, 171. i 174. Naprimjer, u septembru 1795. travnički kajmekam određuje bratiji manastira Kreševo globu od 1750 groša (znatna suma u to doba) jer su krstili jednog muslimana. Vidi: Bogdanović M. 1984. 184.

¹²¹ Karaula M. (ur.). 2000. 105. i 404. Tvrdnje novinara u *Zastavi* 1873. godine ne mogu se uzimati u obzir. Vidi: "Zastava" o Bosni i Hercegovini 1871-1873. 1953. Tom. 2. 267.

¹²² Baltić J. 1991.143.

¹²³ Baltić J. 1991. 38.

no su protjerali u Posavinu da ne bi promijenio vjeru.¹²⁴

Na prvi pogled, juridički okvir o promjeni religije izgleda poprilično nejasan, mada nije potpuno nepostojeći. S jedne strane, u teoriji, kadija bilježi svaku konverziju na islam, a u iznimnim slučajevima, koji prethode tretiranom periodu, mogao je izvršiti osnovnu indoktrinaciju molioca.¹²⁵ S druge strane, kada je spor nastajao, moglo se obratiti paši u Sarajevo u potrazi za pravdom koja prevazilazi silu kadilučkih samovoljnika. Godine 1770. namjesnik je na zahtjev mjesnog stanovništva odlučio povjeriti svom dizdaru mladu katolkinju iz Jajca, kojoj je prijetila islamizacija.¹²⁶ Ipak, milost zavisi isključivo od volje vlasti. Izvjesni paša pomirljivo se odnosio prema kršćanima i sprečavao islamizaciju, dok je njegov nasljednik rušio njegov rad autorizirajući islamizaciju istih ljudi.¹²⁷

Iznad svega, "običaj" je nalagao da se ispita sloboda volje svakog potencijalnog prelaznika prije konverzije. Ovaj običaj podsjeća na pravo kapitulacije koje je ustanovilo 1718. pravnu proceduru u slučaju konverzije austrijskih podanika na otomanskom tlu, da bi se utvrdila njegova dobra volja. Idući slučaj nam dozvoljava pretpostaviti da kapitulacija leži u osnovi ovog običaja, a prema tome, da je pravo stranaca u osnovi pravo kršćana u pitanjima konverzije. Oko 1815. godine mlada se katolkinja iz Vareša zagledala u muslimana koji je od nje zahtijevao da se preobradi na islam, u cilju vjenčanja. Austrijski konzul je protestirao, a prema običaju, istakao je da se prvo treba uvjeriti da li se ona odlučila na taj čin dobrovoljno. Stoga su je poslali kod visočkog kadije i pred dva svjedoka morala je izjaviti dobrovoljnost svog čina. Kadija ju je potom poslao kod ejaletskog namjesnika, koji je tada upravljao iz Travnika. Međutim, paša je odlučio, na zahtjev konzula, da povede istragu, kojom je ustanovljeno da je dotična bila prisiljena u svojoj izjavi. U tom smislu se i izrazila pred sarajevskim mulom, koji ju je potom dao zatvoriti. Bila je zatočena pet mjeseci, ali uprkos svemu, ostala je odlučna u svojoj novoj nakani da će radije umrijeti

¹²⁴ Baltić J. 1991. 106.

¹²⁵ Gelez Ph. 2005. 6. Ovih nekoliko slučajeva katekizacije zabilježeni su za region Herceg-Novog tokom 1670-ih godina.

¹²⁶ Baltić J. 1991. 38. Ova je djevojka Anđa Pilipović, kratko potom pobjegla u Sinj, u Dalmaciju.

¹²⁷ Skenderova S. 1976. 227-230.

negoli postati “Turkinja“. Novi valija je 1818. godine trebao odlučiti, ali se nije usuđivao poslati naredbu u Sarajevo da se žena pošalje u Travnik, jer u slučaju da se naredba ne posluš, njegov autoritet bi bio srušen u cijeloj pokrajini. I tako, tek što je došao, bio je zbog ovog slučaja prisiljen da od Porte traži premještaj, smatrajući da se u pokrajini odvija jedan nesavladiv haos.¹²⁸

Dva elementa privlače pažnju u ovoj priči, a to su: objava slobode savjesti i slanje molioca pred pašu u Travnik. Na nesreću, vjerovatno ne postoji druga verzija priče, jer se francuski konzulat zatvorio nekoliko mjeseci prije nego što se ovo desilo. Bilo bi ga donekle neargumentirano dalje analizirati.

b. Afera Tošić

Po Baltićevu mišljenju, koji je dobar svjedok u vezi sa međureligijskim odnosima, takvo stanje stvari se promijenilo oko 1855. godine. Ranije smo spomenuli aferu Zulumović, koja se odigrala 1853. godine. Malo kasnije, francuski konzul Édouard Wielt je izjavio, vjerovatno pod uticajem franjevaca, da je u zadnje vrijeme bilo mnogobrojnih prijelaza na islam kod žena i djece, i to na nelegitiman način sprovedenih od strane činovnika i muslimana na lokalnom nivou. Generalizacija je djelovala, jer su Wielt i austrijski konzul Dimitrije Atanacković (1793-1857) natuknuli valiji Huršid-paši jednu zaštitnu proceduru u slučaju islamizacije. Predložili su da, kada se konverzija treba dogoditi u nekom kadiluku, tu osobu treba smjesta poslati u Sarajevo i staviti pod crkveni autoritet tokom nekoliko dana. Nakon toga, pokrajinski medžlis bi dobio definitivnu izjavu postulanta. Pripreme za aktiviranje ovog neformalnog dogovora bile su u toku 1855. godine, tako da je petnaestogodišnjak koga su predstavili kao da je voljan postati muslimanom, na kraju odlučio da se ne želi odreći kršćanstva.

Slučaj konverzije maloljetne pravoslavke na katoličanstvo u Mostaru je požurio Wietta i Atanackovića da svoje ambasade upoznaju sa dogovorom i da zatraže njegovo ozvaničenje kod Porte, te da se proširi i na konverzije među kršćanskim vjeroispovijestima.¹²⁹ Potrebno je malo duže objašnjenje ovog događaja, jer se spominje u više izvora.¹³⁰

¹²⁸ Šljivo G. 1985. 150-2.

¹²⁹ CADN Sarajevo 16, 17. IV 1855.

¹³⁰ CADN Sarajevo 16, 17. IV 1855. Čokorilo P. 70.; Skenderova S. 1976. 228-230. (Pisanju Stake Skenderove potrebno je prići izuzetno kritički).

Krajem marta 1855. godine mladu pravoslavku Jefimiju, kćerku Riste Tošića iz Mostara, odveo je njen momak. Otmica je bila banalna, za razliku od situacije u kojoj se našao mladić, koji je bio Mađar, a predstavljao se kao musliman. Ustvari, bio je katolik, te je s djevojkom otišao hercegovačkom biskupu Rafaelu Barišiću (1797-1863), koji je djevojku za tren preveo na katoličanstvo i vjenčao je za dotičnog Mađara, bez drugih formalnosti, preskačući tako proceduralni postupak koji je postojao u to doba. Kada je djevojčina porodica saznala za ovo, podnijela je žalbu mitropolitu, koji je stvar predočio hercegovačkom valiji Edhem-paši. Nakon što je tražio mito od 100 dukata, namjesnik je sazvaio Hercegovački medžlis. Međutim, takva se uzbuna digla među dvjema stranama, tako da nije mogao donijeti bilo kakvu odluku. Katolici i nekatolici okupili su se u tolikom broju i sa tako prijetećim porukama da je bitka izgledala neizbježna, za čije smirenje je bio potreban bataljon vojske za uspostavljanje reda. U nemogućnosti da riješi situaciju, odlučio je da stvar treba predati Sarajevskom medžlisu uz prisustvo obje strane. Potom su mladi bračni par dopratili u glavni grad Ejaleta. Prvi dio dogovora s konzulima bio je, dakle, ispoštovan. Da bi se molilac odvojio od utjecaja sredine, doveden je u Sarajevo. U Sarajevu, generalni namjesnik Huršid-paša nije prikrivao svoje poteškoće u rješavanju ovog slučaja, te je tražio savjet od konzula. Ovi su mu savjetovali da se drži njihovog dogovora od 1854. godine, prema kojem je Jefimija trebala biti za nekoliko dana predata mitropolitu, koji se trebao angažirati da je izvede pred Medžlis. Međutim, mitropolit je odbio da je primi, pa je smještena kod jednog pravoslavnog trgovca. U međuvremenu, biskupski sekretar je insistirao kod namjesnika Atanackovića i Wietta da mlada Tošićka bude njemu predata. Oba su konzula odbila argumentirati u tom pravcu, budući da su njih dvojica osmislili čitavu proceduru. Nekoliko dana kasnije, održana je sjednica Medžlisa. Franjevci i Atanacković tvrdili su da Jefimija ne može biti ispitana, jer se radi o udatoj ženi, ali Huršid-paša je insistirao, a ona se nakon propovijedi mitropolita izjasnila da ne želi više biti katolkinja. Ovaj delikatan slučaj dao je povoda diskusiji između mitropolita i katoličkog klera, a potonji su tvrdili da je sakrament nerazrješiv, jer je obavljen po kanonskim pravilima, dok je mitropolit tvrdio da nije validan. Medžlis je priznao svoju nekompetenciju i prosljedio predmet Porti. U očekivanju presude, odlučeno je da muža i ženu treba rastaviti. Što se tiče pitanja konverzije, sasvim je razriješeno izjavom ove mlade žene.

Po svoj prilici, Atanacković i franjevci su u ovoj stvari angažirali i Beč, koji ju je proslijedio internoncijaturi, tj. Austrijskoj ambasadi u Carigradu. Porta, odnosno Patrijaršija opozvale su mitropolita, koji je uz veliku cijenu sačuvao mjesto, te raskinula brak. Porodica je Jefimiji na brzinu našla prihvatljivog muža. Sve u svemu, pravoslavna zajednica je stekla veliku političku prednost nad katoličkom, koja je diskreditirana u očima vlasti i moralno ponižena uslijed javnog odricanja Jefimije.

c. Uspostava administrativne procedure

Nekoliko godina kasnije, Porta je donijela zakon u vezi sa prelaskom s jedne vjere na drugu, vjerovatno na osnovi lokalnih "običaja" i po modelu dogovora između Huršid-paše i konzula.¹³¹ Odredba velikog vezira od 21. februara 1859. godine određivala je pravne uvjete pod kojima je čin konverzije validan. Tu se napominje da nikakav oblik pritiska ne smije biti izvršen na postulanta, a kršćanin koji želi da postane musliman ima izjaviti da nikakav pritisak nije vršen na njega, sve u prisustvu svog duhovnika i oca ili staratelja. Između ostalog, konverzija se mora obavezno obaviti u Sarajevu, čime su se željele ograničiti zloupotrebe koje su vršili lokalne kadije i muslimani u vezi sa islamizacijom. Isto tako, muslimani su mogli prelaziti u kršćanstvo, pod uvjetom da potom promijene mjesto boravka i odu na neki lokalitet s većinskim kršćanskim stanovništvom, da ne bi izazvali skandal.¹³²

Nekoliko konzularnih svjedočenja daju nam mogućnost konkretnog opisa procedure koja se trebala ispoštovati kada bi se neko želio preobratiti. Tako postoji izvještaj o prelasku pred Medžlisom, s opomenama i propovijedima, jedne mlade pravoslavke na islam 1876. godine, u kojem se kaže: "Obaviješten sam, ima tome nekoliko sedmica, o ceremoniji kojom je praćena konver-

¹³¹ CADN Sarajevo 4, 8. IX 1874. Kakva god da je veza ovog zakona sa konzulskim dogovorom, sigurno je da su francuski konzuli bili svjesni da je *Hatt-ı hümayun*, kao zakon o odnosima među pripadnicima različitih vjeroispovijesti u Carstvu, bio produžetak kapitulacija i prava stranaca na otomanskom tlu. U članku o zapadnjačkim konzulima u Bosni i Hercegovini, Muhamed Filipović se trudi pokazati da su ideje slobode i ravnopravnosti ovamo došle između ostalog zahvaljujući njima. On je siguran da su i oni doprinijeli, makar indirektno, modernizaciji otomanskog i bosanskohercegovačkog društva. Vidi: Filipović Muhamed. 2006. 95-100.

¹³² Baltić J. 1991. 177.; Vrankić P. 1998. 644-645.

zija na islam jedne bosanske djevojke grčkog obreda. Ovo odricanje od vjere nije proizvelo nikakvu emociju u Bosna-Saraju. [...] Procedura odricanja je obavljena svečanim izgledom. Osoba koja se hoće preobratiti izlazi pred medžlis, sastavljen, kako je poznato, od Generalnog namjesnika - valije, u glavnom gradu vilajeta, defterdara — činovnika koji najčešće predsjedava, kadije, muftije, glavnog sekretara mektubdžije, grčkog mitropolita, dva izabrana laička člana među turcima, vakufskog povjerenika, katoličkog biskupa, rabina, dva izabrana laička člana među nemuslimanima i muslimanskog pisara. Savjet je sastavljen na isti način u svakom sandžaku i svakom kadiluku. Molitelj se predaje u ruke starješine svoje religije, koji ga odvodi u jednu odvojenu odaju, bez svjedoka. Starješina katoličke, grčke ili izraelitske religije, po povratku, mora sam izjaviti medžlisu da se odriče zadržavanja podanika, koji se potom odvodi pred predstavnike muslimanske religije - kadiju i muftiju. Jedan od njih dvojice prevodi formulu ovako sročenu: 'Priznajem da ima samo jedan Bog i da je Muhamed Njegov sluga i poslanik'. Potom: 'Vjerujem u Boga, u anđele, u knjige, u poslanika, u sudnji dan, u moć nad dobrom i zlom Boga svemogućeg'. Ova formula je meni data na arapskom, i u ovakvom obliku se ne sreće u Kur'anu, već su je prikupili [dvojica?] Muhamedovih imama u tekstu djela i stoga izgovorana kao *kredo*. Kada je formula izgovorena, neofit, ako je muško, odvodi se da bude podvrgnut praksi pozajmljenoj iz jevrejskog Zakona (obrezivanju) i potom ga šalju u džamiju gdje će biti podučen. Ako se radi o ženi, predstavnik muslimanskog zakona joj sipa vodu po rukama i povjerava se muslimanskoj porodici¹³³.

Izvori lokalne provenijencije kompletiraju sliku. U ovakvim slučajevima, prvo je trebalo zahtjev uputiti Medžlisu, koji je za slične slučajeve zasjedao kao administrativni tribunal. Upečatljivi slučajevi su oni u kojima je dolazilo do konflikta. Tako je, vjerovatno tokom 1860-ih, jedna pravoslavka podnijela zahtjev Tuzlanskom medžlisu da prijeđe na islam. Njen muž, čovjek, izgleda, ograničenih intelektualnih sposobnosti, odbijao je dozvoliti joj konverziju. Krčmarka po zanimanju, mlada i lijepa, utjehu je pronalazila kod muslimanskih posadnika u regionu Srebrenice i zaljubila se u jednog od njih. Pozvana od Medžlisa, primila je opomene od strane episkopa i pravoslavnog člana Savjeta. Da bi je zadržao, sveštenik joj je predložio razvod, koji je bio legalan

¹³³ CADN Sarajevo 5, 26. V 1876. MAE CCC Bosna-Séraï 3.

kod pravoslavaca, a njih dvojica su joj ponudili novac za lijepu odjeću, pod uvjetom da prijeđe na srpsku teritoriju. Mlada je žena odbila sve ponude, i ovi su se morali povući, ustupajući mjesto muftiji koji ju je preveo u muslimansku zajednicu. Prema pripovjedaču ove priče, koji je bio pravoslavni član Medžlisa, djevojku je podučila muslimanska porodica u koju su je smjestili prije javnog izlaska pred Tribunal.¹³⁴

Isti ovaj svjedok priča o jednom sličnom slučaju. Jednoj katolkinji muž je odbijao dozvoliti prelazak na islam, jer nije želio ostati bez žene. Doduše, katoličanstvo zabranjuje ponovno stupanje u brak dok god su živa oba bračna druga. Franjevački član Tuzlanskog medžlisa bio je kategoričan u vezi s ovim pitanjem. Episkop je onda predložio suprugu da prijeđe na pravoslavlje, u kom slučaju bi razvod bio dozvoljen, što je ovaj odbio. Franjevac i pripovjedač nisu uspjeli, u privatnosti, odgovoriti ženu od njene namjere i ona je prihvatila islam.¹³⁵

U početku je sigurno trebalo konzulske pomoći da bi ova procedura bila sistematski primjenjivana,¹³⁶ ali su je i sami konzuli pokušavali zaobići, kada bi ih ona onemogućavala u protežiranju ljudi koji su im bili preporučeni.¹³⁷ Ipak, počev od kraja 1860-ih, ona se u svemu poštivala. Mnogobrojni izvori govore nam o učešću kršćanskog klera, ponekad i sa uspjehom, u razuvjeravanju.¹³⁸ Pored toga, kasnija svjedočanstva nam govore da su pravila morala poznavati različite primjene, u ovisnosti od mjesta dešavanja.¹³⁹

d. Kállay i otomansko naslijeđe

Austro-Ugarska je došla u Bosnu i Hercegovinu sa apriornim mišljenjem

¹³⁴ Filipović Milenko (ur.). 1966. 29.

¹³⁵ Filipović Milenko (ur.). 1966. 30.

¹³⁶ Šljivo G. 2005. 100-101. (O intervenciji vicekonzula Omčikusa u Tuzli, da bi se ispoštovala procedura i poslala kneževa kći, Anica Tomić, pred Medžlis u Sarajevo).

¹³⁷ Šljivo G. 2005. 238.

¹³⁸ Za ostale navedene izvore vidi: Martić G. 71. (Namjera islamizacije jedne katoličke porodice iz Vareša, 9. IV 1871); Šljivo G. 2005. 480. (Neuspjeh jednog popa da razuvjeri pravoslavku iz Sarajeva da napusti muža i prihvati islam).

¹³⁹ Grijak Z. 201. 224. Vidi: Približan opis procesa koji je dao Sava Kosanović u konsultacijama iz 1881. godine.

da otomanski zakoni nisu po svaku cijenu loši, ali da ih treba konkretno primjenjivati i modernizirati. Ta je ideja često dovodila činovnike do toga da ignoriraju prethodnu legislaturu. Pred polemikama koje su se ticale konverzija na katoličanstvo i da ne bi zabrinjavali muslimansku populaciju u Bosni, Zemaljska vlada i zajednički ministri finansija, koji su u isto vrijeme bili i guverneri Bosne i Hercegovine, propuštali su pozabaviti se tekstovima koji su postojali prije 1878. godine.

Vjerovali su da je novo doba stupilo kada je 1879. godine neki musliman izrazio želju da se preobrati na katoličanstvo. Prema njima, ovaj slučaj je bio presedan i trebalo mu je pristupiti s velikim oprezom da se ne bi uznemirilo muslimansko stanovništvo. Vlasti upućuju okružnicu svim sreskim načelnicima 6. 10. 1879, kojom se preporučuje da se ne bave ovim slučajevima konverzije muslimana, omogućavajući intervenciju političkih moćnika samo za konverzije koje se nisu ticale islama.¹⁴⁰

Kao i Porti, osnovni cilj Zemaljskoj vladi bio je da, preko legislature, sačuva neutralan stav. Ta ju je namjera vodila i 1881. godine, kada je nakon novog prelaska muslimana na katoličanstvo započela konsultacije sa odgovornim duhovnim licima iz sve tri zajednice. Sava Kosanović, pravoslavac, bio je mišljenja da upotreba pravila koja su bila na snazi prije 1878. treba nastaviti. Mustaj-beg Fadilpašić, musliman, podsjećao je da je konverzija muslimana zabranjena kur'anskim pravom, a Buzuk, sarajevski župnik, koji je imao ulogu okrivljenog u ovim debatama, predložio je vrlo strogu proceduru prema postulantima, koja bi se odvijala nekoliko mjeseci i uključivala intervencije vjerskih vlasti dviju zajednica kojih se konverzija tiče, kao i svjetovnih vlasti.¹⁴¹ Cilj nije bio toliko ograničiti konverzije koliko izbjeći optužbe za manipulaciju.

Deceniju kasnije, konverzije su i stvarno ozakonjene, sa obaveznom procedurom. Tako je 9. 7. 1891. godine, povodom skandala u vezi sa jednom muslimankom koja se htjela preobratiti na katoličanstvo, Kállay objavio naredbu koja se ticala procedure koju su trebali ispoštovati oni koji se žele preobratiti.¹⁴² Određene etape su, s jedne strane, imale osnovu u Mađarskom zakonu

¹⁴⁰ Grijak Z. 2001. 223.

¹⁴¹ Grijak Z. 2001. 224.

¹⁴² Tekst je u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Heregovinu* (1891). 419-424.

iz 1868. godine, koji je regulirao prelasku s protestantizma na katoličanstvo, sa naročitom obavezom da postulant daje pismo motivacije koje su u prisustvu načelnika morala potvrditi dva svjedoka po njegovom izboru. Postulant je imao pravo intervencije tokom cijelog procesa, izjavljivanjem namjere pred odgovornim duhovnikom stare religije, atesta, prihvatljivosti od strane nove zajednice, itd.¹⁴³

S druge strane, evidentirano je da tekst uzima i elemente iz otomanskog perioda. Životno doba u kome je konverzija dozvoljena uvjetovano je dobrim mentalnim zdravljem, punoljetstvom sa navršene 24 godine ili zrelost "tijela i duha", odnosno jasnije, pubertetom. Načelnici, pred kojima obavezno prelazi postulant i koji imaju sudijske ovlasti u ovim slučajevima, preuzimaju ulogu koju su prethodno imali kadilučki medžlisi. Iznad svega, tekst predviđa intervenciju odgovornih duhovnika obje umiješane religije, što je direktno pozajmljeno od Buzuka i preuzima, *in fine*, duh otomanskih tekstova, budući da su ta dva predstavnika prije bili pozivani da zasjedaju u medžlisu, da bi se garantirala sloboda izbora postulata, te da interveniraju u ovoj proceduri.

Ovakva mučna procedura dovela je do toga da se određeni broj potencijalnih konvertita na kraju ne preobrati. Prisjetimo se da je od 373 slučaja upisana u arhivskim dosjeima samo 151 završio efektivnom konverzijom. Dosjei često čuvaju tragove predomišljanja ili pravnih zabrana. Između ostalog, svećenik religije porijekla je imao mogućnost opstrukcije tako što bi odbio izdati zahtijevane potvrde.¹⁴⁴ Štaviše, odredba se tiče samo bosanskohercegovačkih podanika, tako da su imigranti koji su se željeli preobratiti, potpadajući pod pravo njihove zemlje porijekla, često ulazili u beskrajne procedure.

B. Pravo i njegovo prihvatanje

Pravo je namjerno formalizirano, čime je u ruke vlasti prelazio jedan važan instrument kontrole nad političkom situacijom u pokrajini. Tokom austrougarskog perioda ta mjera je smišljena s ciljem jačanja moći države, ali se spoticala kako o političko suprotstavljanje pravoslavaca i muslimana tako i o filozofske i teološke polemike katoličkog klera.

a. Politički neuspjeh

Da bi se odbranio od optužbi za podržavanje katoličkog prozelitizma,

¹⁴³ Vrankić P. 1998. 660-661.; Grijak Z. 2001. 243-250.

¹⁴⁴ ABH Kv "Jurić Jaga".

Kállay je 1900. objavio brošuricu u kojoj čestita Zemaljskoj vladi, ustvari sam sebi, na uspostavljanju sistema očuvanja religija jedinstvenog na Balkanu,¹⁴⁵ a u isto vrijeme, odredio je sistematsko bilježenje svih slučajeva koji su se ticali konverzija. Ove pohvale, sad se to bolje vidi, nisu bile utemeljene. Kállay nije uveo doista ništa novo s pravne tačke gledišta, jer je već duže vrijeme kretanje konverzija bilo svedeno gotovo na nulu. Njegov tekst ima, prije svega, jedno simboličko značenje, usmjereno na stjecanje preimućstva nad značenjem koje su imale one rijetke konverzije.

Također, želio je osigurati mir u “okupiranim provincijama”, čuvajući priznavanje vlasti od strane lojalnih podanika, koje je vidio u katolicima, i zadbijanje naklonosti protivnika među pravoslavicima i muslimanima,¹⁴⁶ usput predstavljajući sebe kao neutralca. U tom smislu, tekst predstavlja vješto samoopravljanje, na političkom planu neophodno, ali u konačnici prilično prazno, te je završilo neuspjehom. Nepristrasnost u koju se pokušavao smjestiti Kállay niko nije prepoznao, čak ni katolici, a uz stegu i prisilu nadbiskup Stadler je naredio svojim biskupima da primjenjuju naredbu, nakon ukrštanja mačeva s Bečom, što je trajalo preko tri godine.¹⁴⁷ Stadler i Sveta stolica isprva su odbili naredbu, jer je, prema njima, promjena vjere bila stvar kanonskog prava, a ne svjetovne legislature. Kállayevi argumenti nisu ni stigli biti razmotreni, ali je posljedica bila ta da je u očima drugih zajednica izgledalo da vlada i katolici rade solidarno sve dok ova prva tolerira vjerski zanos ovih drugih. Polemike pokazuju da je slika klerikalne Austro-Ugarske odnijela prevagu, što je neopravdan sud o Kállayu. Arhivski dokumenti, ustvari, pokazuju da se guverner brinuo o održavanju dobrih odnosa sa Svetom stolicom, iako nije oklijevao u sukobu sa Stadlerom i pravljenju prepreka njegovom misionarskom zanosu.

b. Problem slobode savjesti

Pravo na otomanskom tlu počelo se modificirati početkom 18. stoljeća,

¹⁴⁵ Thallóczy-Kállay. 1900. 107-108.

¹⁴⁶ Vrankić P. 1998. 687.

¹⁴⁷ Grijak Z. 2001. 252-255. ABH Kv “Vuković Ilinka” (Međutim, 1898. godine Buconjić, mostarski biskup, nimalo se nije opterećivao u vezi sa naredbom).

Požarevačkim mirom 1718. godine. Primjenjujući od 1856. godine nad sultanovim podanicima principe sadržane u kapitulacijama, *Hatt-ı hümayun* označava kapitalnu etapu modernizacije, koja je svoj kraj imala u Naredbi iz 1891. godine. U srži svih tih tekstova leži problem slobode savjesti, iako nigdje nije definiran kao takav, ali uvijek opravdavajući juridički razvoj zahtijevan od upletenih strana i od zakonodavaca. Najčešće, ta sloboda savjesti prisutna je u izrazu “po slobodnoj volji” ili u negativnoj formulaciji “bez prisile”.

Izraz se direktno vezuje za kontekst arbitrarnosti, u kome je lokalnim vlastima u Carstvu dozvoljeno da nekoga preobrate na islam po svojoj volji. To je slika tiranije, koja je kliše u političkim razmišljanjima zapadnjaka o Otomanskom carstvu. “Po slobodnoj volji“, dakle, pretpostavlja da je državi dozvoljeno da postavlja prepreku poretku stvari za koje je Porta odgovorna.

U naknadnim pravnim razmatranjima, to suprotstavljanje se bliže određuje pod utjecajem rusoovske filozofije, čiji su glavni principi primijenjeni u Francuskoj revoluciji. Jedna tako obavezujuća legislatura kao što je Kállayeva, koja treba obuhvatiti sve konverzije i utvrditi kriterije gdje je sloboda savjesti validna, gotovo da navodi na zaključak da je sloboda dodjeljiva samo pravicima. Uzimajući termine iz Rousseauove političke filozofije, shvatamo da Kállay predlaže jednu definiciju slobode suprotnu želji, a ova druga je tiranska, dok je sloboda jedan skup ograničenja koja omogućavaju život u zajednici. Zakon utvrđuje ograničenja u okviru kojih se sloboda može sprovoditi, a sve izvan toga je tiranija. U Kállayevoj juridičkoj viziji tiranija vrebava iz svakog ugla Bosne i Hercegovine, tako ta filozofija podržava njegovo “civilizatorsko” djelovanje u pokrajini, kako ga je on često volio okvalificirati.

Nadalje, problem ne leži samo u ovome. Kompleksnost konverzija ogleda se u tome što se one ne tiču samo jednostavne slobode već lične slobode savjesti. Drugim riječima, nije dovoljno samo stvoriti spoljašnje uvjete u kojima se sloboda može odvijati, već se zakon, isto tako, treba pozabaviti i unutrašnjim motivima koji osobu dovode do odluke da se preobrati, a zakonodavac treba toj osobi dati priliku da se oslobodi utjecaja okoline, da se maksimalno izolira od svog okruženja. Prijedlozi koje su Atanacković i Wiet dali 1853. godine išli su u tom pravcu, a dogovor je imao za cilj da postulanta skloni od dominantnog utjecaja koji su muslimani imali u pokrajini i da mu omogući da sam sa sobom raspravi i odgovorno shvati promjenu vjere. Međutim, postulanta nije udaljen od svoje matične vjere i njenih predstavnika, već je, naprotiv, kršćan-

skim zajednicama data svaka šansa da se očuvaju. U drugi plan padaju uvjeti dati samoj osobi da napravi izbor. To primjećuje i francuski konzul 1877. godine, kada podvlači da otomanski zakon griješi utoliko što omogućava religioznom dužnosnicima da interveniraju kod postulanta prije nego što ovaj da izjavu pred Medžlisom.¹⁴⁸ Izgleda da nije znao da je sam njegov prethodnik, prije 25 godina, predložio valiji ovu proceduru.

Zakoni, dakle, teže sve više izolirati osobu od njene okoline i dati tako novu težinu odluci koja se odnosi na veze između nje i njene zajednice. Ali, ova nije nikad sasvim isključena iz procesa, što od individualizma ostvarenog ovim naredbama čini poprilično relativnu doktrinu, te se nikad ne odbacuje religiozno pitanje na ličnom planu, jer su predstavnici zajednice po zakonu pozvani intervenirati u slučajevima konverzija.

Kállayeva metoda nije imala za cilj podići nivo svijesti do te mjere da se ljudima razotkrije neizvjesnost stvari, već da omogući upravljanje pokrajinom u kojoj su konverzije bile već odavno politizirane. U nemogućnosti rješavanja problema sa svima onima kojima je moć uskraćena, on je svoju vlastitu moć želio sačuvati uz pomoć prinudne legislature, gdje je bitna odluka o konverzijama ležala u rukama administrativnih vlasti, odnosno u njegovim.

To je ono što mu se zamjera. Stadler i Vatikan slagali su se u tome da samo duhovne vlasti imaju kompetenciju u interveniranju kod slučajeva konverzije, jer su samo one u stanju preuzeti brigu o dušama, da ih prosvijetle u iskazivanju slobodne volje. Kritizirali su Kállaya što nije izostavio iz svog teksta odredbe koje su se ticale slobodne volje, naročito one koje su davale predstavnicima države moć u interveniranju tokom procesa. Prema Stadleru, Kállay nije dovoljno razlikovao svjetovne moći od duhovnih.¹⁴⁹

Zaključak

Koncepcije koje su se ticale slobode savjesti nisu dovele do rađanja jednog nespornog zakona koji bi omogućio stabilizaciju bosanskohercegovačke političke situacije, čije su česte turbulencije djelomično uzrokovane i pitanjem konverzija. Kako moderna država može pravedno definirati okvir za slobodu koji ne bi vrijeđao, makar i djelomično, principe univerzalnih religija kakve

¹⁴⁸ CADN Sarajevo 5, 27. IV 1877.

¹⁴⁹ Grijak Z. 2001. 226, 246. i 253-255.

nalazimo u Bosni i Hercegovini? Kršćanske vjeroispovijesti su mukom odredile svoj *modus vivendi* sa modernim svijetom, a kod muslimana je to bilo još u izgradnji. Značenje konverzija je u svakom slučaju vrlo bitno, jer njihova stvarnost je van vremena i ogleda se u tome što donose probleme zajednici, pošto one naglašavaju njena duhovna ograničenja i pokazuju nepostojanje prave definicije istine.

Legislatura koja se bavi sprovođenjem slobode savjesti želi u isti mah zaštititi i osobu i religioznu zajednicu kojoj ova pripada. Sloboda savjesti se, dakle, rađa u labilnoj ravnoteži između samoopredjeljenja i društvene pozadine. Pravo preispitivanja i razuvjeravanja predstavlja značajan ustupak dat religioznim dužnosnicima, a koji dovodi do povećavanja njihove odgovornosti. Posljedica svega ovoga je to da se međureligijska situacija zamrzava, jer se slučajevi prelaska s jedne vjere na drugu smanjuju. U tom smislu, modernizacija odlaže odluku o ostvarenju čina, budući da bi trebalo najprije postići oslobođanje od sumnje. Podvući ćemo, dakle, s Kállayem samim, da su ove odredbe ustanovile jedan sistem očuvanja religija.

Dakle, nije samo država ta koja je imala koristi od ovako stroge legislature, jer je ona omogućila svakoj religioznoj zajednici da razmisli o svom vlastitom biću. To je uvertira za interiorizaciju vjere. Prisjetimo se, ipak, da država nije imala nikakvu zaslugu u ovom procesu, jer kršćanstvo i islam imaju diskurs koji poziva svoje vjernike na unutrašnju konverziju i prema tome da se integriraju u svoju strukturu dijalektiku potrage za istinom.

Bosna i Hercegovina nije jedina zemlja koja je poznavala ovakav proces. Svugdje pomalo modernizacija prava dovela je do strožijih procedura u slučajevima konverzija, naročito u ostalim dijelovima Otomanskog carstva krajem 19. i početkom 20. stoljeća.¹⁵⁰ Također, u Rusiji je 1905. postavljen sličan pravni okvir, a ruska situacija se ipak jasno razlikuje od bosanskohercegovačke u tome što se tamo zakonodavstvo opravdava dobrim dijelom administrativnim prisilama, uz ažuriranje ličnih podataka.¹⁵¹

¹⁵⁰ Deringil S. 1998. 85-86. Ovu referencu dugujem Nathalie Clayer, kojoj se zahvaljujem na ljubaznosti.

¹⁵¹ Tissier M. 2002. Preporučujem konsultiranje internetsajta navedenog instituta. Zahvaljujem se Eleni Astafievoj, koja mi je skrenula pažnju na ovaj članak.

Tema konverzija, pored onoga što se moglo čuti na raznim stranama tokom rata 1992-1995. godine, sadrži određenu aktuelnost u naučnom i religioznom miljeu Bosne i Hercegovine zbog procesa beatifikacije nadbiskupa Stadlera. S te tačke gledišta, priča o prošlim događajima dotiče se jedne istine koja je i danas aktuelna, te trajno vezana za svoj historijski kontekst. Taj vječiti historijski paradoks izvrsno se ilustrira temom promjene vjere.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

a) arhivska građa:

- ABH Kv = Arhiv Bosne i Hercegovine “Konverzije”
- ABH GFM = Arhiv Bosne i Hercegovine “Gemeinsam Finanzministerium” (Zajedničko ministarstvo finansija)
- ABH Zemaljska vlada Opšta akta
- CADN = Centre des archives diplomatiques de Nantes, Konzulat Sarajevo i Mostar
- MAE = Ministère des Affaires étrangères de France. Quai d’ Orsay
- CCC = Correspondance consulaire et commerciale, poste de Bosnia – Sérail (Sarajevo)

b) štampa:

- *Zastava*
- *Crvena Hrvatska*
- *Muslimanska svijest*
- *Narodne novine*
- *Narodni listy*
- *Bosanska vila*
- *Srbini*

Literatura

1. Nilević B. 1984. “Odnos pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini od XV do kraja XVII stoljeća.” *Prilozi 20*. Sarajevo: Institut za istoriju. 129-141.
2. Nilević B. 1995. “Odnosi srpsko-pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini do početka XVII stoljeća.” *Bosna Franciscana 3*. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo. 99-113.
3. Jalimam S. 1998. “Odnos franjevaca i dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni.” *Bosna Franciscana 5*. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo. 194-208.
4. Čar-Drnda H. (izd.). 2005. *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo. xix + 153.

5. Katić T. (izd.). 2005. *Maglajski sidžili (1816-1840)*. Sarajevo: Bošnjački institut. 690.
6. Fajić Z. (izd.). 1984. "Husein Bračković: Mala istorija događaja u Hercegovini. Uvod i prevod s turskog." *Prilozi za orijentalnu filologiju* 34. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo. 163-200.
7. Aličić S. A. (prev.). 1982. "Manuskript *Ahvālī Bosna* od Muhameda Emina Isevića (poč. XIX. v.). Uvod, prevod s turskog i napomene." *Prilozi za orijentalnu filologiju* 32-3. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo. 163-198.
8. Hadžihuseinović S. S. (Muvekkit). 1999. *Povijest Bosne. / S turskog preveli Abdulah Polimac et al./Tom 2*. Sarajevo: El-Kalem.
9. Thallóczy-Kállay. 1900. *Die Lage der Mohammedaner in Bosnien, von einem Ungarn*. Wien: A. Holzhausen.
10. Okey R. 2002. "A Trio of Hungarian Balkanists: Béni von Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism." *The Slavonic and East European Review* 80.
11. Hauptmann F. 1967. *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Sarajevo: Arhiv SR BiH.
12. Topić F. 1999. "Stadler i muslimani." u: *Josip Stadler: život i djelo [...]*. Pavo Jurišić (ur.). Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija.
13. Čupić-Amrein M. 1987. *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Hercegovina (1878-1914)*. Bern-Frankfurt-New York-Paris: Peter Lang.
14. Džaja M. S. 1994. *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*. München: R. Oldenbourg. (Hrvatski prijevod Marijan Cipra i Milan Lončar. Mostar: ZIRAL. 2002.)
15. Vrankić P. 1998. *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*. Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh.
16. Mandić D. 1982. *Bosna i Hercegovina: povjesno kritička istraživanja. Svezak III: Etnička povijest Bosne i Hercegovine*. 2. izd. Toronto/Zürich/Roma/Chicago: ZIRAL.
17. Draganović K. 1937. "Massenübertritte von Katholiken zur 'Orthodoxie' im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft". *Orientalia christiana periodica* 3. Roma:
18. Skarić V. "Širenje Islama u Bosni i Hercegovini." *Gajret* (kal.).
19. Pejanović Đ. 1955. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*. Beograd: SAN.
20. Bogdanović M. 1984. *Ljetopis kreševskog samostana (1765-1817). Izvještaj o pohodu Bosanskog vikarijata 1768*. Sarajevo: Veselin Masleša.
21. Vukšić T. 1991. *I rapporti tra i cattolici e gli ortodossi nella Bosnia ed Erzegovina dal 1878 al 1903. Uno studio storico-teologico*. Roma: Collectanea Croatico-Hieronymiana de Urbe 5; Hrvatsko izdanje 1994. pod naslovom *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878-1903). Povijesno-teološki prikaz*. Mostar: ZIRAL.
22. Gelez Ph. 2005. a. *Petit guide pour servir à l'étude de l'islamisation en Bosnie et en Herzégovine*. Istanbul: Istanbul School of International Studies.
23. Popovic A. i Grivaud G. (ur.). 2009. *Les islamisations dans les Balkans et en Asie Mineure à*

- l'Époque ottomane. Bibliographie raisonnée.* Paris: De Boccard/EfA. (à paraître)
24. Hadžijahić M. 1981. "Bračne ustanove u bosanskih Muslimana prije 1946. godine." *Prilozi za orijentalnu filologiju* 31. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo.
 25. Pricot de Sainte-Marie. 1876. "Itinéraires en Herzégovine." *Bulletin de la société de géographie.*
 26. Skenderova S. 1976. *Ljetopis Bosne 1825-1856. u: Ljetopisi.* Sarajevo: Veselin Masleša.
 27. Dubost M. (dir.). 1993. *Théo, l'encyclopédie catholique pour tous.* Paris: Droguet-Ardant/Fayard.
 28. Grijak Z. 2001. *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera.* Sarajevo/Zagreb: HIP-Dom i svijet. Vrhbosanska nadbiskupija.
 29. Filipović Milenko (ur.). 1966. "Memoari Živka Crnogorčevića." Sarajevo: *Grada ANUBiH XIV.* Knj. 10.
 30. Baltić J. 1991. *Godišnjak od događaja i promina vremena u Bosni 1754-1882.* Sarajevo: Veselin Masleša.
 31. Šljivo G. 1985. *Bosna i Hercegovina 1813-1826.* Banja Luka: Institut za istoriju.
 32. Šljivo G. 2005. *Bosna i Hercegovina 1861-1869.* Tešanj: Planjax.
 33. Noradounghian effendi G. (ur.). 1897. *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman. Traité, conventions, arrangements, déclarations, protocoles, procès-verbaux, firmans, bérats, lettres patentes et autres documents relatifs au droit extérieur de la Turquie. Tome premier: 1300-1789.* Paris/Leipzig/Neuchâtel: Cotillon-Pichon/Breitkopf et Haertel/Attinger frères.
 34. Martić fra G. *Zapamćenja (1829.-1878.).* Zagreb: Gjure Trpnic.
 35. Šišić F. 1906. *Hrvatska povijest.* I. dio. Zagreb: Matica hrvatska.
 36. Čokorilo P. 1976. "Ljetopis Hercegovine 1831-1857." u: *Ljetopisi.* Sarajevo: Veselin Masleša.
 37. Gluck V. 1937. "Skender paša Ilinski." u: *Pregled* 11 (1937).
 38. Pamučina J. 1967. "Život Ali-paše Rizvanbegovića Stočanina (pričanje savremenika i očevidaca)." u: *Ljetpisi.* Sarajevo: Veselin Masleša.
 39. Benić B. 1979. *Ljetopis Sutješkog samostana.* Sarajevo: Veselin Masleša.
 40. Karadžić V. 1897. *Srpske narodne pripovijetke.* Biograd: Štamparija Kraljevine Srbije.
 41. Đorđević T. R. 1932. "Prelaženje iz vere u veru." u: *Naš narodni život.* Beograd: Geca Kon.
 44. Pisarev A. Ju & Ekmečić M. (ur.). 1985. *Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850-1864. Документы.* Moscou: Nauka.
 45. Karaula M. (ur.) 2000. *Pro populo. Život i djelo fra Lovre Karaule (1800.-1875.).* Sarajevo: Svjetlo riječi.
 46. Lovrenović I. 2002. *Bosanski Hrvati. Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture.* Zagreb: Durieux.
 47. Skarić V. 1985. "Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije [1937¹]." u: *Izabrana djela, Tom 1.* Sarajevo: Veselin Masleša.

48. Gelez Ph. 2008. "Les agents consulaires français de Sarajevo vis-à-vis de la Serbie, du Monténégro et des orthodoxes de Bosnie-Herzégovine des années 1850 à la fin du siècle". u: Batković D. & Pavlović V. (ur.). *Une alliance atypique: les relations franco-serbes 1878-1940*. Belgrade: SANU. (u tisku).
49. Bakula P. 1862. *I martirii nella missione francescana osservante in Erzegovina. Narrazione storica diretta ai pii benefattori*. Roma: Tipografia Monaldi. 171 + [2].
50. Pamučina J. "Побједносно мучење Христине Рајковића дјевојчице у Мостару 1841" u: *Srbsko-dalmatinski magazin za ljeto 1850*. 51-86. Djelomična referenca ruske verzije (2-tom *Ruske besede*, objavljena 1856. je data po Pamučini, *Живот*.
51. Kecmanović I. 1954. *Barišićeva afera. Prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XIX vijeka*. Sarajevo: Naučno društvo Narodne Republike BiH.
52. "Zastava" o Bosni i Hercegovini 1874-1876. Hamdija Kapidžić (ur.). sv. 1-4. Sarajevo: Svjetlost. 1953-1956.
53. Roškiewicz J. 1868. *Studien über Bosnien und die Herzegowina*. Leipzig/Wien: Brockhaus.
54. Madžar B. 1978-1979. "Posljednje grčke vladike u Bosni i Hercegovini i odnos austrougarske vlasti prema njima." u: *Glasnik arhivâ i društva arhivskih radnika Bosne i Heregovine 18-19 (1978-9)*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine. 189-211.
55. Davidović S. 1998. *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini od 960. do 1930. godine*. Novi Sad: Dobrica knjiga.
56. Pavlović V. 2000. "La France et l'idée de la tolérance religieuse en Serbie 1878-1914." *Revue d'Europe Centrale* 8.
57. Ekmečić M. 1959./1997. "Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875)." *Godišnjak 10 (1959)*. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine. 197-219. Također u: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*. Beograd: Izdavačko-grafički zavod. 25-45.
58. Gelez Ph. 2008. *Safvet-beg Bašagić (1870-1934). Aux racines intellectuelles de la pensée nationale chez les musulmans de Bosnie-Herzégovine*. Paris: De Bocard.
59. Mitrović P. & Kreševljaković H. 1958. *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*. Sarajevo: Naučno društvo NRBiH.
60. Kraljačić T. 1986. *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
61. Kapidžić H. 1973. *Hercegovački ustanak 1882. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
62. Kočić P. 1964. "Rakijo Majko!" u: *Jazavac pred sudom*. Beograd: Savremena administracija.
63. Barre A. 1908. *La Bosnie-Herzégovine – administration autrichienne de 1878 à 1908*. Paris: L. Michaud, s.d.
64. Nikašinović B. 1901. *Bosna i Hercegovina pod upravom Austro-ugarske monarhije i austro-ugarska balkanska politika. Političko-ekonomska slika sadašnjeg stanja. Knjiga I. Berlinski kongres i agrarno pitanje*. Beograd: Uredništvo "Srbina".
65. Kurtić S. 2004. *Adem-aga Mešić u svom vremenu*. Tešanj: Planjax.

66. Durmišević E. 2002. *Uspostava i pravni položaj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882-1899*. Sarajevo: Magistrat. 2002.
67. Gelez Ph. 2005. a. "Les musulmans de Bosnie et d'Herzégovine face à la question de la propriété de la terre: tradition orale et islamisation, de la fin du xviie s. jusqu'en 1900." *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit* 5 (2005), 2. 86-106.
68. Imamović M. 1997. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
69. Filipović Muhamed. 2006. "Le temps des consuls — Comment l'idée de liberté et d'égalité des hommes est venue en Bosnie." u: *Le consulat de France en Bosnie 1806-2006 et La Chronique de Travnik d'Ivo Andrić. Recueil de travaux scientifiques à l'occasion du bicentenaire de l'ouverture du Consulat général de France à Travnik. Préface de Jean Tulard. Slobodan Šoja (ur.)*. Sarajevo: Ambassade de France en Bosnie-Herzégovine. 95-100.
70. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Heregovinu*. (1891). 419-424.
71. Deringil S. 1998. *The Well-Protected Domains*. London/New York: Tauris.
72. Tissier M. 2002. "L'usage des «libertés octroyées» par le tsar en Russie après 1905. Le cas des libertés religieuses' dans le diocèse de Moscou." *Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin*. Paris: Institut Pierre Renouvin.

SUMMARY

RELIGIOUS CONVERSIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (cca. 1800-1918)

The issue of conversions in Bosnia and Herzegovina is a rather complicated one given the multi-ethnic character of its population. In the three thematic blocks that cover the period from cca.1800 to 1918, the issues relating the sociology of conversion, the relations between conversion and politics, and the freedom of consciousness and modernisation of law are elaborated in this paper.

Relating conversions, one can conclude with certainty that, in this period, there were individual conversions and that no massive conversion has ever been recorded. Most of the conversions were based on socio-economic grounds. The acts of conversion posed significant difficulties both for the convert himself and for his community, since conversions were based on the understanding that one religion was somehow better than the other.

The issue of conversions in Bosnia and Herzegovina in the forms it appeared in the 19th century is a clear example of modernisation of political authority. Religion was actually just a pretext, while emphasis was on the mechanism by which one strives to gain the position of power and personal privilege based on the principle of distortion of reality. Elites, both spiritual and secular ones, distanced themselves from truth, while discrepancy between what is told and what it is in reality is what usually leads to violence.

Legislature that dealt with the implementation of freedom of consciousness wanted to protect, at the same time, both the individual and the religious community he belongs. Freedom of consciousness is therefore born from a loose balance between self-determination and one's social background. When these issues are legally regulated, then powerful interests to take part usually emerged among public administration and religious dignitaries.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Ottoman Empire, Austro-Hungarian Monarchy, converts, Islam, Catholicism, Orthodox Christianity, Franciscans, Stadler, Kállay

UDK 355.404:355.426 (497.6+495) "1848"
94 (497.6+495) "1848"
Izvorni naučni rad

PRVE MJERE PREDOSTROŽNOSTI KOJE JE PREDUZELO OSMANSKO CARSTVO PROTIV REVOLUCIJA 1848. U BOSNI I NA GRČKOJ GRANICI

Hamiyet Sezer Feyzioğlu & Selda Kılıç

Faculty of Letters, Ankara University

U ovom radu autori su analizirali neke od mjera predostrožnosti koje je Osmansko carstvo preduzimalo u vrijeme revolucionarnih događaja 1848. godine. Posebna pažnja je posvećena mjerama predostrožnosti koje su vlasti preduzimale da bi preduhitrile pobune na području Bosanskog ejaleta i na grčkoj granici. Interesantan je način prikupljanja i razmjene informacija između izaslanika zaduženih za te poslove i Vlade u Istanbulu.

Ključne riječi: Revolucija 1848, Osmansko carstvo, Bosanski ejalet, grčka granica.

Niz ustanaka do kojih je došlo u Francuskoj, Italiji, Njemačkoj i Austrijskom carstvu naziva se revolucijama 1848. godine u Evropi. To je bilo mnogo jače reagiranje određenih socijalnih zajednica nakon dešavanja iz 1815. i 1830. godine. Odlučujući faktori koji su doveli do revolucija u 1848. godini bili su socio-ekonomska kriza i političke teškoće do kojih je došlo istovremeno. Brojne promjene u odnosu na istrošeni i ustaljeni poredak iz

1815. godine, proširile su se na ostatak Evrope u 1848. godini.¹

Treba reći da je nakon 1830. godine vrijeme promjena donijelo dalje jačanje pokreta liberalizma. Mada liberalizam nije uspio postići konačan uspjeh sa revolucijama koje su se desile 1830. godine, njegovi su se efekti sve više osjećali u brojnim zemljama. Uspjeh evropskih careva u zaustavljanju širenja liberalizma u nekim zemljama nije mogao spriječiti liberalni pokret i težnju ka traženju suverenosti. Međutim, desilo se upravo suprotno. Njihovo jačanje došlo je kao reakcija na pokušaje gušenja. U godinama prije 1848. ideje i koncepti koji su izražavali liberalizam bili su prepoznatljiviji kroz principe ustavnog političkog režima, poštivanje prava, slobode glasa i slobode štampe. U prvoj polovini 19. stoljeća evropska društva su doživjela bitne ekonomske promjene nakon snažnog industrijskog razvoja. Usponom industrije i porastom proizvodnje otvorilo se pitanje transporta, što je dalje potaknulo ubrzanu izgradnju željeznica. U daljnjoj reakciji u razvoju društva ekonomski prosperitet stvorio je uvjete za razvoj društvenih nauka i širenje društvene misli. Izgradnjom saobraćajnih veza međusobno su se približavale različite zemlje, što je omogućilo širenje i razmjenjivanje mišljenja i ideja. Povećanje proizvodnje tražilo je nova tržišta, prvenstveno na evropskom kontinentu, a to je zahtijevalo ukidanje carinskih barijera kao preduvjeta za razvoj ideje o slobodi međunarodne trgovine. U takvim uvjetima stvarala se situacija koja je podsticala jačanje pokreta za državnim suverenitetom. Uporedo sa procesima snažnog zamaha razvoja industrije i uspona ekonomije došlo je do nekontroliranog porasta gradskog stanovništva, osobito u industrijskim zonama, a svako smanjenje nadnica reflektiralo se na siromašenje najvećeg dijela gradske populacije. Uz nabrojane društvene promjene, sredinom 19. stoljeća pojavio se i moćan pokret prepoznat pod pojmom nacionalizma, osobito u Italiji i Njemačkoj.² Prema tome, bili su se stekli svi neophodni uvjeti koji su doveli do revolucija u 1848. godini.

Te su se revolucije morale snažno odraziti i na prilike u Osmanskom carstvu, osobito na njegove balkanske zemlje, gdje se otvarala mogućnost priključenja i tih naroda revolucionarnim dešavanjima. Osmansko carstvo, koje nije željelo doživjeti iskustvo revolucionarnih promjena, pomno je pratilo do-

¹ Više vidi: Sperber J. 2005.; Price R. 2000.

² Armaoğlu F. 1997. 19.; Coşkun Üçok. 1957.; Belchem J. 1995.103-135.

gađaje u Evropi. U ovom prilogu opisuje se kako su osmanske vlasti pratile pobune koje su izbijale u Evropi, te koje su se mjere predostrožnosti pokušavale preduzimati na Balkanu.

Od momenta kada počinju spomenuti događaji osmanski su državni- ci prikupljali informacije preko svojih diplomatskih izaslanika u Evropi i na osnovu njih su određivali vlastitu politiku. Posebno su pobune³ koje su izbile u Austriji utjecale na prilike u Osmanskom carstvu, jer su dešavanja bila na njegovoj granici, a Slaveni, koji su živjeli na obje teritorije, bili su prilično povezani, te su predstavljali opasnost. Potaknuto tim dešavanjima, Osmansko carstvo je iz predostrožnosti preduzimalo određene vojne mjere na Balkanu i na otocima. Ono što će uslijediti nakon tih događaja i preduzetih mjera pripravnosti na događaje u daljnjem tekstu opisuje se u svjetlu arhivskih dokumenata. Kao što je već poznato, revolucije koje su izbile 1848. godine, unatoč mjerama predostrožnosti koje je preduzelo Osmansko carstvo, odrazile su se kao "mađarski izbjeglički problem"⁴, i zbog čega je Carstvo izvjesno vrijeme imalo stanovitih problema. Međutim, u ovom prilogu nisu uključeni detalji u vezi sa "mađarskim izbjegličkim problemom", kao ni uzroci i posljedice revolucije iz 1848. godine, već se samo opisuje situacija u Osmanskom carstvu na početku perioda u kojem su se ti događaji odvijali. Nakon izbijanja pobuna u Evropi, lokalne vlasti, narod i osmanska Vlada bili su zabrinuti zbog razvoja događaja, pomno ih pratili, te razmjenjivali mišljenja o njima i tražili adekvatne mjere koje bi se mogle poduzeti na samom početku. U međuvremenu, nepovoljne vijesti pristizale su iz Grčke, o čemu se u zabilježki (mazbata) od 6. aprila 1848. godine (Gurre-i Ca 64), koja sadrži i stanovište Skupštine Prevezea, koju je sačinio feldmaršal Armije (Ordu Müşiri), navode neki događaji, kao i određeni zahtjevi. Također, spominje se da je revolucija u Francuskoj imala određenih refleksija i na situaciju u Grčkoj, gdje su pojedinci podržavali revoluciju, što je za posljedicu moglo imati upade na osmansku teritoriju, ali i širenje revolucije. Već je bilo poznato da su područja Preveze i Arta (Narda) bila slaba u pogledu vojnih utvrda, a stanovništvo, poput Albanaca, bilo naoružano i vješto u rukovanju oružjem. Ako bi došlo do upada iz Grčke, nemuslimansko stanovništvo (raja) iz Osmanskog carstva pridružilo bi im se, te iza-

³ Kiszling R. 1948. 2 tom.; Fichtner Sutter P. 2003.

⁴ Refik A. 1926.; Saydam A. 1937. 339-385.; Kurat T. Y. 1967. 450-459.; Nazir B. 1999.

zvalo nevolje. Stoga su zahtijevana dva bataljona Nizamiye (redovna vojska) dodatnih trupa, jačanje utvrda i dopremanje još dva topa sa drugih mjesta.⁵

U međuvremenu je prvo trebalo preduzeti odgovarajuće mjere na teritoriji Osmanskog carstva, a među prvim bila je izdavanje naredbe o mjerama u vezi sa predostrožnošću u pogledu evropskih događaja s ciljem osiguranja javne sigurnosti. U naredbi je navedeno da bi u ovako kritičnim uvjetima neki ljudi mogli izvana upasti na osmanske teritorije s ciljem izazivanja problema (zavjera) među kršćanskim podanicima (teba), zbog čega je trebalo uvesti mjere predostrožnosti prema tim ljudima i njihovim kućama, te im ne dozvoliti putovanja bez pasoša i dopuštenja, uz provjeru zahtjeva za tranzitnim dozvolama. Dodatno provjeravanje odnosilo se na štampane materijale koje su sa sobom nosili, kao npr. knjige, te da im se taj materijal oduzme i pošalje u Istanbul (2 Ca 64) ukoliko su ga posjedovali. Podrazumijevala se distribucija ove naredbe širom cijele zemlje. Guverner Erzuruma je poslao odgovor na nju (25 Ca 64- 30. 4.1848), a u njegovom se odgovoru objašnjava da nema ljudi koji bi mogli izazvati probleme u tom dijelu Carstva, a u slučaju da se takvi problemi i pojave, potrebne mjere predostrožnosti trebalo je preduzeti, prema uputama u Naredbi.⁶

O situaciji u Grčkoj, susjedu koji graniči sa Osmanskim carstvom, saznaje se preko izvještaja osmanskog državnog diplomatskog predstavnika, Kostakiefendije, koji je tamo bio poslan. Prema njegovim zabilješkama, velike revolucije koje su izbile u Italiji, Francuskoj, a zatim u Austriji, Bavarskoj, Pruskoj, dovele su do promjena u administraciji Grčke, koje su izazvale političke promjene. U međuvremenu, većina grčkih poslanika podržavali su Francusku, a ostali Rusiju i Englesku, što je također imalo utjecaja na Grke, jer je postojala mogućnost izbijanja revolucije. U takvim okolnostima bilo je ljudi koji su upadali i izazivali probleme na teritoriji Osmanskog carstva, kao i 1841. godine. Sljedbenici društva Heteria, koji su osnovale upravo te za Osmansko carstvo problematične osobe (provokatori, izazivači pobuna), namjeravali su izazvati pobunu među nemuslimanskim življem (rajom) u Osmanskom carstvu, tako što će prikupiti vojnike i novac, te ih poslati u Larissu (Yenişehir), Solun i dijelove Rumelije (Trakije), o čemu su se pojavile i određene glasine.

⁵ RBOA. A.MKT.122/25.

⁶ RBOA. A.MKT. Dosya 123. Belge 91.

Kostaki je čuo za njih i o tome razmijenio mišljenje sa zamjenikom grčkog ministra vanjskih poslova. Ovaj diplomatski predstavnik upoznao je zamjenika ministra o tome da bivši glavni poslanik, bivši komandant, finansijski pomoćnik i drugi razmišljaju o navođenju na ustanak ljude koji žive u miru. Pošto te njihove akcije nisu do tada izazvale velike probleme, preporučeno je obavještavanje ljudi da ne podliježu takvim idejama, te da se djeluje u smislu sprečavanja nemilih događaja u skladu sa pravilima međudržavnih odnosa i zakona. Zamjenik ministra je izjavio kako je već upoznat s tim događajima, ali da nema razloga za strah. Prema njegovoj izjavi, Vlada bi mogla samo dati savjet u pogledu zakona, a da bi ih spriječila u njihovim namjerama, uputit će naredbe i upozorenja (tembih) grčkim administratorima u pokrajinama (taşra).

Međutim, Osmansko carstvo (Devleti Aliye) nije se moglo zadovoljiti samo tim mjerama, a pogotovo da se nešto konkretno ne učini u vezi s tim ljudima, naročito da neki od njih ne budu kažnjeni. Bilo je jasno da bi oni bili oštro kažnjeni, uz uobičajene policijske procedure svake države, ako bi samo i zagovarali ideje o takvim neprijateljskim pokušajima i izazivali nemire među nemuslimanskim zajednicama (raja) u Osmanskom carstvu - samim provokatorskim djelovanjem zavjerenika i onih koji potiču na pobunu, čak i ako ne bi proveli svoje ideje u djelo. Osmanski diplomatski predstavnik također je izjavio da je Grčka vlada popustljiva prema ovom vidu organizacija na svojoj teritoriji, mada su te organizacije protivne međunarodnom pravu i prijateljskim odnosima, te da Osmansko carstvo mora eliminirati uzroke njihove pojave, te tim riječima zaključio razgovor. Kostaki-efendija je u bilješci naveo i da je Ambasadi, kako bi se umirila, bilo upućeno nekoliko primjeraka dokumenata upozorenja (tembihname), koje su grčke vlasti razaslale administratorima u pokrajinama (kaza). Međutim, diplomatski predstavnik objašnjava da nika-kve druge mjere predostrožnosti nisu bile preduzete.⁷

Među Grcima se govorilo o iniciranju pobune, a izgleda da je uistinu i došlo do nereda, pošto su morale biti pojačane vojne snage u područjima Preveze i Arta (Narda), uz zahtjev za slanjem dodatna dva bataljona pješadije i dva topa. Kada je ranije spomenuti zapisnik sa Skupštine (meclis mazbatası) stigao do feldmaršala Rumelijske (trakijske) armije (Ordu Müşiri) Mehmeta

⁷ 10. 4.1848 (5 Ca 64) BOA. A. MKT. 122/25.

Emin Paše, on je objasnio šta on o tom problemu misli i šta treba, odnosno ne treba činiti. Paša je izjavio da su područja Preveze i Arta u kritičnoj poziciji, te da vojnici Nizamiye (redovne vojske) u İonnini (Yanya) imaju samo prividno ovlaštenje da štite İonninau (Yanya), dok, zapravo, štite oblasti Arta (Narda) i Preveze, te da, kada je to potrebno, mogu smjesta biti tamo upućene. Štaviše, ako bude potrebno, mogu ojačati snage tako što će se u to područje poslati vojnici iz drugih krajeva. Uz to, on navodi da su svi položaji u tom području važni i da u slučaju neke pobune mora biti poslan odgovarajući broj vojnika. Nadalje, detaljno se provjeravaju dozvole za one koji dolaze u İonninau (Yanya) i razlozi njihovog dolaska,⁸ a podrazumijeva se obraćanje posebne pažnje na javni red i sigurnost.

Zbog događaja u Evropi, sve su bile prisutnije slične akcije kršćana, podanika Osmanskog carstva, zbog čega su distribuirane naredbe administratorima koji su opominjani na oprez u vezi s tim pitanjem i u preduzimanju potrebnih vojnih mjera predostrožnosti. Jedan od administratora koji je odgovorio na tu naredbu bio je feldmaršal iz Vidina (müşir) Hüseyin. On u svom odgovoru navodi da je dobio naredbu i dodaje kako su oni jako oprezni u pogledu djelovanja nemuslimanskih zajednica u Carstvu, a da posebnu pažnju posvećuju izdatim dozvolama za tranzit.⁹

Jedna od regija u kojima su se najviše osjećali efekti evropskih događaja bio je Bosanski ejalet. Iz dokumenata se vidi da je bosanski feldmaršal Mehmet Tahir često izvještavao o situaciji. U dopisu od 15. 5. 1848. godine (11 C 64) on navodi da su javni red i sigurnost očuvani u tom području, mada ima izvjesnih problema. Okrutnost sakupljača poreza (mütesellim) i uglednih ljudi u Bosanskom ejaletu prema nemuslimanskim zajednicama (raji) eliminirana je time što su se provele odgovarajuće naredbe, čime se nastojao osigurati javni red i sigurnost. Međutim, osmanska vlast određene ljude vidi u svjetlu događaja u Evropi, koji bi iskoristili okolnosti za ponovno poduzimanje nasilnih akcija, odnosno u podsticanju nemuslimanskog življa u bunama protiv svog socijalnog i društvenog položaja. Nastojalo se postići povjerenje tako što se zvaničnici upućuju u krajeve u kojima se iskazuje nezadovoljstvo. U tom je području bila raspoređena jedna regimenta konjice, dva bataljona pješadije

⁸ BOA. A. MKT. 122/25. 11. 4.1848 (6 Ca 64).

⁹ BOA. A. MKT. Dosya 123. Belge - 6. 24. 4. 1848 (19 Ca 64).

i dvije hiljade neregularnih vojnika (başı bozuk).¹⁰ Ove se vojne snage nisu činile dovoljnim da bi se jamčili javni red i mir. Postojala je mogućnost da među Bosancima izbije revolucija, a u tom slučaju te snage bile bi nedovoljne, na šta upozorava i sam guverner. U vezi sa njegovim zahtjevima odlučeno je 2. 6. 1848 (29 C 64) da su područja u Rumeliji, posebno Larissa (Yenişehir) i Bugarska, u veoma kritičnoj situaciji, te je uz mišljenje seraskera odlučeno da mu se ne mogu poslati trupe Rumelijske vojske, već da bi adekvatno rješenje bilo u regrutaciji neregularnih vojnika (başı bozuk). Također mu je savjetovano da sam mora spriječiti događaje, a da će oni djelovati nakon obavještenja koje dobiju od feldmaršala (müšir) o vojnicima koji će tamo biti regrutirani.¹¹

Nakon izvjesnog vremena feldmaršal Mehmet Tahir šalje dopis 4. juna 1848. godine (Gurre-i Recep 64), u kojem situaciju u njegovom području opisuje vrlo kritičnom, jer je narod nezadovoljan, a ima i provokacija izvana. Stanovništvo u Bosanskom ejaletu bilo je povezano sa susjednim na hrvatskim područjima, za koje se smatralo da potiču nemuslimane na pobunu, što je zahtijevalo dodatnu vojnu snagu i opremu. Guverner je zahtijevao da mu se pošalje jedan eskadron redovne vojske Nizamiye i dvije hiljade neregularnih vojnika (başıbozuk). Uglednici i članovi Skupštine (Vilajetskog medžlisa – op. ur.) u Travniku su sačinili zapisnik (mazbata) o tome i obavijestili državnu vlast zahtijevajući vojnu opremu iz Soluna.¹²

Prema gore navedenim zabilješkama, članovi Vilajetskog medžlisa (Medžlisi – vudžuhi vilajet / Vijeće prvaka zemlje / - op. ur.) zahtijevali su pomoć radi rješavanja problema pobuna koje su izbijale u roku od nekoliko mjeseci u kršćanskim državama na evropskom kontinentu, a njihovo daljnje širenje postalo je svakodnevna pojava pogotovo u Italiji, u dijelovima Mađarske, zatim Srbije, Hrvatske, Dalmacije, uključujući Austriju, a pojedinci su nastojali podsticati daljnje pobune među nemuslimanskim stanovništvom u bosansko-hercegovačkim sandžacima. Nakon nekoliko mjeseci saznalo se da Hrvati koji žive na austrijskim teritorijama i oni koji žive u Osmanskom carstvu međusobno komuniciraju i pokušavaju podizati bune i organizirati pljačkanje i napade protiv muslimana u bosanskohercegovačkim sandžacima.

¹⁰ Dobrovoljačke lokalne vojne snage.

¹¹ BOA. İrade-I Mesail-I Mühimme. Belge-1943.

¹² BOA. İrade-I Mesail-I Mühimme. Belge-1947.

Da bi se utvrdilo šta se doista dešava, šalju se špijuni čije su istrage potvrdile da je navedena grupa u kontaktu sa Hrvatima. Kada su upućeni specijalni zvaničnici na granice (Galamuc i Ehlune) da prikupe preciznije informacije, saznalo se više detalja o tim kontaktima sa Hrvatima. Preovladalo je mišljenje da bi se, u slučaju pobune, muslimani žestoko borili, ali da nemaju dovoljno vojne opreme, te da baruta u utvrdama nema dovoljno, što je zahtijevalo rješavanje problema dopreme dodatne vojne opreme, uz posebno istaknut nedostatak vojnih snaga. Od vojnih snaga bila je stacionirana jedna regimenta pješadije, dvije hiljade neregularnih vojnika i dva eskadrona artiljerije, a u nekim utvrdama postojali su i rezervni artiljerci. To nije bilo dovoljno; bio je potreban još jedan eskadron artiljeraca, municija i barut.¹³

Pored ove zabilješke, nekoliko dana kasnije, kao što stoji u drugom zapisniku, koji nosi pečat članova bosanskog Vilajetskog medžlisa, ukazuje se na to da revolucija koja je izbila u Evropi svakim danom sve više raste. Stanovništvo koje živi na austrijskoj granici, u susjedstvu Bosanskog ejaleta, ali i slavensko stanovništvo u Srbiji, Hrvatskoj i Dalmaciji željeli su opet steći nezavisnost i uspostaviti slavensko kraljevstvo. Novine su pisale o idejama koje su propagirale približavanje stanovništva Srbije, Bugarske i Bosne, s ciljem da Beograd postane prijestolnica njihove buduće državne zajednice. I u Bosnu se šalju te novine kako bi se pridobilo tamošnje stanovništvo, uz obećanja za pomoć pri uključivanju u budući savez. Teritorija Bosanskog ejaleta bila je otvorena prema Hrvatskoj sa dvije strane, a graničila je i sa Crnom Gorom i Srbijom. Tako bi slanje vojnika i opreme bilo otežano, pošto je veza sa Rumelijom (Trakijom) išla preko Yenipazara (Novog Pazara), a time se muslimansko stanovništvo u Bosni dovodilo u nemogućnost otpora napadima. Iz tih razloga se zahtijevalo da se odmah, tj. prije nego što pobuna izbije, izda dozvola za slanje traženih vojnika i opreme u Bosnu.¹⁴

U prevedenom članku iz novina objavljenih u Zagrebu 27. maja jasno se vidio pokušaj izazivanja konfuzije među stanovništvom Bosne. Podaci iz tih novina ukazivali su na nastojanja u Dalmaciji za ujedinjenjem hrvatskih ze-

¹³ BOA.İMM. Dokument-1947, zapisnik Državne skupštine datiran 4. juna 1848. (Gurre-I Recep 264), sa 14 potpisa.

¹⁴ BOA. İrade-i Mesail-i Mühimme. Dokument-1947- U ovom dokumentu su pečati članova Državne skupštine, sa datumom od 10. 6. 1848. (7 Recep 264).

malja, uz propagiranje bliže saradnje sa bosanskim stanovništvom. Osim političkih interesa, postojala je potreba i robne saradnje, jer se u Dalmaciji javljala potreba za bosanskim poljoprivrednim proizvodima i stokom, a bosanskoj strani je trebala so, vino, masline i druga roba. U tom članku se objašnjavalo da bi bilo korisno staviti se pod jednu zastavu i otvoriti trgovinske puteve.¹⁵

Iz navedene korespondencije može se uočiti kako su u bosanskoj pokrajini postojala nastojanja u podizanju ustanka. Događaji u Austriji posebno su utjecali na Srbe i Hrvate koji su živjeli na teritoriji Osmanskog carstva. Saznalo se o njihovom planiranju ustanka, čiji bi se efekti proširili i na područje cijele bosanske pokrajine s ciljem uspostavljanja vlastitih država.

Sumirana saznanja o tim planovima, uz zahtjeve za slanjem dodatnih vojnika, preneseni su vojnom komandantu Rumelije (Trakije) u fermanu datiranom 7. 5. 1848. godine (3 C 64). Komandant te armije, Mehmet Emin, svoje stanovište iznosi u jednoj zabilješci u kojoj situaciju u bosanskoj pokrajini ocjenjuje kritičnom. Mada je guverner tražio dodatne vojne snage, njegovi zahtjevi bili su stalno odgađani, jer su i drugi krajevi u tom regionu trebali biti branjeni, osobito ako bi se ukazala potreba za preduzimanjem mjera predostrožnosti u područjima kao što su grčka granica, Larissa (Yenişehir) i Niš. Kada se cijela situacija uzela u obzir, odgovarajuće mjere su se uz dobru organizaciju mogle preduzeti. Komandant Emin je naredio da se obavi uvid u potreban broj vojnika za to područje. Provedena analiza općeg stanja upućivala je na zaključak da su ljudi bili zaokupljeni svojim poslom, pogotovo u Bugarskoj i Nišu, i da nisu previše držali do događaja u Evropi. Međutim, smatralo se da je mjere predostrožnosti trebalo preduzeti. Bosna, Niš, Solun, Larissa (Yenişehir), İonnani (Yanya) zahtijevali su više vojnika i to je bilo preneseno komandantu, koji je i dalje namjeravao poslati vojnike samo kada bi se za to ukazala potreba, jer ako bi na sve strane poslao Armiju Rumelije (Trakije), nastao bi problem zaštite tog područja. Ocijenjeno je za situaciju u Grčkoj da je bila zaokupljena vlastitim unutaršnjim pitanjima i nije bila u poziciji poticati na pobunu narode u Osmanskom carstvu. Pošto bi slanje neregularnih vojnika (başı bozuk) u ta područja izazvalo nemir u narodu, ali i dodatne troškove, komandant vojske, smatrao je da bi bilo bolje da se pitanje vojnih snaga rješava na licu mjesta regrutacijom neregularne vojske a da bi, ipak,

¹⁵ BOA. İMM. Belge 1947.

mogao poslati redovnu vojsku onda kada bi se za tim ukazala potreba. Pošto je Bosna bila daleko od središta padišahove (**orduy-u humayun**) armije, njom je morao upravljati tamošnji guverner, a kada bi se ukazala potreba, njegov bi se zahtjev za slanjem dodatne vojske mogao ispuniti. Grčka i Bugarska nisu bile toliko daleko od središta, ali one nisu ni imale značajnijih problema. Prema mišljenju komandanta Rumelijske vojske, bolje je bilo držati u pripravnosti deset hiljada vojnika kako bi bili poslani onda kada bi se osjetili problemi u određenom području, jer ako ljudi znaju da postoji takva jedna snažna vojna snaga spremna da im se suprotstavi, to bi spriječilo planove njihove pobune.¹⁶

Kao što se vidi, situacija na Balkanu, uz preduzete mjere predostrožnosti, bila je pod nadzorom. Događaji u Evropi su, također, bili praćeni putem izaslanika koje je osmanska vlast upućivala radi prikupljanja saznanja. U tom pogledu, posebno je Šekip Efendi, izaslanik koji je bio upućen u Beč, slao gotovo svakodnevne izvještaje u Istanbul. S druge strane, u pismu koje je poslao osmanski konzul u Ženevi (**şehbender**) o akcijama koje preduzimaju Austrijanci i žitelji Sardinije, ali i drugi Italijani, priložena je i mapa koju je izradio Redhavzi, rukovodilac prevodilačke službe sa italijanskog. Sultanu su bili prezentirani i prijevodi članaka objavljeni u dnevnom listu *Osburg* o situaciji u Beču. Šekip Efendija je na osnovu informacija koje su mu pristizale osiguravao prevođenje pisama, deklaracija i pregovora koji su se ticali situacije u Austriji i prezentirao sultanu (30. 5. 1848 – 26 C 64),¹⁷ podatke o akcijama koje je Austrija pokušavala poduzeti u Italiji, detalje o stanju vojnih snaga i vijesti o uspjesima i neuspjesima.¹⁸

U međuvremenu, neke su informacije stizale i bosanskom guverneru, koji je bio geografski blizu tog regiona - informacije o tome kako je Trst blokirano od strane Sardinije, te kako se tamošnji stanovnici nisu mogli oduprijeti opsadi, te su se predali Austriji. U međuvremenu, pojavile su se informacije o knezu Milošu, koji je u revolucionarnim događajima u Evropi vidio vlastitu šansu, te poticao tamošnje stanovništvo na ustanak i pokušao osvojiti vlast u Srbiji, zbog čega je i pobjegao iz Beča u Slavoniju. Bosanskom feldmaršalu (müşir) Tahir paši o tome su stigle vijesti od vlasti iz Beograda, pa su u vezi s

¹⁶ BOA. İMM. Belge 1943. 21. 5. 1848. (17 c 64).

¹⁷ BOA. İMM. Belge 1969. Datum izvještaja (tezkere) je 2. 6. 1848. (29 C 64).

¹⁸ BOA. İMM. Belge 1969.

tim bile poslane instrukcije i upozorenja vlastima da se obrati pažnja na dije-
love Srbije gdje bi Miloš mogao izazvati probleme. U međuvremenu, saznalo
se da je on stigao u Zagreb sa nekoliko svojih ljudi i da je tu pokušao okupiti
sljedbenike. Saznalo se, također, da je nastojao utjecati na bosanske, srpske i
bugarske krajeve, a nakon intervencije, hrvatski ban ga je uhapsio, kao i nje-
gove ljude, pri čemu im je oduzeta velika svota novca. O ovoj situaciji Istanbul
je bio obavijestio feldmaršal Bosanske provincije (müşir) Mehmet Tahir u do-
pisu datiranom 9. 6. 1848. (6 Recep 64).¹⁹

Ponovo, u još jednoj zabilješci urađenoj istoga dana (6. Recep 64),
Mehmet Tahir izvještava da su dva dnevna lista došla iz Zagreba, u kojima
stoji da stranci imaju loše namjere u bosanskoj pokrajini, prilažući prijevode
tih članaka. Iz prijevoda članaka saznaje se da se namjeravaju činiti ubistva u
Bosanskoj pokrajini²⁰, uz postupno vršenje utjecaja na nemuslimansko stan-
ovništvo u nastojanju za postizanjem željenih ciljeva, što je bio valjan razlog
za ponovljenim zahtjevom za urgentnim slanjem potrebne municije i vojske.
Postoji još jedna zabilješka sa pošiljkom od sedam novina iz Trsta sa istim
brojem i datumom, u kojim su ponovljeni isti zahtjevi.

Dvoje novine najavljuju da Hrvati razmišljaju o ulasku u Bosnu i da im
je nemuslimansko stanovništvo koje je živjelo u Bosni bilo spremno u tome
pomoći, a u slučaju napada i unutarne pobune, situacija bi se mogla pogoršati
zato što su vojne snage i municija bili nedovoljni. Da bi situacija bila jasnija, uz
zabilješku su priloženi odgovarajući dijelovi navedenih dnevnih novina, koje
su pripremili neki visoki zvaničnici Bosanske pokrajine i članovi Vilajetskog
medžlisa. Svi ti dokumenti ukazivali su da je cilj tih nastojanja bio izazva-
ti neslaganje između muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva, te onda
zatražiti pomoć od drugih nemuslimanskih zajednica izvan pokrajine. Takva
bi situacija bila posebno teška u pograničnim područjima, a postalo bi teško
upravljati takvom situacijom jer nije bilo dovoljno vojne snage, što se stalno
potcrtavalo.²¹

Kada su dopisi koje je poslao bosanski guverner Tahir-paša stigli u Ista-

¹⁹ BOA. İMM. Belge 1947.

²⁰ *Novine dalm. hrev. slavonske, br. 53 od 27. maja 1848. subota.; Isto.br. 54 od 30. maja 1848. utorak.*

²¹ BOA. IMM. Belge 1947, 9. 6. 1848. (6 Recep 64).

nbul, oni su pročitani na sastanku Vlade (Meclisi Has-ı Vükela), koja se sastala kako bi razmotrila šta treba učiniti u vezi s tim pitanjem. Kao što je već navedeno, sadržaj tih dopisa bio je vezan za razvoj događaja u Austriji i Italiji, te situacijom u Bosanskoj pokrajini. Većina tih informacija bila je poznata u Istanbulu, ali se tamo vjerovalo da su neke od njih netačne. Kako je značaj položaja Bosanske pokrajine bio oduvijek dobro poznat, zahtijevan je krajnji oprez, uz odluku da se rumelijski feldmaršal (müşir) izvijesti o svemu kako bi okupio neregularne vojnike (başı bozuk) i poslao ih uz dva bataljona regularne vojske (Nizamiye). Čak i da nije bilo sasvim izvjesno da ljudi u Austriji i bosanski kršćani imaju takvih ideja, normalno je bilo sumnjati da je tako nešto moguće. Mada guverner nije bio zabrinut koliko i uglednici u državi, budući da nije bilo konkretnih događaja, bilo je jasno da je i on htio povećati broj vojnika kao mjeru predostrožnosti, a jedna regimenta redovnih vojnika bila bi dovoljna za to područje. Tamo su već bila stacionirana dva bataljona vojnika, a da bi snage predstavljale cijelu regimentu, morala su biti poslana još dva bataljona. Također, tamošnji bataljon je bio već dugo stacioniran na istom mjestu, pa se moglo desiti da stanu na stranu pobunjenika. Uzevši tu mogućnost u obzir, bilo je mnogo bolje taj bataljon zamijeniti novim. Na sastanku Skupštine, na kojoj su razmatrane ove mjere predostrožnosti, donesene su i neke odluke. Prema prethodno donesenoj odluci, dva bataljona bi se poslala u Bosnu, a dva u Niš. Međutim, pošto je država bila svjesna značaja Bosne, jedan bataljon vojnika bio bi poslan u Niš, a jedan iz Rumelijske armije bio bi dodan onom drugom bataljonu, te bi onda zajedno bili upućeni u Bosnu kao cijela regimenta. Trebalo je obavijestiti armijskog feldmaršala da bi se dva bataljona morala povući otuda i preraspodijeliti na druga područja. Zahtjev za municijom je prenesen Fethi-paši, te je zatraženo da se ona pošalje nakon što se jedinice organiziraju. Što se tiče neregularnih vojnika, bilo je nekih problema, jer su oni već bili raspoređeni u svojim krajevima, te ih je trebalo regrutirati od Albanaca, ali u takvoj situaciji nije ih bilo pametno koristiti. Činilo se da bi bilo dovoljno poslati regimentu regularnih vojnika, mada bi, ako bi bilo potrebno, guverner bio obaviješten o zahtjevu i on bi odlučio o tome kako da se oni koriste.²²

²² BOA. İMM. Belge 1947, upućen je Padišahu zajedno sa izvještajima (tezkere) datiranim 30.6.1848. (27 Recep 64) i 2.7.1848. (29. Recep 64).

Osmansko carstvo pratilo je situaciju tako što je slalo zvaničnike u ove krajeve. Dva dopisa i sažetak dnevnika Vaman-efendije, koji je bio upućen da istraži područje Rumelije, dostavljena su Bab-ı Ali.²³ Informacije Vaman-efendije poslane su u Istanbul kao dio zvaničnog izvještaja (tezkere) Serasker-Paše. Te su informacije i dokumenti potom dostavljeni Meclis-i Vali, te razmatrani na Generalnoj skupštini. Na Skupštini je postalo jasno da je Vaman obavio dobru istragu u ovom području, te je odlučeno da treba učiniti sve što je neophodno, kao i da to Padišahu treba dostaviti kao službeni izvještaj (tezkere) datiran 31. 7. 1848. (29 Ş 64). Iznesena mišljenja i dokumenti poslani su Padišahu uz zvanični izvještaj (tezkere) 5. 8. 1848. (4. Ramazan 64).²⁴

Tokom evropskih revolucija iz 1848. godine, Osmansko carstvo je te događaje počelo pratiti od samog početka, preko službe izaslanika koji su svakodnevno djelovali u Evropi uz obavezno slanje informacija. Posebno je pažljivo praćena situacija i namjere u Austriji zato što je bila granična teritorija, a izaslanici su detaljno izvještavali i o vojnim akcijama. Pošto su narodi balkanskog dijela Osmanskog carstva, i oni što su živjeli na granicama pod austrijskom upravom bili geografski blizu jedni drugima, međusobno su se poticali na pobunu. Tokom ovog revolucionarnog perioda praćeni su događaji na Balkanu, posebno u područjima blizu bosanske pokrajine, zatim u Bugarskoj i Grčkoj, te su preduzimane potrebne mjere kako bi se spriječile pobune. Među mjerama predostrožnosti koje su preduzimane na prvom je mjestu bila vojna odbrana. U komunikacijama između guvernera i vojnih upravitelja, procjenjivala se situacija u njihovim zonama odgovornosti, te odlučivalo o mjerama koje bi se mogle preduzeti i nivou pomoći koju je trebalo pružiti. Poticanja na pobunu koja su dolazila iz Austrije i Grčke također su se uzimala u razmatranje. Bilo je jasno da su Srbi i Hrvati pokušavali utjecati na bosansko stanovništvo. Mada su se bune nastojale spriječiti, među Srbima su imale uspjeha, a Knez Miloš je uspio utemeljiti svoj pokret. U drugim područjima nije bilo značajnijih dešavanja. Kasnije će, međutim, mađarske i poljske izbje-

²³ BOA. İMM., Belge 1948, 3. juli 1848. (Gurre-i Ş 64).

²⁴ BOA. İMM., Belge 1948.

glice postati najvažnijim događajem kao posljedica revolucionarnih dešavanja iz 1848. godine sa značajnim utjecajem na Osmansko carstvo.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

- RBOA. A. MKT.
- BOA- IMM: BOA., İrade-I Mesail-I Mühimme.

Literatura

- Sperber J. 2005. *The European Revolutions 1848-1851*. Cambridge University Pres.
- Price R. 2000. *1848 Devrimleri*, (prevod Nail Kantemir). İstanbul:
- Armaoğlu F. 1997. *Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. Ankara:
- Üçok C. 1957. *Siyasi Tarih Dersleri*. Ankara:
- Belchem J. 1995. "Nationalism, Republicanism and Exile: Irish Emigrants and The Revolutions of 1848". *The Past and Present Society*, 146 (Feb. 1995). 103-135.
- Kiszling R. 1948. *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848-1849*. Vienna:
- Fichtner Sutter P. 2003. *The Habsburg Monarchy, 1490-1848*. New York:
- Refik A. 1926. *Türkiye'de Mülteciler Meselesi*. İstanbul:
- Saydam A. 1937. "Osmanlıların Siyasi İlticalara Bakışı Ya Da 1849 Macar-Leh Mültecileri Meselesi". TTK Belleteri LXI/231. Ankara: 339-385.
- Kurat T. Y. 1967. "Osmanlı İmparatorluğu ve 1849 Macar Mültecileri Meselesi". VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 October 1961) Bildiriler. Ankara: 450-459.
- Nazır B. 1999. *Mülteciler Meselesi*. Erzurum: (neobjavljena doktorska teza)

SUMMARY

THE FIRST PRECAUTIONS TAKEN BY THE OTTOMAN EMPIRE AGAINST THE 1848 REVOLUTIONS IN BOSNIA AND THE BORDER OF GREECE

During the 1848 European Revolutions, the Ottoman Empire began to follow the events from the moment the events broke out. The envoys working in Europe sent the information day by day. Especially Austria was followed carefully because it was close to the events. Even, the envoys told the military actions in detail. Since the people living in the Balkans in the Ottoman Empire and the people in the borders in the administration of Austria were close to each other and they were instigating each other. Meanwhile in the Balkans, particularly the areas close to Bosnian province, Bulgaria, Greece were followed closely and necessary measures were taken to prevent the events. Among the precautions taken, military defences came first. In the communication between the governor and army administrators, the situation of the areas in their administration, the measures that could be taken and amount of the assistance to be carried out were decided. The instigations from the Austria and Greece were taken into consideration. It was understood that the people in Bosnia was tried to be effected by the Serbians and the movement of Mubug Miloš became effective. In the other areas, there were no important events. However, later, the Hungarian and Polish refugees were the most important event that revolutions of 1848 affected the Ottoman Empire.

Key words: Revolutions of 1848, Ottoman Empire, Bosnian Province, the Border of Greece

(Translated by authors)

UDK 26 (497.6 Sarajevo) "1901/1941" : 061.22 (497.6 Sarajevo)
Pregledni rad

SARAJEVSKO JEVREJSKO PJEVAČKO DRUŠTVO *LIRA*

Vojka Besarović-Džinić

Davis, California, United States of America

Jedino bosanskohercegovačko Jevrejsko pjevačko društvo Lira osnovano je u Sarajevu 1901. godine. Autorica teksta prati razvoj Lire osobito u drugom periodu razvoja ovoga društva (1918-1941) prema podacima objavljenim u dnevnoj i periodičnoj, jevrejskoj i nejevrejskoj štampi, časopisima i drugim relevantnim publikacijama. Lira potpuno zamire sa radom 1941. godine i nikada kasnije nije bila obnovljena.

Ključne riječi: Lira, Jevreji, Jevrejsko pjevačko društvo, Sarajevo

Austrougarsko upravljanje Bosnom i Hercegovinom unijelo je življi razvoj kulturnih aktivnosti u njenim većim i manjim mjestima već neposredno nakon 1878. godine. Između ostalih i među prvima pojavljuju se pjevačka društva, nastala pretežno na nacionalnoj i konfesionalnoj osnovi. Mada pjevačka po nazivu, sva su ona bila znatno šira po obimu djelatnosti i umjetničkim formama koje su se u njima njegovale. Vodeća i glavna forma bio je hor, uz koji su redovno postojale i diletantska, recitatorska i tamburaška sekcija, a u nekim pjevačkim društvima sve zajedno ili samo neke od njih. Pjevačka društva ujedno su bila centar organizovanja društvenih zabava i drugih kulturnih manifestacija sa širokim izborom umjetničkog programa, atraktivnog za publiku pred kojom su nastupala. Od 1878. do 1918. godine u

Bosni i Hercegovini su bila osnovana 32 pjevačka društva¹, od kojih je većina njih nastavila djelovanje i kasnije. Uz brojne čitaonice, pjevačka su društva sačinjavala glavne punktove društvenog života u gradovima i varošicama, te bila formirana u odnosu na strukturu stanovništva, gdje su postojali uslovi za razvoj. U mjestima sa izmiješanim stanovništvom najčešće su osnivana srpska i hrvatska pjevačka društva: *Sloga* i *Trebević* u Sarajevu, *Gusle* i *Hrvoje* u Mostaru, *Jedinstvo* i *Nada* u Banjaluci, *Njegoš* i *Majeвица* u Tuzli, *Dečanski* i *Zvečaj* u Zenici. Tamo gdje je živio jednonacionalni puk bila su osnivana pjevačka: hrvatska pjevačka društva – *Vlašić* u Travniku, *Zvijezda* u Varešu, *Dinara* u Livnu, te srpska pjevačka društva – *Vila* u Prijedoru, *Zastava* u Nevesinju, *Krajišnik* u Bosanskom Novom. Što se tiče muslimanskih pjevačkih društava, u nekim mjestima Bosne i Hercegovine bili su formirani samo muški pjevački zborovi, ali ne i muslimanska pjevačka društva s obzirom na položaj muslimanske žene u tadašnjem društvu.

Najveći broj pjevačkih društava bio je osnovan u Sarajevu, njih pet, i to: Muško pjevačko društvo *Manneresangsverein*, osnovano 1887, sastavljeno skoro isključivo od doseljenika u Bosnu i Hercegovinu; Srpsko pjevačko društvo *Sloga*, osnovano sljedeće, 1888; Hrvatsko pjevačko društvo *Trebević*, osnovano 1894, Jevrejsko pjevačko društvo *Lira*, osnovano 1901. godine, i na kraju Radničko pjevačko društvo – *Proleter*, osnovano 1905. godine², koje i danas djeluje.

Jevrejsko pjevačko društvo *Lira* bilo je jedino jevrejsko društvo toga tipa formirano u cijeloj Bosni i Hercegovini. Djelovanje *Lire* trajalo je pune četiri decenije, sve do tragične 1941. godine.

Lira je istupila prvi put javno 1896. godine na jednoj svadbi i prije nego što je zvanično formirana kao društvo. Kratko iza toga, a "Pod uticajem prosvetiteljskih ideja, proširenih tada osobito među Španjolima, izrađen je najposle društveni statut na jevrejsko-panskom i 'zemaljskom' jeziku i već 8. oktobra 1900. godine overen od vlasti. Društvo se zvalo tada 'La Lira', sociedad de cantar de los judios-espanoles, a zadatak mu je da neguje muziku i pevanje, a uz to i da unapređuje društvenost.[...] Pored pevanja, 'Lira' je celo vreme kultivisala i svoje sporedne zadatke: priređivanjem zabava, sela i čajanki gajila

¹ Pejanović Đ. 1929. 339.

² Šarac N. 1955. 128.

društvenost, svojom bibliotekom propagirala knjigu, putem stalne diletantske sekcije negovala pozorišnu umetnost (prva španjolska pozorišna predstava u Sarajevu bila je još 1888. godine) i dr. Službeni jezik u društvu bio je najpre jevrejsko-španski, a od 1910. godine isključivo srpskohrvatski. Tek posle prvog svetskog rata (1920) 'Lira' je postala zajedničko pevačko društvo svih sarajevskih Jevreja."³

Autor teksta *Jevrejsko pjevačko društvo "Lira" u Sarajevu*, potpisan sa "P" (vjerovatno Jovan Palavestra), konstatuje da su "[...] sedam godina poslije postanka 'Trebevića' i sarajevski španjolski Jevreji (sefardskog obreda) osnovali današnju Liru". Istorija društva spominje među prvim inicijatorima i osnivačima Rafaela Pesaha, koji je došao u Sarajevo iz Dervente god. 1894, iz tamošnjeg tamburaškog društva, kako je sobom bio donio nekoliko tamburica, malo je vremena prošlo, pa je postalo Tamburaško društvo 'Lira'. Domove i mahale oni su zabavljali svojim sviranjem i prigodnim pozorišnim igrama. Dirigent i učitelj im je bio obučar Ivan Banić. "Rad pjevačkog društva 'Lira' počeo je statutarno djelovati od oktobra 1900. godine. Na čelu odbora je bio Leon J. Finci. Njeguje se, pored vokalike i instrumentalike, još i pozorišna umjetnost, kroz rad diletanata. Prvi horovođa 'Lira' bio je g. Kosta Travanj koji je u njoj djelovao skoro punih 30 godina, sve do god. 1925."⁴

U monografiji *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine* Avram Pinto konstatuje da poslije nekoliko uspješnih koncerata u Sarajevu *Lira* priređuje koncerte i u tadašnjoj "bosanskoj provinciji." Godine 1906. *Lira* daje koncerte u Travniku i Zenici, 1910. u Višegradu i Travniku. Kao posebno značajan datum u razvoju *Lira* uoči Prvog svjetskog rata Pinto ističe gostovanje Srpsko-jevrejskog pjevačkog društva iz Beograda u Sarajevu u maju 1912. godine. "Ovaj muzički događaj prvoga reda otvorio je oči i svim prijateljima 'Lira' da i 'Lira' mora preći granice diletantizma." Ovaj silan entuzijazam i polet naglo je prekinuo Prvi svjetski rat. Od 1914. do 1918. godine zamro je svaki rad *Lira*, a sazivanja Glavne skupštine *Lira* u cilju obnavljanja njenog rada dolazi 1. januara

³ Kruševac T. 1966. 92.

⁴ *Srpsko pjevačko društvo "Sloga" u Sarajevu o pedesetogodišnjici 1888-1938*. Sarajevo: O Duhovima, 1938. 26. Kosta Travanj je bio i dugogodišnji dirigent sarajevskih pjevačkih društava *Sloga* i *Proleter*.

1919. godine.⁵ Time počinje, ustvari, drugi period u djelovanju *Lire*, onaj koji je predmet autoricinog razmatranja.

Djelovanje *Lire* u međuratnom periodu predstavlja najznačajniji period u radu ovog jevrejskog pjevačkog društva ne samo po dužini trajanja nego i po raznovrsnosti aktivnosti koje je *Lira* tada obavljala. O njenim brojnim aktivnostima nalaze se podaci u sačuvanoj tadašnjoj štampi, jevrejskoj i nejevrejskoj, dnevnoj i periodičnoj. Ti dragocjeni podaci pružaju uvid u djelovanje društva kako u Sarajevu tako i van njega, na gostovanjima koja je *Lira* priređivala u tom vremenskom periodu. U samom Sarajevu *Lira* je, očigledno, osim aktivnosti društva u vlastitom aranžmanu, često veoma igrala zapaženu ulogu i učestvovanjem na javnim nastupima mnogih sarajevskih društava, prvenstveno jevrejskih, a zatim i nejevrejskih. Domaća štampa uz to objavljuje i razne pismene zahvalnice *Liri* od drugih društava.⁶

Sarajevska štampa kontinuirano prati rad *Lire* između dva svjetska rata, i to naročito djelovanje glavnog odbora, rad hora, kao i razne manifestacije na kojima je bila prisutna *Lira*. Često se dešavalo da objavljujane notice u štampi prevazilaze granice novinskih informacija.

Pišući o održanoj zabavi jevrejskog sportskog kluba *Bar-Kohba*, sarajevski list *Židovska svijest* konstatuje da je "[...] na toj zabavi sudjelovalo Jevrejsko pjevačko društvo 'Lira' sa svojim jakim mješovitim zborom. Sa zadovoljstvom je publika mogla konstatovati, kako se 'Lirin' zbor rapidno oporavlja. To naročito vrijedi za muške glasove, koji su bili odlični. Sigurno se taj vanredan napredak imade u prvom redu pripisati zaslužnom zborovođi g. Travnju, ali su i pjevači i pjevačice svojom marljivošću i dobrom voljom mnogo doprinijeli ovom uspjehu."⁷

⁵ Pinto A. 1987. 144.

⁶ "Jevrejsko žensko dobrotvorno društvo 'La Humanidad' je povodom jubilarne proslave društva, održane u Sarajevu 3. i 4. januara 1920. godine, uputio javnu zahvalu učesnicima proslave, među kojima i 'jevrejskom pjevačkom društvu La Lira' i izvrsnom zborovođi gosp. Kosti Travnju." Sarajevo: *Židovska svijest* br. 57. Sarajevo: 23. I 1920. 5. Židovsko sportsko društvo *Bar-Kohba* objavljuje javnu zahvalu povodom priprema za zabavu toga društva, održanu u Sarajevu 21. februara 1920. godine. "U prvom redu ide hvala cijenjenim pjevačicama i pjevačima 'Lire', osobito vrlom zborovođi g. Travnju", ističe se u toj zahvali. *Židovska svijest* br. 64. Sarajevo: 5. III 1920. 3.

⁷ *Židovska svijest* br. 62. i 63. Sarajevo: 27. II 1920. 5.

Lira je, kao jedino jevrejsko pjevačko društvo u Sarajevu, a i u Bosni i Hercegovini uopšte, najčešće sudjelovala sa svojim horom na brojnim javnim nastupima raznih jevrejskih društava, njihovim zabavama i drugim manifestacijama. Sarajevska štampa između dva svjetska rata registruje sudjelovanje *Lirinog* hora u sklopu društava *La Benevolencia*, *Glorija*, *La Humanidad*, *Barkohba*, *Židovskog nacionalnog društva za Bosnu i Hercegovinu* u Sarajevu. Na Glavnoj godišnjoj skupštini *Židovskog nacionalnog društva za Bosnu i Hercegovinu*, održanoj 30. marta 1921. godine, konstatovano je, između ostalog, da je društvo živjelo sa svim ovdašnjim jevrejskim društvima "[...] u dobrim i prijateljskim odnošajima pa su na pr. Jevrej. pjevačko društvo 'Lira' i Žid. športsko društvo 'Barkohba' na poziv dobrovoljno sudjelovali kod svih naših priredaba, te su ova društva mnogo doprinijela da su naše priredbe uvijek i u svakom pogledu uspjele."⁸

Na stranicama istog tog lista zabilježena su, međutim, i drukčija gledanja na rad *Lirinog* hora. Odbor *Lire* je čak smatrao potrebnim da uputi javni apel pjevačima i pjevačicama *Lire*. Objavljujući citirani apel *Lirinog* odbora, uredništvo ovog sarajevskog jevrejskog lista propratilo ga je i svojim komentarom: "Uredništvo našega lista, koje je vazda s velikim simpatijama pratilo lijep razvitak i napredak 'Lire' bolno konstatuje, da, prema riječima samog odbora - prijeti društvu opasnost nazatka u pogledu njegovog djelovanja i ispunjavanja onih zadaća, koje je 'Lira' i dosada u jevrejskom životu kod nas vršila. Pridružujemo se potpuno mišljenju, da nama Jevrejima ne bi služilo na čast, kad bi se izjalovili naponi 'Lirinog' odbora, da svoj zbor održi na dosadašnjoj visini i mi se nadamo i želimo da se gornjem apelu zdušno odazovu svi oni, kojih se to tiče, da na taj način sačuvamo jednu od onih naših institucija, kojima se s pravom ponosimo. Neobično slaba posjeta pjevačkih pokusa od strane članova zbora, osobito pjevača, nuka potpisani odbor, da ovim putem ponovno upozori pjevačice i pjevače na njihovu dužnost. 'Lirin' zbor, koji se dosada odlikovao ustrajnošću i marljivošću, počeo je u posljednje vrijeme da u tome popušta u tolikoj mjeri, da se čak ni probe ne mogu održati. Mnogo nenadoknadivog vremena je izgubljeno. Članovi zbora moraju ipak jednom doći do uviđavnosti, da bi počinili neoprostiv grijeh kada bi radi njihovog stalnog izostajanja sa proba 'Lira' počela nazadovati. Pjevačice i pjevači, koji

⁸ *Židovska svijest* br. 117. Sarajevo: 1. IV 1921. 2-4.

su svojim radom nastojali, da podignu 'Liru' na nivo jednog ozbiljnog pjevačkog društva, moraju doći do spoznaje, da i oni snose dio odgovornosti za prijeteći nazadak društva, koji ne bi nama Jevrejima služio načast. Odbor se stoga ponovo obraća svom zboru sa ozbiljnom molbom, da vrše svi pjevači i pjevačice svoju dužnost tačno i savjesno, jer će samo tako 'Lira' biti ono, što mi svi hoćemo: jedna kulturna ustanova, dostojna jevrejske reprezentacije."⁹

Kontinuirano prateći obavijesti lokalne štampe, trebamo priznati da ponekad publicitet *Lire* nije bio jednako cijenjen i naglašavan. Primjera radi, *Lira* je u okviru svoga djelovanja u Bosni imala i zajednička sudjelovanja na velikoj narodnoj svečanosti na Ilidži 25. maja 1924. godine, kada su, osim *Lire*, učestvovali i beogradsko Srpsko jevrejsko pjevačko društvo, sarajevsko Srpsko pjevačko društvo *Sloga* i sarajevsko Hrvatsko pjevačko društvo *Trebević*.¹⁰ U štampi je registrovana i turneja *Lire* u Banjaluku.¹¹ Ipak, glavni dio *Lirinih* nastupa izvan Sarajeva priređivan je van Bosne i Hercegovine.

Ponekad se istovremeno kroz štampu naslućuje i želja za promjenom u okviru djelovanja *Lire*, što predstavlja i razvoj njene evaluacije od osnivanja do tekućeg vremena u kome se odbor nalazi. Naprimjer, tek nekoliko mjeseci nakon navedene svečanosti na Ilidži *Narodna židovska svijest* ističe da je odbor *Lire* zaključio da se "društveni zbor potpuno reorganizuje. [...] U tu svrhu umoljavaju se svi oni, koji žele i osjećaju potrebu i volju, da u zboru učestvuju, bez obzira, da li su dosada bili u zboru ili ne, da izvole doći u društvene prostorije u ponedjeljak, 3. novembra ili u srijedu, 5. novembra, i to gospođice u 6 sati, a gospoda u 8 sati na večer i jednog drugog dana, kada će se pod vodstvom zborovođe sastavljati definitivni spisak članova zbora."¹² Da te mjere *Lirinog* odbora nisu dale željeni rezultat, vidi se iz novinske vijesti prema kojoj je odbor *Lire* riješio "[...] da radi reorganizovanja zbora raspusti sadanji zbor. Odbor moli sadanje pjevače, kada budu pozivani na pjevanje u hramu, da se tome pozivu svakako odazovu", kaže se u toj novinskoj vijesti.¹³

⁹ *Židovska svijest* br. 154. Sarajevo: 3. II 1922. 3.

¹⁰ *Lirinih* horom dirigovao je tom prilikom Kosta Travanj, a horom *Sloge* profesor Ljubo Bajac. *Narodna židovska svijest* br. 9 -10. Sarajevo: 23.V 1924. 8.

¹¹ "Turneja 'Lire' u Banju Luku". *Jugoslavenski list* br. 94. Sarajevo: 21.V 1936. 5.

¹² *Narodna židovska svijest* br. 30. Sarajevo: 31.X 1924. 5.

¹³ *Narodna židovska svijest* br. 76-77 (340-341). Sarajevo: 17. IX 1925. 13.

Potpuna reorganizacija *Lire* izazvala je i promjenu dirigenta. *Narodna židovska svijest*, između ostalog, javlja da je Ljubo Bajac "[...] poznati stručnjak, koji možda ukaže na lijepe uspjehe svog dosadašnjeg rada kao dirigent, pa će bez sumnje i 'Lirin' hor, da se pod njegovim vodstvom uspješno razvije. Imenovanje g. Bajca stupa u pozadinu - iako ne sasvim - dugogodišnji horovođa društva g. Kosta Travnj, opće poznati i omiljeni naš sugrađanin, koji je ne samo ravnao 'Lirinim' horom gotovo 25 godina - jedan ljudski vijek - nego je i inače naročito u jevrejskim krugovima bio nebrojeno puta rado viđenim i slučajnim gostom: jer naš 'Kojo' kako ga od milja nazivlju - osima dirigentskim sposobnostima raspolaže i rijetkim glasom, koji se uvijek tako pripravno stavlja na raspolaganje i jevrejskim institucijama u bezbroj prigoda, i privatnim društvima, gdje Kojina tačka važi kao naročita atrakcija. Teško ima Sarajlije, a još manje sarajevskog Jevreja, koji nije imao prilike, da se naslađuje, slušajući njegov zvučan tenor. - 'Lira' pak imade sve svoje dosadašnje uspjehe u najvećoj mjeri njemu da zahvali. Nezaboravan će ostati njegov ogroman rad za 20-godišnjicu društva (1921), a kada je 'Lirin' hor - valjda prvi put - izveo čitav jedan odličan i težak koncertni program. Pa i oni brojni 'Lirini' članovi, kod čijih je vjenčanja 'Lira' učestvovala, s nekim se osobitim zadovoljstvom sjećaju 'Lirinog' hora kojieg se skladno isticao i dirigentov glas. - Sada kad on napušta aktivan rad u 'Liri', njegovi se brojni prijatelji nadaju, da će se i u buduće moći radovati Koji, vazda svježem i veselom kakav jest i kakav želimo da nam i nadalje ostane!"¹⁴

Još nekoliko očigledno vrlo bitnih informacija o odnosu *Lire* prema njenom prvom dirigentu slijedi u više navrata u štampi. U izvještaju sa Glavne skupštine *Lire*, održane u Sarajevu 8. februara 1926. godine, konstatuje se, pored ostalog, da je u samom zboru nastala "[...] promjena ostavkom dugogodišnjeg horovođe g. Koste Travnja, čiju je funkciju preuzeo vrsni prof. g. Ljubo Bajac." Na istoj sjednici "skupština je dugogodišnjeg društvenog horovođu g. Kostu Travnja, koji je 25 godina ravnao horom 'Lire', imenovala počasnim dirigentom i ujedno zaključila, da mu se u dotičnoj zgodi preda jedan rad sarajevskih Jevreja."¹⁵ Nadalje, *Lirin* odbor je upriličio svečanu predaju diplome Kosti Travnju za njegov 25-godišnji rad u društvu 11. juna 1927. godine

¹⁴ *Narodna židovska svijest* br. 91 (355). Sarajevo: 1. I 1926. 5.

¹⁵ *Narodna židovska svijest*, br. 96 (361). Sarajevo: 12. II 1926. 3.

u prostorijama hotela *Evropa*. Ova svečanost je održana u prisutnosti velikog broja *Lirinih* članova i predstavnika mnogih jevrejskih institucija, kao i drugih pjevačkih društava u Sarajevu.¹⁶

U Sarajevu je 18. novembra 1925. godine održan prvi zajednički koncert *Lire* i srpskog pjevačkog društva *Sloga*. "Ovo je nakon dugog vremena bio prvi slučaj, u Sarajevu, da su sva pjevačka društva istupila zajednički pred širu publiku i već sam taj fakat odaje simptome zdrave i simpatične evolucije vokalne muzike kod nas, te je od velikog značaja po ovu granu kulturnog rada u Sarajevu. Posjeta koncerta bila je veoma dobra. Uz oficijelne ličnosti bili su zastupljeni svi slojevi našega gradjanstva, pogotovo jevrejskog. Sve u svemu, znači ta priredba veliki plus za ova dva društva i za njihove dirigente, g. Kostu Travnja i Lj. Bajca. Bilo bi poželjno, kada bi 'Lira' ohrabrena ovim uspjehom, pregnula na onaj ozbiljni i sistematski rad za koji je predestinirana i koji joj jedino zajamčuje trajni uspjeh na njezinom polju rada. Mi joj to od srca želimo."¹⁷

Vrijedi posebno zabilježiti jedan javni nastup koji je *Lirin* hor imao sa društvom *La Benevolencija* van Sarajeva, ovaj put u Travniku. "Jevreji grada Travnika, visoko cijeneći rad i kulturno nastojanje našega kulturno-prosvjetnog društva 'La Benevolencija' riješiše, da u nedjelju, 7. marta, prirede u prostorijama ovdašnjeg hotela 'Vlašić' veliko koncertno veče, čiji je čisti prihod namijenjen spomenutom društvu. Sarajevsko Jevrejsko pjevačko društvo 'Lira' odazvalo se najpripravnije pozivu Jevreja Travičana, pa će sa svojim potpunim zborom, a pod dirigovanjem svoga dirigenta g. prof. Lj. Bajca sudjelovati kod izvođenja koncertnog programa."¹⁸ Pod naslovom "S *Lirom* u Travniku" osvrnuo se jedan učesnik te priredbe na nju: "Travnička podružnica 'La Benevolencije' priredila je 7 o.m. veliku zabavu u korist ovog našeg kulturnog društva, te je pozvala i 'Liru' iz Sarajeva, da sa svojim zborom učestvuje na programu zabave. U 'Liri' se opažaju znatni rezultati rada horovodje g. prof. Bajca, koji zaista može da bude zadovoljan sa svojim uspjehom koji se očituje najviše u glasovnoj disciplini i dinamici. Srdačnost i susretljivost, na koju su Sarajlije, a specijalno 'Lira' naišli kod Travičana proizvela je dubok utisak i

¹⁶ "U počast g. Kosti Travnju". *Večernja pošta*, br.1783. Sarajevo: 11. IV 1927. 6.

¹⁷ *Narodna židovska svijest*, br. 85 (349). Sarajevo: 20. XI 1925. 3.

¹⁸ *Narodna židovska svijest*, br. 100 (364). Sarajevo: 5. III 1926. 3-4.

svima će boravak u Travniku ostati nezaboravan.”¹⁹

Lira je sa svojim horom nastupila i na proslavi 40-godišnjice Srpskog pjevačkog društva *Sloga* u Sarajevu 7. i 8. jula 1928. godine. Na proslavi je priređeno i natjecanje prisutnih pjevačkih društava, gdje su *Gusle* iz Mostara, te *Trebević*, *Lira* i *Petar Veliki Oslobođilac* iz Sarajeva bili nagrađeni.²⁰ Sarajevski list *Jevrejski glas* konstatuje da je *Lira* “[...] korporativno pod društvenim barjakom pošla na koncert, te je svojim nastupom i pjevanjem požnjela lijepu uspjehe. Kod nagrađivanja dobila je III nagradu, što je mnogobrojnu publiku iznenadilo!/.”²¹

Upravni odbor *Lire* na svojoj sjednici od 12. jula 1928. donosi jednoglasno zaključak prema kome se “[...] kao štetni po društvo, iz izbora, a i iz društva, isključuju dosadašnji članovi Isidor Baruh, Elias Levi, Buki Šalom Finci, Josef Kaveson, Eliša Levi, Menahem Gaon, Danko Papo, Avram Kabiljo i Haim Montilja zbog kršanja discipline i krnjenja ugleda društvenog. Isključenima pristoji pravo pismene žalbe na prvu redovnu glavnu skupštinu.”²² Naredna Glavna skupština društva zaključuje: “[...]da bi povratak pomenute gospode bio od interesa po društvo,” te odbor poziva pomenute bivše članove hora (od ranije pomenutih 9 sada je pomenuto 8, bez Bukija Šalom Fincija), da se vrate u pjevački zbor društva. Oni su se tome pozivu najpripravnije odazvali. Izvjestilac *Jevrejskog glasa* je pozdravio ovaj zaključak novog *Lirinog* odbora, smatrajući da je time u *Lirinom* zboru uklonjen spor, koji je mogao da bude po napredak *Lire* samo od štete, a ni u kojem slučaju od koristi.²³

Lira je iste godine, 1928, pod ravnanjem njenog zborovođe prof. Ljube Bajca učestvovala i na sijelu Jevrejskog kluba. Novinski izvještač lista *Jevrejski glas* piše da je *Lira* pokazala na tom nastupu “[...] izvjesnu pojačanost u zboru, a naročito u ženskom dijelu njegovom što nije baš od tolike koristi za cjelokupnost, jer su i prije toga povećanja zbora, tenor i bas zaostajali u jakosti za sopranom i altom. Bez obzira na tu neproporcijalnost, ovaj koncertat ‘Lira’

¹⁹ *Narodna židovska svijest*, br. 101(365). Sarajevo: 12. III 1926. 6.

²⁰ M. “Četrdesetogodišnjica Sloge”. *Pregled, god. II, knj. II*, br. 55. Sarajevo: juli 1928. 138.

²¹ *Jevrejski glas*, br. 26. Sarajevo: 13. VII 1928. 3.

²² *Jevrejski glas*, br. 26. Sarajevo: 13. VII 1928. 4.

²³ *Jevrejski glas*, br. 49. Sarajevo: 2. XII 1928. 4.

je uspio i on spada u red dobrih njenih priredaba".²⁴

Turneja *Lire* od 6. do 14. juna 1928. po Nišu, Skoplju i Solunu, postigla je, prema pisanju sarajevske štampe, grandiozan uspjeh.²⁵ Mada je na svim navedenim koncertima prof. Ljubo Bajac ravnao *Lirom* na tako dobro uspjeloj turneji, iz izvještaja sa Glavne skupštine *Lire* vidi se da je Bajac dao svoju ostavku u kojoj nije naveden razlog. Društvo je tada izabralo za dirigenta hora Alfreda Pordesa. "On ima mnogo zasluga za napredak i uspjeh zbora u prošloj godini, ali, jer je napustio Sarajevo, društvo se pobrinulo za novog horovođu koga je sretno našlo u muzički autoritativnoj osobi g. Křenaka".²⁶

"Neosporna je činjenica da naše pjevačko društvo zadnjih godina pokazuje konstantan napredak. O tome smo se ponovo osvjedočili na ovogodišnjem koncertu, koje je 'Lira' priredila u subotu 11. o.mj., u Narodnom Pozorištu, i to pred rasprodanom kućom, a pod vrsnim ravnanjem mladog i vrijednog dirigenta g. Alfreda Pordesa. Disciplina zbora, smisao za plastično i dinamično niansiranje pojedinih stavova u svakoj kompoziciji došla je, ovoga puta, do izražaja više nego ikada. G. Pordes preobrazio je 'Lirin' zbor time što je, u koliko su mu prilike dopuštale, izjednačio nerazmjer između njegovih dionica te je stvorio jednu harmonijsku cjelinu, koja je glavni uvjet za lijepo zbornu pjevanje," pisao je muzički kritičar *Jevrejskog glasa*, potpisan sa "drm." [...] Pod naslovom "Novi uspjeh muzičara G. Alfreda Pordesa" ovaj sarajevski list je pisao da se 7. juna 1928. izvodila u zagrebačkom kazalištu Mocartova opera *Čarobna frula*, koju je sam uvježbao i dirigovao g. Alfred Pordes, apsolutni državne Muzičke akademije u Zagrebu. Ovaj nastup bio je jedna od diplomskih radnji mladoga i našoj publici poznatoga Sarajlije, pa sve zagrebačke novine jednodušno u najpohvalnijim riječima ističu vrijednost ovoga mladog muzičara.²⁷ O tom *Lirinom* koncertu je pisao i Jovan Palavestra u sarajevskoj *Večernjoj pošti* sljedeće: "Nije čudo što je za ovaj koncerat jevrejskog pjevač-

²⁴ *Jevrejski glas*, br. 3. Sarajevo: 27. I 1928. 5.

²⁵ "Turneja 'Lire' u Niš, Skoplje i Solun održana od 6. do 14. juna o.g."; "Grandiozan uspjeh pjevačkog društva 'Lire' na svojoj turneji". *Jevrejski glas*, br. 22. Sarajevo: 15. VI 1928. 1-3.

²⁶ *Jevrejski glas*, br. 40 (90). Sarajevo: 27. XII 1929. 2. *Jevrejski glas* prethodno je objavio oglas da profesor Edo Křenek, koji je diplomirao na konzervatorijama u Beču i Brnu daje privatne časove za violinu. *Jevrejski glas*, br. 34 (84). Sarajevo: 4. X 1929. 6.

²⁷ *Jevrejski glas*, br. 22. Sarajevo: 15. VI 1928. 2.

kog društva 'Lira' vladalo veliko interesovanje. Plakati, afiširani nekoliko dana pred koncerat, ostavili su utisak agilnijeg i življeg rada u ovom društvu koje se dosada javljalo sa skromnijim vokalnim ambicijama, kako i u pogledu izbora tačaka, tako i u pogledu broja."²⁸ *Jugoslavenski list* zabilježio je između ostalog: "Na nešto preuskom prostoru kojih 70 članova mješovitog pjevačkog zbora nijesu mogli napraviti naročitu simetrijsku sliku, ali disciplina, koju dirigent g. Pordes podržaje u tom zboru, dinamika, i napokon predanost članova i članica zbora lijepoj vokalnoj umjetnosti rezultirali su bez ikakva laskanja – već u prvim tačkama programa zavidnim uspjehom."²⁹

U saopštenju *Lirinog* odbora se ističe da će kao društveni zborovođa u narednoj društvenoj godini djelovati "[...] uvaženi i u našoj sredini po svojim muzičkim uspjesima dobro poznati muzičar g. profesor Křenek. [...] Prvi pjevački sastanak sa novim dirigentom održaće se u ponedjeljak, dne 2. septembra 1929. g., u 20 sati, u društvenim prostorijama, Krekova ul. 1, te se ovim pozivaju svi bivši članovi-ce zbora, da istom neizostavno prisustvuju."³⁰

Prikazujući nekoliko majskih koncerata, održanih u Sarajevu 1930. godine, muzički kritičar časopisa *Pregled* dr. Milan Maraković osvrnuo se i na koncert koji je održala tom prilikom *Lira*. "U koncertu 'Lire' bijaše nagomilano toliko velikih i sadržajnih tačaka da bismo preporučili u buduće više suzdržljivosti. I što se mora pohvaliti, sve su tačke bile izvedene s velikom tehničkom sigurnošću i zamjerno dotjeranom dinamikom. U ovom se vidi vješta ruka dirigenta g. Křeneka. Sam zbor je još donekle nehomogen, naročito ženski. Soprani su slabi, a alti prejaki i u jačoj akcentuaciji osjetljivo neizgladjeni to se je vidjelo naročito u Foersterovoj 'Ljubici'; muški zbor dobar, naročito tenori. U glavnom lijep i zamjetan uspjeh,"³¹ zaključio je dr. Milan Maraković.³²

Isti muzički kritičar se osvrnuo i na *Lirin* koncert, održan povodom paljenja hanuka-svjećica. Ta svečanost je pružila *Liri* priliku "[...] da priredi u

²⁸ Palavestra J. "Koncerat Lira". *Večernja pošta*, br. 2365. Sarajevo: 13.V. 1929. 6.

²⁹ Č. "Uspjeli koncerat Lire". *Jugoslavenski list*, br. 112. Sarajevo: 14. V 1929. 4.

³⁰ *Jevrejski glas*, br. 30 (80). Sarajevo: 31. VIII 1929. 4.

³¹ Maraković M. "Majski koncerti u Sarajevu". *Pregled*, god. IV, knj. V, sv.79. Sarajevo: 1. jula 1930. 497.

³² Isti muzički kritičar je prikazao pomenuti koncert *Lire* i u sarajevskoj *Večernjoj pošti*, br. 2680. Sarajevo: 19. V 1930. 3.

novom sefardskom hranu duhovni koncert. Drukčije se ta priredba ne može nazvati, jer je samo vanjski okvir bio liturgijski, a karakter samih kompozicija (izuzev možda Sulcera) potpuno profan i koncertni. Izrazit primjer Beethovenova 'Nebesa slave' i Mendelsonov 'Lamnaceah'. O tomu se mogu stvoriti određen sud jer mi nije poznata jevrejska polifona liturgička glazba, ali po mom mnijenju moglo bi se i moralo naći i u jevrejskoj liturgičnoj polifoniji stvari više eklezijastičkog karaktera koje jedino spadaju u okvir liturgije i po glazbenom sadržaju a ne samo po tekstu. Izvađanje samo tehnički vrlo dotjerano i u predavanju uspelo, pratnja na harmoniji – manje. Pohvaliti se mora naročito i to da su skoro sve stvari solidno uvježbane u razmjerno kratkom vremenu" - ističe na kraju Maraković, ne dajući čitaocu ovog sarajevskog časopisa podatak o tome ko je dirigovao *Lirinim* horom.

Muzički kritičar *Pregleda* Jovan Palavestra javio se u majskom broju časopisa sa prikazom koncerta *Lire*, održanog 25. maja 1930. Taj koncert je bio sastavljen od isključivo jugoslovenskih kompozicija, starijih i modernista, što je kritičar ocijenio kao vrlo pohvalno. "Mora se priznati da je ovim koncertom 'Lira' domašila liniju kojoj ona u posljednje nekoliko godine sa zapaženom ambicijom stremi. To je ona linija, onaj nivo na kome jedno društvo želi da izmakne tradiciji, onom uskom programu zabavnog i lokalnog karaktera, i da svoj hor, i publiku koja ga rado sluša, prilagodi umetničkim nastojanjima. Tako 'Lira', uz 'Slogu' i 'Trebević' – a i skromni ali valjani 'Proleter' ne ustupa tomu – podiže umetnički nivo svojih pevačkih savladavanja i ulazi u rang društava čije je pevanje ka višem postavljeno na dobru volju za čisto umetničkom afirmacijom. Horom *Lire* je dirigovao na ovom koncertu Beluš Jungić. Horovođa 'Lire' g. B. Jungić, pedantan i savestan, rutiner i marljiv, nastojace, uvereni smo, da ovaj hor, koji raspolaže dobrim pevačkim materijalom, privikne na intenzivan rad u pravcu postizavanja ujednačenosti deonica, u pravcu njegovanja muzikalnosti, vežbanja sluha za sigurnost intonacije, da ga privikne na pravilniju i jasniju dikciju i ekonomisanje dahom. Poslednji koncert je dokazao da je ovaj hor, po svojim još neiskorištenim vrednostima, vrlo blizu ovih osobina, da je kadar da bude disciplinovan za dinamiku i polifonske smelosti modernista. Svoju punoću zvučnosti i svežinu glasova hor je pokazao u kompozicijama Gotovca (*Koleda*) i Mokranjca (*Kozar*), naročito ovog poslednjeg, jer se *Kozar* može ubrojiti u najuspelije što je ovaj valjani hor do danas

pružio svojoj publici.”³³

17. juna 1931. godine *Lira* posjećuje Beograd “[...] i time uzvraća posjetu Srpsko-jevrejskom pjevačkom društvu od godine 1912. Boravak ‘Lire’ u Beogradu ima svoje posebno značenje i naročitu važnost. Pružila se mogućnost da se i sa nejevrejske strane istakne koliko je u nacionalno-jugoslovenskom pogledu rad ‘Lire’ bio u prošlosti jak i aktivan. Štampa prijestolnice posvetila je ‘Liri’ lijepu pažnju, a isto tako i predstavnici Jugoslovenskog pjevačkog saveza.”³⁴ Gostovanje *Lire* u Beogradu budno su pratili i *Večernja pošta*³⁵ i *Jugoslavenski list*.³⁶

O koncertu koji je priredila *Lira* u aprilu 1933. godine pisao je u *Pregledu* muzički kritičar potpisan sa “R.-P.” On je istakao da je za ovaj *Lirin* koncert vladalo upravo ogromno interesovanje. Koncert je bio “[...] odlično posećen i pružio publici jedno iznenađenje koje je naišlo na one hvale i izraze koji su od presudnog značaja za afirmaciju i vokalni razvitak naše ‘Lire’. Pa ipak, ono što je ‘Lira’ svojim slušaocima pružila na ovom koncertu, izlazi iz okvira onih očekivanja i onih vokalnih eksperimenata koje smo dosad slušali od ‘Lire’. Izvedeći veliki oratorij, Jeftajevu zakletvu od P.H. Sattnera, uz Filharmoniju i solističke tačke, ‘Lira’ je zakoračila u nešto poduzimljivije i smelije, u ovaj požrtvovani rad koji je obično krunisan uspehom”. Autor prikaza je na kraju izrazio i opšti utisak koji je ponio sa ovog koncerta. “Hor ‘Lire’ se je, pod rukom g. Beluša Jungića, znatno muzički disciplinovao i postao vrlo osetljiv i ambiciozan za finija dinamička šaranja i senčenja; postignuta je ujednačenost

³³ *Pregled, god. VI, knj. VIII, sv. 101*. Sarajevo: maj 1932. 272-273.

³⁴ “Koncertu u Beogradu prisustvuju kompozitori čija su se djela na koncertu izvodila: Slavenski i dr. Miloje Milojević. O koncertu su se pohvalno izrazili svi muzički kritičari Beograda”. vidi: Pinto A. 1966. 183.

³⁵ *Večernja pošta* je objavila ove notice o gostovanju *Lire* u Beogradu: “Turneja Lire. Odlazak večeras u 11 sati.” *Večernja pošta*, br. 3001. Sarajevo: 11.VI 1931. 4; “Ispraćaj Lire”. *Večernja pošta* br. 3002. Sarajevo: 12.VI.1931. 4; “Lira u Beogradu”. *Večernje novine*, br. 3004. Sarajevo:15. VI 1931.1; “Beogradska štampa o Liri”. *Večernja pošta*, br. 3005. Sarajevo: 16.VI 1931. 5. i “Doček Lire”. *Večernja pošta*, br. 3008. Sarajevo: 19. VI 1931. 4.

³⁶ *Jugoslavenski list* je objavio sljedeće notice o gostovanju *Lire* u Beogradu: “Odlazak Lire na turneju”. *Jugoslavenski list*, br. 141. Sarajevo: 12. VI 1931. 5; “Doček Lire u Beogradu”. *Jugoslavenski list*, br. 143. Sarajevo:14. VI 1931. 5; “Povratak Lire. Sprema se srdačan doček”. *Jugoslavenski list*, br. 148. Sarajevo: 19.VI 1931. 5. i “G. Dr. R: Papo o turneji Lire”. Sarajevo:20 VI 1931. 5.

u omeru snaga pojedinih deonica, kao što je primećena i sigurnija, pouzdanija intonacija. To su sve nove crte na vokalnoj fizionomiji 'Lire'. To su, uostalom, one crte koje joj jamče napredak i uspeh, što je bilo očevidno na ovom poslednjem koncertu."³⁷

Sarajevski listovi su registrovali i gostovanje *Lire* u Hrvatskoj, priređeno u maju 1933. godine. *Jugoslavenski list* i *Večernja pošta* su u svojim februarskim brojevima objavili zaključke odbora *Lire* o tom gostovanju, a o samoj turneji je pisao samo *Jugoslavenski list*, jer tada *Večernja pošta* nije više izlazila.³⁸

O koncertu *Lire*, održanom 13. maja 1936. pisao je u *Pregledu* Jovan Palavestra: "Dirigent hora, g. Beluš Jungić - ne bez razloga renomiran kao vrlo dobar rutiner u instrumentalici i još bolji dirigent sarajevske filharmonije - ovim koncertom je, kao dirigent pevačkog hora, ostao u senci svoje sopstvene figure, koju mi tako rado sretamo za dirigentskim pultom u orkestru Filharmonije. [...] Što se samog programa tog koncerta tiče, Palavestra je izrazio mišljenje da je on 'po svojoj kratkoći i nesintetičnosti', prilično 'izneverio simpatičnu tradiciju ovoga vrednog društva'. [...] 'Imali smo utisak' - produžava autor ovog teksta svoju misao - 'kao da se nije tačno odmerilo u kome je pravcu upućena pevačka dispozicija hora. Ako ostavimo na stranu harmonizatorski uspela i za našu publiku zanimljiva (jer nisu bile poznate) 'palestinske sugestije', - to ostaje pitanje opravdanja onih 'napeva istočnih Jevreja', koje je g. Jungić harmonizatorski 'povezao' u svoju 'Drugu rapsodiju'."³⁹ "Istočno-jevrejski 'jidiš' se obreo u Mokranjčevoj rukovetskoj 'odori' otprilike onako kako bi se snašao, na primer, jedan Englez u - bosanskim šalvarama [...] Ako u tim napevima i postoji nešto od folklorne vrednosti ili stila, to se je istopilo na jednoj sasvim drugoj 'vatri', u ovom slučaju, promašenom dobronamernošću g. Jungića, na 'tihom žaru' balkanskog melosa. Stoga je razumljivo, da hor 'Lire', inače kompaktan i dovoljno homogen (naročito kod ženskih deonica koje pri-

³⁷ *Pregled, god. VII, knj. IX, sv. 112*. Sarajevo: april 1933. 237.

³⁸ O turneji *Lire* po Hrvatskoj objavio je *Jugoslavenski list* sljedeće notice: "Turneja 'Lire' po Hrvatskoj. Zbor odlazi na put 4. maja". *Jugoslavenski list, br. 106*. Sarajevo: 22. IV 1933. 5; "Odlazak 'Lire' na turneju". *Jugoslavenski list, br. 115*. Sarajevo: 4. V 1933. 5. i "Uspjeh 'Lire' u Zagrebu". *Jugoslavenski list, br. 119*. Sarajevo: 9. V 1933. 5.

³⁹ Aluzija na kompoziciju Beluša Jungića: "G. Beluš Jungić, poznati dirigent i kompozitor komponovao je 'II rapsodiju' iz motiva napjeva u 'Jidiš' žargonu poljskih Jevreja". *Jugoslavenski list, br. 132*. Sarajevo: 6. VI 1935. 5.

brano dominiraju), nije mogao da se dinamički snađe u tom prerusavanju, u tom kalemljenju tmurnog 'jidiša' na našu balkansku raspevanost, svu od boje orijentalnog sentimenta. Najzad, to 'povezivanje' napeva još uvek pretstavlja više materijal za kakav nepretenciozani karišik." Autor na kraju ističe: [...] da je 'koncert Lire', s programom koji je bio kratak (za jednu godinu dana), i bez jedne određene linije, ostao, ipak, izvan domašaja ovoga marljivog hora, koji je kvalitativno znatno napredovao, i kome je, baš zbog toga, trebalo pružiti priliku da dođe do svoga pravog i punijeg, zasluženog izraza."⁴⁰

Da li kao rezultat ovakvog kritičkog prikaza ili iz nekih drugih razloga, u *Liri* je te godine došlo ponovno do promjene dirigenta hora.⁴¹ *Jevrejski glas* navodi da se *Lira* upravo te godine našla u veoma teškoj situaciji. U jednom nepotpisanom članku se konstatuje da odbor *Lire*, "[...] osvjedočivši se da ta zajednica, ti članovi i prijatelji, intelektualci a i širi slojevi građanstva u posljednje vrijeme ne posvećuju pažnju njenom radu kako to ona zaslužuje, ne posjećuju njene priredbe, ne daju joj podrške, ni moralne ni materijalne, ne našavši oslonca za svoj rad u redovima građanstva, dekuražiran i ogorčen za ovaj nehat, dakle, odbor 'Lire' se nosi mišlju da podnese kolektivnu ostavku."⁴² Poslije 15 dana isti sarajevski list se javio sa kraćom viješću da *Lira* ipak radi. "Danas, momentano, 'Lira' vrlo predano radi i sprema svoj veliki godišnji koncerat koji će se održati 13. maja o.g., a koji će biti, sudeći po spremanom programu jedan od najboljih 'Lirinih' koncerata. Ali, i pored ovog spremanja, još nije konačno riješeno da li će 'Lira' nastaviti s ovim radom. Odbor radi i sprema koncerat da ne bi gubio vremena, ali od naših opština, društava i građanstva zavisi, da li će se taj koncerat održati, a i 'Lira' uopšte."⁴³ Na rasplet situacije oko *Lire* nije se dugo čekalo. *Jevrejski glas* javlja da je Sefardska opština u Sarajevu sprovela anketu o finansijskom saniranju *Lire*, te da je održan sastanak 16. aprila 1936, kome su prisustvovali predstavnici obiju opština, Sefardske i Aškenaske, *La Benevolencije*, *Hevre kedoše*, Mjesne cionističke or-

⁴⁰ *Pregled, god. X, knj. XII, sv. 148-149*. Sarajevo: april-maj 1936. 268-270.

⁴¹ Prikazujući pomenuti *Lirin* koncert, kritičar *Jevrejskog glasa*, potpisan sa 'Ziju', konstatuje: "prema prošloj godini opet snažan napredak Lire". *Jevrejski glas*, br. 20 (424). Sarajevo: 15. V 1936. 7.

⁴² *Jevrejski glas*, br. 12 (416). Sarajevo: 20. III 1936. 7.

⁴³ *Jevrejski glas*, br. 14. i 15. (418-419). Sarajevo: 5. IV 1936. 16.

ganizacije, Društva *La Humanidad*, *Wiza*, Aškenaskog gospojinskog društva *Mizgavladaha*, *Ezra-becarota* i *Kanfe Jona*. *Liru* su predstavljali predsjednik dr. Silvio Baruh i tri odbornika. "Ova anketa, na kojoj su se pretstavnici svih prisutnih institucija izjasnili za neophodno održanje 'Lire', daće, bez sumnje, poleta i snage odboru 'Lire' da ustraje u radu, a našem građanstvu će dokazati, da je njegova dužnost da potpomaže 'Liru' u svim njenim pothvatima i da joj ukazuje pažnju koju ona i zaslužuje."⁴⁴

Za novog dirigenta *Lirinog* hora izabran je Ivan Demetar.⁴⁵ O prvom nastupu Demetra u tom svojstvu pisao je *Jevrejski glas* u decembru 1936. godine. Makabejske svečanosti Mjesne cionističke organizacije u Sarajevu koje će se održati 12. decembra 1936. biće popraćene izvođenjem *Hebrejske svite* - I. dio "[...] koju je za zbor 'Lire' udesio društveni dirigent g. Demetar."⁴⁶ Objavljujući program te svečanosti u cjelini, list naglašava prisustvo novog dirigenta.⁴⁷

Dvije godine kasnije *Lira* je učestvovala i na proslavi 50-godišnjice postojanja i rada Srpskog pjevačkog društva *Sloga* u Sarajevu, gdje je na Jubilarnom koncertu mješoviti hor *Lire* pjevao "Psalm 150."⁴⁸ U Spomenici *Sloge* nalaze se i tekstovi o svakom pjevačkom društvu koje je učestvovalo na *Sloginoj* jubilarnoj proslavi 1938. godine. Tekst o *Liri* sadrži kratku restrospektivu osvrta na rad društva, ističe značaj turneje u Nišu, Skoplju i Solunu od 1928, čiji su koncerti bili donijeli "društvu veliki ugled", a zatim govori i o *Lirininim* dirigentima. "Prvi horovođa *Lire* bio je g. Kosta Travanj koji je u njoj djelovao skoro punih 30 godina, sve do 1925. godine. Od te godine nadalje bili su dirigenti hora gospoda Ljubo Bajac, Alfred Pordes i Beluš Jungić.⁴⁹ Današnji dirigent je gospodin Ivan Demeter, koji je zbor preuzeo prije nekoliko godina."⁵⁰ "Danas

⁴⁴ *Jevrejski glas*, br. 17. (417). Sarajevo: 24. IV 1936. 8.

⁴⁵ "Dirigent Lire". *Jugoslavenski list*, br. 223. Sarajevo: 22. IX 1936. 5.

⁴⁶ *Jevrejski glas*, br. 48 (452). Sarajevo: 4. XII 1936. 8.

⁴⁷ *Jevrejski glas*, br. 49 (453). Sarajevo: 11. XII 1936. 8.

⁴⁸ Na istom koncertu Demetar je dirigovao i mješovitim horom *Trebević*, te muškim horom Muslimanskog pjevačkog društva *Narodna uzdanica*. Tako piše u programu Jubilarnog koncerta, objavljenom u Spomenici *Sloge* iz te godine.

⁴⁹ Čitalac će primijetiti da je ovdje ispušteno da se spomene i *Lirin* dirigent Edo Křenek.

⁵⁰ Osim u *Liri*, Kosta Travanj je, kao što je već rećeno, bio i dirigent *Sloge* i *Proletera*. Takođe, Ljubo Bajac i *Sloge*; Beluš Jungić je dirigirao i Sarajevskom filharmonijom i u Narodnom po-

hor 'Lira' broji oko 65 pjevača. On je na dostojnoj visini, te spada u red onih pjevačkih društava koja su znatno kulturno zadužila Sarajevo i Bosnu.⁵¹

Svoj najveći uspjeh na turnejama *Lira* je postigla 1934. godine na gostovanju u Palestini. Pripreme za gostovanje započele su od "9. aprila 1934. godine Lira se spremila da posjeti još i Palestinu koja je tada bila mandatno područje pod britanskim protektoratom. Na tome putu davala je više koncerata po raznim mjestima Palestine (Haifa, Nahalal, Tel Aviv, Petah Livka i još nekoliko kibuca). Na put je išao cjelokupan hor sa 101 članom, predsjednikom Albertom Kajonom, dirigentom Jungićem i počasnim dirigentom Kostom Travnjem."⁵² Odlazak Koste Travnja na *Lirinu* turneju po Palestini, što je očigledno trebalo da znači ukazivanje posebne pažnje Travnju za njegov dugogodišnji dirigentski rad u *Liri*, loše je prokomentarisano u jednom nepristojnom novinskom napisu koji se pojavio u *Jugoslavenskom listu*.⁵³ *Lirina* turneja po Palestini pružila je priliku da Palestinu obiđe tada i Jovan Palavestra, književnik, novinar i muzički kritičar. On je održao i predavanje o Palestini.⁵⁴ Treba, na kraju, u vezi sa tim *Lirininim* gostovanjem istaći da je jedan njen dio i filmski snimljen.⁵⁵ U citiranoj *Sloginoj* spomenici iz 1938. godine kaže se da je pohod u Palestinu bio jedna od najznačajnijih turneja *Lire*. "Na ovom putu 'Lira' je ostala gotovo mjesec dana (april 1934), te je u mjestima i jevrejskim kolonijama Palestine prvi put pronijela melodiju naše pjesme i naše kompozicije."⁵⁶

Posebno poglavlje u djelovanju *Lire* između dva svjetska rata predstavljaju *Lirini* jubileji kojih je u pomenutom vremenskom period bilo tri. Bile su to proslave dvadesete, dvadeset pete i tridesete godišnjice rada ovog Jevrejskog

zorištu, a Alfred Pordes je bio dirigent i u Narodnom pozorištu u Sarajevu.

⁵¹ *Srpsko pjevačko društvo "Sloga" u Sarajevu o pedesetogodišnjici 1888-1938*, Sarajevo: O Duhovima 1938. 22-28.

⁵² Pinto A. 1966. 183.

⁵³ "Zašto je K. Travanj išao u Palestinu?" *Jugoslavenski list*, br. 110. Sarajevo: 12. V 1934. 6.

⁵⁴ "G. Jovan Palavestra govori o novoj Palestini". *Jugoslavenski list*, br. 113. Sarajevo: 16. V 1934. 5.

⁵⁵ "G. Rafael R. Atijas snimio je filmski razne scene i momente sa 'Lirine' turneje po Palestini." *Jugoslavenski list*, br. 111. Sarajevo: 13. V 1934. 5.

⁵⁶ *Srpsko pjevačko društvo "Sloga" u Sarajevu o pedesetogodišnjici 1888-1938*. Sarajevo: o Duhovima, 1938. 28.

pjevačkog društva. U vezi sa prvom proslavom glavni odbor je već 1920. godine, a to će reći godinu dana prije te proslave, obavijestio javnost da je *Lira* "[...] nakanila prirediti u proljeće iduće godine jubilarnu proslavu svog 20-godišnjeg opstanka 'i da društvo' smatra shodnim, da izjavi, da radi priprema za ovu proslavu, do priređivanja iste, ne može sudjelovati na nikakvoj priredbi bilo kojeg društva."⁵⁷ U jednoj novinskoj vijesti je rečeno da će se proslava održati 20, 21. i 22. maja 1921. "Tom prilikom darovaće naše požrtvovne sarajevske jevrejske gospođe 'Liri' društveni barjak, koji će se u hramu posvetiti. Proslava 20-godišnjice 'Lire' i posveta barjaka daće svima Židovima Bosne i Hercegovine prilike da iskažu čast i pažnju tome našem kulturnome društvu koje je uvijek bilo na visini, te je znalo da vrši na svoj osobiti način tešku, ali isto tako časnu zadaću."⁵⁸ Dva dana poslije održane proslave *Lirin* odbor je smatrao potrebnim da objavi zahvalu, upućenu svim učesnicima jubileja. U njoj je konstatovano da "[...] 20, 21. i 22. maj 1921. najočitije dokazuju, da nam je 'Lira' potrebna, oni nadalje dokazuju, naše jevrejstvo shvata važnost ovog društva, oni su nam konačno zalogom, da će 'Lira' u buduće živjeti i napredovati."⁵⁹

Kao što je to učinjeno i prilikom proslave 20-godišnjice *Lire*, odbor Društva je obavijestio javnost "[...] da bi se što prije realizovao mandat o proslavi 25. god. jubileja primljen od glavne skupštine, i obzirom na velik i težak material koji se ima u tu svrhu savladati, odbor zaključuje da društveni hor do izvršenja tog mandata javno ne nastupa."⁶⁰ Proslava ovog jubileja održana je tek 1. i 2. aprila 1927. godine; dakle, poslije isteka 25 godina od početka djelovanja *Lire*. Prvi dan održana je u jevrejskom hramu svečana služba božja uz sudjelovanje nadkantora Altarca i mješovitog zbora *Lire* pod ravnanjem počasnog horovođe Koste Travnja. Drugi dan proslave, 2. aprila iste godine, *Lira* je u svečanoj sali Gradske vijećnice priredila koncert. Horom je ovaj put dirigovao novi dirigent *Lire* profesor Ljubo Bajac.⁶¹ Osvrćući se na *Lirin* jubilej,

⁵⁷ *Židovska svijest*, br. 104. Sarajevo: 31. XII 1920. 4.

⁵⁸ *Židovska svijest*, br. 121. Sarajevo: 20. IV 1921. 4.

⁵⁹ *Židovska svijest*, br. 125. Sarajevo: 27. V 1921. 5.

⁶⁰ "Objava Lire". *Narodna židovska svijest*, br. 130 (394). Sarajevo: 8. X 1926. 4.

⁶¹ *Narodna židovska svijest*, br. 156 (420). Sarajevo: 1. IV 1927. 3.

sarajevski list *Narodna židovska svijest* piše da je koncert započeo pjevanjem *Lirinog Mota* u interpretaciji mješovitog zbora koji je brojao oko 60 lica: "Zbor se ove večeri predstavio kao potpuno izgrađena zajednica, koja je shvatila svoj zadatak. U tome, bez sumnje, imade mnogo zasluge društveni horovođa profesor g. Ljubo Bajac, kojemu je uspjelo, da u zbor unese željeznu disciplinu, bez koje se ne da zamisliti uspjeh u pjevačkom zboru. Zbor je izišao potpuno spremljen i tako dostojno reprezentovao jubilarca."⁶² O proslavi 25-godišnjice postojanja i rada *Lire* pisali su i sarajevski informativni listovi *Večernja pošta*⁶³ i *Jugoslavenski list*.⁶⁴

U međuratnom periodu *Lira* je upriličila i proslavu svoga 30-godišnjeg postojanja i rada. O tome javljaju *Jevrejski glas*, *Jugoslavenski list*, *Večernja pošta* i drugi. Prema podacima iz tih listova, proslava 30-godišnjice djelovanja *Lire* održana je u Sarajevu 6. juna 1931. godine, kada je priređen jubilarni koncert *Lire*. "Jevrejsko pjevačko društvo 'Lira' slavi ovih dana 30-godišnjicu svoga postanka. Od skromnih početaka iz god. 1894. kad je društvo osnovano inicijativom Rafaela Pesaha, 'Lira' se u toku ove tri decenije podigla do jakog umjetničkog pjevačkog hora. Prve godine, kao što je to uvijek u ovakvim akcijama, bile su godine kolebanja. Njen pravi rad u punom smislu riječi počinje 1900. god. kad je društvo dobilo statute i kad je izabran odbor na čelu sa g. Leonom J. Finci. 'Lira' je u to doba popunila društvenu prazninu u životu sarajevskih Jevreja i izvršila odlično tu svoju misiju. U cionističkom pokretu, koji je baš u ono doba pokrenuo dr Hercl članovi 'Lire' učestvovali su također aktivno." [...] Autor napisa u *Jugoslavenskoj pošti* ističe da *Lira* ima prve zasluge za cionizam u Sarajevu, njen rad je posljednjih godina vrlo intenzivan i obiman, te i da *Lira* "[...] danas stoji u redu naših najboljih horova."⁶⁵ Izvještaj sa jubilarne proslave u Narodnom pozorištu *Jugoslavensta pošta* detaljno opisuje naglašavajući izvanredan program koji je izveo hor 'Lire' pod dirigovanjem

⁶² *Narodna židovska svijest*, br. 157 (421). Sarajevo: 8. IV 1927. 2.

⁶³ "Jubileum Lire". *Večernja pošta*, br. 1723. Sarajevo: 30. III 1927. 6. i "Proslava Lire". *Večernja pošta*, br. 1725. Sarajevo: 1. IV 1927. 7.

⁶⁴ "25-godišnjica Lire". *Jugoslavenski list*, br. 75. Sarajevo: 31. III 1927. 4. i "Jubilej Lire. Sa jubilarnog koncerta Jevrejskog pjevačkog društva Lire". *Jugoslavenski list*, br. 79. Sarajevo: 5. IV 1927. 5.

⁶⁵ "30 godina rada Lire". *Jugoslovenska pošta*, god. III, br. 612. Sarajevo: 6. VI 1931.3.

gospodina Ljube Bajca sa vanrednom dotjeranošću i na opšte zadovoljstvo prisutnih. Posebno je istaknuto – “[...] posjeta jubilarnom koncertu *Lire* bila je vrlo dobra i na njoj bilo zastupano svo kulturno Sarajevo, te da je stoga jubilarno veče *Lire* završeno na najljepši način.”⁶⁶ Proslava 30-godišnjice djelovanja *Lire* pružila je tom pjevačkom društvu povod i da objavi spomenicu o dotadašnjem djelovanju *Lire*. U izvještaju sa jubilarne skupštine *Lire* održane 27. decembra 1931. godine, objavljenom u sarajevskom *Jugoslavenskom listu*, ne pominje se, međutim, ni jednom riječju da je u okviru obilježavanja te jubilarne godišnjice *Lira* objavila i spomenicu o svom dotadašnjem radu.⁶⁷

Između dva svjetska rata *Lira* je, osim samostalnih ili zajedničkih nastupa sa drugim pjevačkim društvima,⁶⁸ po brojnim navodima sarajevske štampe, jevrejske i nejevrejske, priređivala mnoge zabave sa plesom, sijela, čajanke, namijenjene prvenstveno društvenom članstvu, a organizovala je i makabejske i purimske svečanosti. Naročito se istakla priređivanjem brojnih reduta. Izvještavajući sa jedne od tih reduta, sarajevska *Narodna židovska svijest* konstatuje da je *Lirina* reduta, priređena 11. marta 1925. u svim prostorijama Narodnog pozorišta, “[...] i ovog puta potpuno uspjela i aranžmanom i odazivom publike, koja je redutu posjetila u velikom broju uprkos toga, što je bio djelatni dan [...] Na koncertu pjevačkih društava, koji je priređen u ponedjeljak, 7. septembra u Narodnom pozorištu, a povodom proslave hiljadugodišnjice Hrvatskog Kraljevstva, sudjelovalo je i jevrejsko pjevačko društvo ‘Lira’. Pjevala je ‘Pjesme iz mladosti’ od Joksimovića. Uspjeh ‘Lire’ bio je doličan. Mi smo na ovoj proslavi mogli ponovno vidjeti, da bi ‘Lira’ sa malo više volje i predanosti mogla stupiti u red prvorazrednih pjevačkih društava.”⁶⁹ “Kako je poznato, ‘Lirine’ redute spadaju među najotmjenije, pa se i ove godine opaža u svim jevrejskim krugovima osobito interesovanje za ovu priredbu. Ovih dana sastaje se naročiti odbor gospođa i gospođica, koji će svojim savjetom i iskustvom poraditi, kako bi i ovogodišnja ‘Lirina’ reduta pružila posjetiocima sve ono, što se s pravom i očekuje. [...] Lijep dojam proizveo je ulazak maski - njih preko

⁶⁶ “Jubilarna proslava Lire!” *Jugoslovenska pošta, god. III, br. 613*. Sarajevo: 8. VI 1931. 3.

⁶⁷ “Sa jubilarna skupšte Lire”. *Jugoslavenski list, god. XIV, br. 336*. Sarajevo: 28. XII 1931. 3.

⁶⁸ *Srpsko pjevačko društvo “Sloga” u Sarajevu o pedesetogodišnjici 1888-1938*. Sarajevo: O Duhovima 1938. 28.

⁶⁹ *Narodna židovska svijest, br. 76 -77(340-341)*. Sarajevo: 17. IX 1925. 3.

stotinu - od kojih je bilo mnogo i ukusnih i originalnih. Takođe je vrlo uspješna slika 'Noć u Veneciji', koju su izvela gg. braća Tolentino sa jednom malom ali skladnom grupom. Ples, živahnost u buffetima i ostalim krasno dekorisanim prostorijama kao i ugodno raspoloženje, trajalo je do u jutro, te je bez sumnje s uspjehom ove redute zadovoljna i publika kao i marni priređivački odbor."⁷⁰ *Narodna židovska svijest* zdušno unaprijed obavještava gdje će se i kada prirediti reduta.⁷¹

Što se održanja čajanki tiče, jedna kratka notica u štampi najavljuje i "[...] važan zdogovor glede otvaranja jednog plesnog tečaja za pjevačice i pjevače zbora,"⁷² što je pokazivalo na svoj način želju odbora *Lire* da i tim putem održi zbor na okupu. U novembru 1940. *Lira* prima i nove pjevače i pjevačice za svoj zbor.⁷³

Svoj posljednji koncert dala je *Lira* sudjelujući na simfonijskom koncertu Sarajevske filharmonije pod dirigovanjem dr. Oskara Danona.⁷⁴ Uspješna saradnja sa Oskarom Danonom⁷⁵ bila je vjerovatno i razlog što su u *Lirinim* prostorijama održavane i probe i neki interni nastupi *Collegium artisticuma*.

Sarajevska štampa je redovno pratila i održavanje godišnjih skupština *Lire* na kojima su podneseni izvještaji o djelovanju društva za prethodnu godinu, vršen izbor nove uprave i razmatrana aktuelna pitanja iz djelokruga rada *Lire*. Posebnu pažnju privlači novinski izvještaj sa godišnje skupštine *Lire*, održane

⁷⁰ *Narodna židovska svijest*, br. 51 (315). Sarajevo: 20. III 1925. 5.

⁷¹ "Ovogodišnja reduta 'Lire' priređuje se u subotu 13. marta o.g., u svim prostorijama Hotela Evrope". *Narodna židovska svijest*, br. 99 (363). Sarajevo: 26. II 1926. 3.

⁷² *Narodna židovska svijest*, br.86 (350). Sarajevo: 27. VI 1925. 3.

⁷³ "Jevrejsko pjevačko društvo 'Lira' prima nove pjevače i pjevačice za svoj zbor". *Jugoslavenski list*, br. 209. Sarajevo: 4. XI 1940. 5.

⁷⁴ "Sarajevska filharmonija. Srijeda, 4. decembra 1940. u Narodnom pozorištu. Simfonijski koncert uz sudjelovanje jevr. pjev. društva 'Lira'. Dirigent: Dr Oskar Danon." *Jugoslavenski list*, br. 280. Sarajevo: 26. XI 1940. 6.

⁷⁵ "Za razliku od većina sarajevskih umjetničkih društava, Collegium artisticum nije imao svoje vlastite prostorije u kojima bi mogao pripremati javne priredbe i obavljati druge aktivnosti. Višestruka djelatnost Collegiuma odvijala se u zgradi u sadašnjoj ulici Ćemaluša br. 1 u kojoj su se nalazile prostorije Jevrejskog pjevačkog društva 'Lira' i Sarajevske filharmonije u čijem sastavu je i radio Collegium kao jedna njena sekcija." *Collegium artisticum 1939*. Sarajevska zima. Sarajevo: 1992. 39.

u Sarajevu 25. maja 1920. godine. Označena kao jedna od najvažnijih godišnjih skupština *Lire* do tog trenutka, novinski izvještač je objasnio u čemu se sastoji njen značaj. "Na ovogodišnjoj glavnoj skupštini, iznio je sam odbor predlog koji odgovara današnjem duhu vremena, tj. da se pravila društva, po kojima je isto isključivo sefardskog karaktera, promijene, te da se društvo reformira u jevrejsko pjevačko društvo. Glavna skupština primila je ovaj predlog sa oduševljenjem i jednoglasno ga je usvojila."⁷⁶ Na sličnu misao navratice se novinski izvještač sa *Lirine* godišnje skupštine, održane u Sarajevu 1933. godine ističući *Lirine* zasluge za zbližavanje Sefarda i Aškenaza, što je posebno istaknuo i u samom naslovu svoga izvještaja.⁷⁷

Četrdesetogodišnji rad Jevrejskog pjevačkog društva *Lira* u Sarajevu naglo je prekinut 1941. godine. Najplodniji period toga rada, onaj između dva svjetska rata, bio je ispunjen raznovrsnom djelatnošću i značajnim rezultatima toga društva. Rezultati aktivnosti *Lire* su ujedno bili i među najboljim ostvarenjima postignutim u kulturnom životu Jevreja Sarajeva i Bosne i Hercegovine u cjelini tokom dvadesetog vijeka.

IZVORI I LITERATURA

a. Novine i časopisi:

- *Židovska svijest*, Sarajevo
- *Narodna židovska svijest*, Sarajevo
- *Jugoslavenski list*, Sarajevo
- *Večernja pošta*, Sarajevo
- *Jevrejski glas*, Sarajevo
- *Jugoslovenska pošta*, Sarajevo
- *Pregled*, Sarajevo

b. Knjige i članci:

- *Collegium artisticum 1939*. Sarajevo: 1992. Sarajevska zima.

⁷⁶ *Židovska svijest*, br. 76. Sarajevo: 4. VI 1920. 3.

⁷⁷ "Za intenzivniji rad 'Lirine'. Sa skupštine jevrejskog pjevačkog društva 'Lira'. 'Lirine' zasluge za zbližavanje i stapanje Aškenaza i Sefarda". *Jugoslavenski list*, br. 144. Sarajevo: 8. VI 1933. 6.

- Kruševac T. 1966. "Društvene promene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena". u: *Spomenica: 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu (1566-1966)*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu.
- Pejanović Đ. 1929. "Kulturno-prosvetno-socialna društva u Bosni i Hercegovini za vreme austriske vladavine". *Pregled, god. III, knj. IV, sv. 82*. Sarajevo:
- Pinto A. 1966. "Jevrejska društva u Sarajevu." u: *Spomenica: 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu (1566-1966)*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu.
- Pinto A. 1987. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- *Spomenica: 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: 1966. Veselin Masleša.
- *Srpsko pjevačko društvo "Sloga" u Sarajevu o pedesetogodišnjici 1888-1938*. Sarajevo: O Duhovima 1939.
- Šarac N. 1955. "Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini od 1919. godine." Sarajevo: Narodna prosvjeta.

SUMMARY

THE JEWISH SINGING SOCIETY "LIRA" IN SARAJEVO

The Sarajevo Jewish Singing Society *Lira* was founded in 1901 and it was the only such society in Bosnia and Herzegovina. *Lira* was active until 1941 and has never been renewed again. In 1920, *Lira* became a joint singing society that gathered all the Jewry of Sarajevo (i.e., both Sephardic and Ashkenazi Jews)

The conductors of *Lira*, Kosta Travanj, Ljubo Bajac, Alfred Pordes, Edo Krenek, Beluš Jungić and Ivan Demetar greatly contributed to the enviable results achieved by the society as part of the cultural events held in Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Belgrade, Zagreb, Skoplje as well as of other Bosnian.-Herzegovinian and Yugoslav towns: It should be noted that their concerts were also held in several towns in Palestine were also highly acclaimed.

As soon as other ethnic communities of Bosnia and Herzegovina established their singing societies, *Lira* started performing together with

them. *Lira* played a crucial role in bringing closer together the Sephardic and Ashkenazi communities and their associations. In addition to these activities and achievements, *Lira* contributed to the advancement of the music culture in the towns of Bosnia and Herzegovina and in the towns of Yugoslavia.

Key words: Lira, Jews, Jewish Singing Society, Sarajevo

UDK 323.2 (497.1) "1929/1935"
94 (497.1) "1929/1935"
Izvorni naučni rad

PRIVATNOST POD NADZOROM

Ograničavanje ličnih sloboda u Kraljevini Jugoslaviji (1929-1935)

Ivana Dobrivojević

Institut za savremenu istoriju, Beograd, Republika Srbija

Rad ima za cilj da na osnovu građe sačuvane u fondovima Dvora, Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva prosvete, Ministarstva pravde, Forin ofisa (Foreign office) i memoarske literature osvetli svakodnevno uplitanje države i organa vlasti u privatni život takozvanih "običnih" ljudi i prvaka zabranjenih stranaka u doba šestojanuarskog režima.

Ključne reči: Kraljevina Jugoslavija, policijski nadzor, verbalni delikt, izborni pritisci, "obični ljudi".

Policijski nadzor nad "običnim ljudima"

Godine diktature kralja Aleksandra obeležene su nadzorom, internacijama i progonima političkih neistomišljenika, suđenjima političkim krivcima pred Državnim sudom za zaštitu države i najraznovrsnijim denunciranjem "običnih ljudi". Ipak, novi režim je samo "usavršio" već oprobane metode kontrole, budući da su nadziranje ljudi, naročito državnih činovnika, denunciranja, veći ili manji izborni pritisci, iznuđivanje priznanja od uhapšenika, krivična gonjenja zbog uvrede kralja i kraljevskog doma predstavljali i svojevrsnu "tekovinu" i praksu nasleđenu iz prethodnog parlamen-

tarnog razdoblja. Iako su pogoršana bezbedonosna situacija, pojava i jačanje ustaškog pokreta i sve češći teroristički napadi na državu, organe vlasti, ali i nedužno stanovništvo, predstavljale objektivne okolnosti koje su uslovljavale rast antidržavnih dela, režim se, sumnjičeći sve i svakoga, olako trošio u obračunima sa stvarnim i fiktivnim protivnicima i neprijateljima, zapadajući u trivijalnosti i banalnosti. Preteranu "revnost" su neretko, na svoju ruku, pokazivale niže instance vlasti, koje su, što iz nesposobnosti i nekompetentnosti, što iz želje za brzim političkim napredovanjem, što iz straha od kažnjavanja i gubitka službe, budući da su i same bile nadzirane, olako građane sumnjičile kao "antirežimske", ali i "antidržavne" elemente, izjednačavajući tako režim sa čitavom državom.¹ Sreski načelnici su tako, u najvećem broju slučajeva, bili glavni nalogodavci represivnih mera, olako etiketirajući svoje neistomišljenike kao glavne državne neprijatelje. Odsustvo osnovne političke a često i lične kulture u masama je samo doprinosilo stvaranju atmosfere opšteg sumnjičenja i nadzora. Palanački mentalitet, kao i sklonost zadiranju u tuđu intimu i privatnost, uticala je na to da glavni saradnici režima budu upravo obični ljudi. I oni su, poput vlasti, odanost režimu izjednačavali sa patriotizmom, dobrovoljno se uključujući u svojevrstu "špijunsku mrežu", najčešće iz neukosti, dokonosti ili pak ličnih interesa i želje za kakvim privilegijama. Ipak, iznenađuje da su vlasti uložile izuzetno malo napora da izgrade koliko-toliko moderan i organizovan represivni sistem, pa je nadzor nad političkim neistomišljenicima i svim ostalim "sumnjivim" licima bio primitivan. Iako se insistiralo na "diskretnom" nadzoru, praćeni su gotovo uvek znali da su im policijski agenti za petama, a dešavalo se i da poverljivi izveštaji o kretanju pojedinih lica budi zatureni ili nestali.

Jedan od poslanika je, govoreći o sužavanju građanskih sloboda, za skupštinskom govornicom isticao: "Živimo u jedno nenormalno vreme i zato moramo da prigrlimo i neke nenormalne mere, koje možda mi sa našeg staništa i čovečanskog i demokratskog ne bi potpisali."² Režim je tako nastojao da spreči ne samo svako delanje, propagandu i agitaciju protiv postojećeg

¹ Sreski načelnici su, samo u toku 1929. godine, podneli oko 2.300 prijava za antidržavnu delatnost Državnom tužilaštvu pri Državnom sudu za zaštitu države. Vidi: Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu AJ-), 135 (Fond Državnog suda za zaštitu države). Fascikle 1-42.

² Govor poslanika Ante Kuntarića, XIX sastanak Narodne skupštine od 4. 3. 1932. *Stenografske beleške Narodne skupštine*. Beograd: 1932. 136.

političkog stanja već i svako razmišljanje koje bi se kosilo sa proklamovanim političkim kursom, uzaludno pokušavajući da na taj način ovlada ličnim političkim stavovima, intimom i emocijama svojih podanika. Sva politički nepozdana lica su stavljena “pod strogi, ali neupadni nadzor”, a njihovo kretanje je promatrano sa najvećom pažnjom.³ Nadziranje, praćenje i denuncijacije razvijeni su do apsurdna. Svako viđanje, druženje, rodbinske veze ili neobavezni razgovor sa tzv. “neprijateljima poretka”, “separatistima” i “komunistima” je povlačilo sumnju. Vlastima, naročito nižim instancama, često nije bilo najjasnije ko su tačno “komunisti” i “separatisti”, pa su jednostavno na ovaj način karakterisali mnoge za koje se iz nekog razloga moglo sumnjati da drugačije (politički) misle.

Posle izbijanja ustaške pobune u Lici 1932. godine, država, koja se preko štampe upinjala svim silama da minimalizuje ovaj događaj, osećajući realnu opasnost koju je ova ustaška akcija najavljivala, odlučno je reagovala. Banska uprava u Zagrebu poslala je svim sreskim načelnicima detaljno uputstvo u kome je istaknuto da svi “sreski načelnici i žandarmerijske stanice treba da razvijaju obaveštajnu službu do najvećeg stepena”. Pored načelnika opština, opštinskih beležnika i seoskih starešina, koji je trebalo da se angažuju na ovom obaveštajnom radu “po službenoj dužnosti”, banska uprava je preporučivala i uključivanje “i drugih lica iz svakog mesta”, koja bi, ako se nešto važnije blagovremeno otkrije, mogla “računati pored blagovoljenja i pažnje vlasti i na novčanu nagradu koju mogu dobiti, a da niko ne zna”.⁴ Iznenaduje da su sa nadzorom nad “malim ljudima” do detalja bili upoznavani najviši državni organi, a u pojedinim slučajevima i sam ministar unutrašnjih poslova ili pak predsednik vlade. Sumnjivi pojedinci bili su prisiljeni da ovakav policijski nadzor izdržavaju godinama. Karakterističan je slučaj Ivana Petričevića iz Ilačice, u Dunavskoj banovini, koji je kao “pristaša bivše Radićeve partije” i “svog političkog vladanja uopšte” odlukom sreskog načelnika stavljen pod policijski nadzor decembra 1929. godine koji je izdržavao i polovinom 1933. Dešavalo se da lica koja su smatrana izazivačima nereda u svojim sredinama budu stavljena svake godine u preventivni pritvor na dane državnih praznika ili pak drugim bitnim datumima, poput recimo 20. juna, dana kada su u Hrvatskoj

³ AJ-14 (Ministarstvo unutrašnjih dela) - 227-813. Nezavedeno od 9. maja 1930.

⁴ AJ-519 (Komunistička internacionala) - 1935/43. Pov. 26.725 od 15. 10. 1932.

držane zadušnice Stjepanu Radiću. Tako su policijske vlasti “zbog sumnje” da su Stjepan Valentinović, Vales Klajič i Nikola Ivanišević, iz sela Garčina, Savska banovina, “duhovne vođe i podstrekači svih političkih ispada” na teritoriji svoje opštine, odredile da se pomenuta lica “imaju da svakog 20. juna, 8. avgusta, 5. septembra, kao i 1. i 17. decembra”, odnosno na dane skupštinskog atentata, smrti Stjepana Radića, dana ujedinjenja i kraljevog rođendana, “staviti u pritvor da tamo te dane provedu”.⁵

Vlasti nisu nadzirale samo građane već i lokalne vlasti i policijske organe. Naime, banovima je naređeno da “najstrože kontrolišu postupanje podređenih im organa u ovom pogledu i svaku njihovu labavost dostavljaju”. Naročito opasno po stabilnost i poredak, kako je smatrao režim, bilo je pronošnje lažnih vesti i alarmantnih glasova, koje je po uputstvu Ministarstva unutrašnjih poslova trebalo najenergičnije suzbijati. I dok su se vesti o skorom ratu sa Italijom, gubitku ili okupaciji dela državne teritorije, zbacivanju monarhije i dolasku komunizma, koje su pojedinci izmišljali, donekle i mogle podvesti pod “zlonamerne glasove” smišljene u cilju destabilizacije državnog poretka, najveći broj pronošjenih “alarmantnih” vesti je predstavljao rezultat obične šale, čiste dokolice ili niske kulture, a nikako plod kakvog političkog stava ili pokušaja propagande. Tako je Okružni sud u Čačku osudio na 15 dana zatvora i 100 dinara novčane kazne Milivoja i Jevrema Milovanovića, zemljoradnike iz Lučana, jer su “u nameri da izlože prezrenju politički poredak u zemlji i da uzrokuju neraspoloženje protiv političkog i socijalnog poretka” u Kraljevini pronosili vesti da je kralj uzeo 10 godina, a predsednik vlade Petar Živković 5 godina bolovanja, te da su obojica napustila zemlju.⁶ Slično je prošao i pravoslavni sveštenik Nikodim Plavišić iz Trnova, u Drinskoj banovini, koji je u lokalnoj kafani pričao da je kraljević Tomislav pao sa trećeg sprata iz ruku kraljice Marije.⁷

Policijske i sreske vlasti su se u svom radu umnogome oslanjale na lokalno stanovništvo. Naime, na nadziranju svih “sumnjivih” i prikupljanju koje-kakvih informacija dobrovoljno su bili angažovani i brojni “dobronamerni” i “nacionalno ispravni” stanovnici Kraljevine, uvek spremni da prepričaju ka-

⁵ Dobrivojević I. 2006. a. 171.

⁶ AJ-74-12-23. K. Z. P. 6135 od 31. 12. 1931.

⁷ AJ-14-227-812. Nezavedeno.

kav poverljiv razgovor koji su čuli na ulici i slično. Naime, jedino uz ovakvu "saradnju" ljudi lojalnih režimu vlasti su mogle imati podatke o tome ko nije prisustvovao blagodarenju u crkvi, okitio kuću zastavom i cvećem na dan kraljevog rođendana ili kakvog drugog državnog praznika, ili pak iskreno žalio za kraljem posle njegove pogibije. Neretko su denuncijacije zapravo predstavljale kakav lični obračun ili želju da se napakosti komšiji, rođaku, ali i bližem članu porodice. U tim slučajevima najčešće su se vlastima podnosili izveštaji o uvredi kralja i kraljevskog doma. Osobit je slučaj Petra Pihe, koji je, po prijavi rođenog oca sa kojim je bio u zavadi, osuđen na 2 meseca zatvora jer je navodno rekao da je kralj Aleksandar preuzeo svu vlast i da radi šta hoće, ali da se na njega sprema atentat. Bilo je slučajeva da su lokalne vlasti olako prihvatale ovakve denuncijantske izveštaje, pa se dešavalo da zbog neopreznosti i nepromišljenosti lokalnih vlasti stradaju i posve "ispravni" ljudi. Karakterističan primer predstavlja svakako izgon Mira Šarića, mesara iz Benkovca. On je bio oslobođen na sudu, ali je sreski načelnik naredio njegovo proterivanje. Istragom je ustanovljeno da je povod za proterivanje Šarića iz zavičajne opštine bila "pakost konkurencije kojoj je samo do toga da ga ukloni sa pijace", a ne njegovo ponašanje. Međutim, i nakon otkrivanja pravog razloga progona, Šarić je morao da čeka dozvolu ne bi li se vratio u Benkovac.⁸

Nacionalnu i političku ispravnost trebalo je dokazivati svakodnevno - članstvom i pregalaštvom u patriotskim udruženjima, otvorenom agitacijom u korist novog stanja, prisustvovanjem na nacionalnim priredbama i bogoslužnjima u čast pripadnika kraljevskog doma, glasanjem za vladinu listu, učla-njivanjem u Jugoslovensku radikalnu seljačku demokratiju (JRSD) i slično. Naročito pažljivo su vlasti promatrale držanje vlasti pri nacionalnim proslavama. Tako je prilikom proslave posvete zastave Sokola Kraljevine Jugoslavije italijanski optant Josip Abazo iz Trogira odbio da, na opomenu žandarma, skinu kapu sa glave dok je svirana državna himna. Zbog toga je bio uhapšen i predat nadležnoj vlasti na dalji postupak.⁹ Internirani Sima Marković je zbog "demonstrativnog sedenja" dok su sokoli pevali himnu na izletu u kome je i on učestvovao osuđen na dvadeset dana zatvora.¹⁰ Još apsurdnije vlasti su

⁸ Dobrivojević I. 2006. b. 106 - 107.

⁹ AJ-14-227-812. Nezavedeno.

¹⁰ AJ-37 (Milan Stojadinović) -22-159. Kr. br. 591/34.

postupile u slučaju učiteljice Emilije Vučevac iz Cerne, koja je osumnjičena da prilikom tumačenja istorijskog značaja 1. decembra đacima u školi, dok su svi “oduševljeno klicali” kralju i Jugoslaviji, “ovo tumačenje saslušala sedeći i bez ikakvog poklika i izražaja odanosti”.¹¹

Vlasti su uvek bile na oprezu, pa je Vukašin Delić, inženjer šumarstva koji se pripremao da otputuje u inostranstvo radi stručnog usavršavanja, inače tretiran “kao nacionalan i ispravan”, izazivao podozrenje jer je raspolagao skromnim prihodima koja su smatrana nedovoljnim za putovanje. Stoga je naloženo poslanstvu u Parizu da “obradi pažnju na kretanje” Delića “kako bi se ustanovio pravi cilj njegovog putovanja” i o svemu odmah obavesti Ministarstvo inostranih poslova.¹² O nadziranju lica koja su smatrana iz ovih ili onih razloga opasnim po državu, dostavljani su iscrpni izveštaji. Nemica Margareta Diomer detaljno je nadzirana za vreme svog boravka u Kraljevini jer su vlasti strahovale da ona špijunira u korist Italije, budući da je njenom mužu, kao sumnjivom za špijunažu, bio uskraćen boravak u Jugoslaviji. O kretanju ove Nemice podnet je detaljan izveštaj, sa satnicom i spiskom lica sa kojima se susrela, kao i lokalima u kojima je sedela.¹³ Sumnjiva je bila i svaka komunikacija sa stranim konzulima ili činovnicima konzulata. Britanski konzul u Skoplju je pisao Forin ofisu da neke osobe sa kojima se često javno pojavljivao pokušavaju da ga izbegavaju. Ispostavilo se, kako mu je jedan prijatelj objasnio, da su lica sa kojima se družio bila upozorena od policijskih agenata da bi najbolje bilo da ga se klone. Štaviše, jedan trgovac koji je razgovarao na ulici sa konzulom sutradan je bio ispitivan u svojoj radnji. Vojne vlasti su, pak, izdale naređenje kojim je oficirima zabranjeno da imaju bilo kakav kontakt sa konzulima.¹⁴

Uvrede kralja i kraljevskog doma

Lokalne i policijske vlasti naročitu pažnju posvećivale su uvredama kra-

¹¹ AJ-66 (Ministarstvo prosvete, poverljiva arhiva) -15-40. Pov. br. 338 od 11. 12. 1930.

¹² AJ-341 (Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Londonu) -5/1934. Pov. br. 25 986/VI od 19. 11. 1934.

¹³ AJ-371 (Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Rimu) -3-5. K. T. br.- od 12. 2. 1930.

¹⁴ AJ-FO (Foreign Office) -371-393-14.440. Izveštaj britanskog konzula iz Skoplja od 31. januara 1930.

lja i kraljevskog doma. Po *Zakonu o zaštiti države* ovi predmeti su trebali biti suđeni pred Državnim sudom. Međutim, u praksi su, osim u najtežim slučajevima, redovno razmatrani pred lokalnim sudovima. Krivični zakonik je predvideo da će se svako “ko uvredi kralja, naslednika prestola ili kraljevskog namesnika” kazniti zatvorom od najmanje tri meseca. Građanin koji bi, pak, uvredio bilo kog drugog člana kraljevskog doma, Senat ili Narodnu skupštinu kažnjavan je sa najmanje dva meseca zatvora.¹⁵ Sve prijave protiv počinitelaca ovog svojevrsnog verbalnog delikta slate su ministru pravde, koji je odlučivao da li prekršio treba da budu krivično gonjeni ili ne.¹⁶ Otkrivanje i procesuiranje velikog broja ovakvih predmeta pokazuje da je veliki broj podanika Kraljevine rado saradivao sa vlastima, pružajući im informacije o privatnim razgovorima sa svojim prijateljima, komšijama i rođacima. Dešavalo se da se navodni slučajevi uvrede kralja počinjeni po godinu i više dana unazad iznenada prijavljuju organima vlasti, obično iz mržnje ili pak radi kakve osvete.¹⁷ Sve uvrede kralja, pa i one izrečene u pijanstvu, afektu ili kakvoj svađi, krivično su gonjene. Treba istaći da se u najvećem broju slučajeva nije radilo o bilo kakvom političkom stavu – opsovati kralja nekome je u primitivnoj sredini bilo isto što i opsovati nečije roditelje, Boga ili nekog od svetaca. Počinioци verbalnog delikta kralja ili članove kraljevskog doma najčešće su vređali nehotice ili iz neukosti, priprostosti ili gluposti,¹⁸ najčešće bez klice kakvog političkog ili ideološkog stava. Osim klasičnih psovki, na jugoslovenskom selu su se uglavnom čuli komentari kako prinčevi Petar, Tomislav i Andrej nisu kraljeva deca, već deca kneza Pavla, Petra Živkovića ili pak nekog od ministara.¹⁹ Ovakve nepromišljene izjave mogle su biti kažnjavane i veoma strogo.

¹⁵ AJ-63-101/1935.

¹⁶ AJ-63-12/1930. Br. 39.193 od 15. 12. 1929.

¹⁷ AJ-63 (Ministarstvo pravde)-124/1930. Br. 56.112 od 23. 6. 1930.

¹⁸ Rade Milošev je krivično gonjen jer je tražio od Ežebet Korhamer “da mu dade 200 dinara da kupi kralju jednu kačicu sira i 50 komada jaja, pa će on kod kralja izdejstvovati da ona dobije neku zemlju i da će joj kralj, kada mu preda sir i jaja, tražiti preko telefona u Kanadi njezinog sina”. AJ-63-12/1930. Br. 7.732 od 31.1. 1930.

¹⁹ AJ-63-124/1930. Br. 69.808 od 19. 7. 1930. Ovakve glasine su se pronosile budući da je kralj Aleksandar 1916. preležao tešku upalu testisa, pa je čak morao biti operisan u Skadru. Gligorijević B. 2002. 199.

Karakterističan je slučaj doktora Milana Simića iz Vrnjačke Banje koji je zbog tvrdnje da je “kralj pederast i ne može imati dece”, a da su prinčevi, u stvari, deca kneza Pavla, osuđen pred Državnim sudom za zaštitu države na 10 godina strogog zatvora.²⁰ Veliki broj optuženih za uvredu kralja se, najčešće u pijanstvu, hvalio kako se ne boji nikoga, pa ni kralja ni policije, ili je pak psovao vladu, državu, zakone i ministre.²¹ Vladar je još kritikovan što je zatvorio princa Đorđa u Toponicu,²² ali i da je “lopov,” “škrt”, da je proneverio državne pare ili ih odneo u inostranstvo. Za ovakve klevete dobijalo se od tri meseca do godine dana zatvora.²³ Naročito strogo su kažnjavani oni građani koji su na bilo koji način oštetili ili uvredili sliku kralja, kraljice ili prestolonaslednika. Tako je Mijo Rešetar, videvši kraljevu sliku u novinama, rekao za kralja “kak je debel”, za kraljicu “da je fest žena” i da bi rado sa njom bio, dok je za prestolonaslednika Petra govorio da izgleda kao Ciganče. Zbog uvrede nanesene kraljevskoj porodici bio je kažnjen zatvorom od jednu i po godinu.²⁴ Čak i u slučajevima kada bi nadzornici otkrili da su školska deca uzrasta od 7 do 10 godina u svojim čitankama na bilo koji način oštetili ili naružili sliku kralja ili prestolonaslednika, vođena je detaljna istraga u odeljenju za Državnu zaštitu.²⁵

²⁰ AJ-135-28-1915/29.

²¹ AJ-63-57/1930. Br. 41.295. od 9. 5. 1930. ; AJ-63-12/1930. Br. 157 od 15. 1. 1930. ; AJ-63-12/1930. Br. 2975 od 16.1. 1930.; AJ-63-12/1930. Br. 3941 od 16.1.1930. Karakterističan je slučaj Angele Švende, koja je u svađi rekla susetki Terezi Vuk “da bi ona svoju stražnjicu pokazala i kraljici, a kamoli ne zamazanoj Vuk Terezi”. AJ-63-124/1930. Br. 71.302 od 28. 7. 1930. Jovan Filipović je pak bio krivično gonjen jer je u redarstvu u Sanskom Mostu izjavio da bi svu odeću sa sebe skinuo, pa bi izašao i stao pred kralja. AJ-63-183/1930. Br. 92.009 od 16. 10. 1930.

²² AJ-63-124/1930. Br. 77.274 od 25. 8. 1930.

²³ Cveta Petrović iz Sremskih Karlovaca osuđena je na tri meseca jer je rekla da je “kralj škrt”. AJ-74-12-23. Milosav Miloradović iz Šapina (Dunavska banovina) osuđen je na šest meseci jer je primio nekoliko letaka u kojima je pisalo da “u gladnom, golom i bosom seljačkom narodu Jugoslavije kralj ima 62 miliona dinara godišnje džeparca”. AJ-74-12-23. Najgore je ipak prošao Dragoslav Kostić iz Beograda, koga je Državni sud za zaštitu države osudio na godinu dana zatvora jer je rekao da kralj ne štedi i da je lopov koji je svoj novac stavio u francuske i engleske banke, pa da ne treba štedeti “već tući od glave, a ne od repa”. AJ-35-82-52/32.

²⁴ AJ-63-167/1933. Kppa 570/33.

²⁵ AJ-66 (Ministarstvo prosvete) (poverljiva arhiva) -15-38. Pov. br. 991 od 7. 11. 1935. AJ-66 (poverljiva arhiva) -11-31. Pov. br. 25.972 od 26. 6. 1933.

Za kakvu uvredu nanetu kralju gimnazijalci su redovno izbacivani iz škola,²⁶ ali su takvi predlozi činjeni i kada se radilo o učenicima prvog razreda narodnih škola. Tako su zbog pogrdnih reči za isključenje iz škole i zabranu daljeg školovanja bili predloženi Akif Eganović i Ivan Bundić, obojica sedmogodišnji dečaci iz visočkog sreza, ali su prosvetne vlasti od toga odustale, ističući kako su deca u dobu kada nisu svesna svojih postupaka, “pa bi se tako učinio veliki grehom jer pored rđavog ili nikakvog porodičnog vaspitanja, ne bi se bez škole ovakva deca mogla vaspitati i spremati da postanu dobri i čestiti ljudi”.²⁷ Dešavalo se, ipak, da vlasti ne budu preterano uviđavne ni prema sasvim maloj deci – Zlatko Zanini, desetogodišnji učenik, tako je bio kažnjen, jednoglasnom odlukom Nastavničkog saveta Dubrovačke realne gimnazije, izgonom iz svih srednjih, srednjih stručnih i građanskih škola, jer je na jednoj dopisnici probušio oči kralju, kraljici i prinčevima, a zatim “tako oštećenu dopisnicu istakao na vidno mesto u učionici, da bi je mogli videti svi učenici”.²⁸

Bilo je, međutim, i slučajeva da građani kroz uvrede kralja otvoreno iskažu svoje neraspoloženje protiv režima, dinastije i monarhijskog uređenja uopšte, ili pak same države.²⁹ Najčešće su veličani Franjo Josif i Austro-Ugarska,³⁰ prizivana okupacija od strane Italije, Austrije ili Mađarske,³¹ isticano da je kralj protiv Hrvata i da sve zlo Hrvatima dolazi iz Beograda,³² priželjkivana samostalna Hrvatska, ali i otvoreno izjavljivano da će kralj umreti nasilnom

²⁶ Radulović Boško, učenik 6. razreda gimnazije izbačen je iz škole jer je za vreme predavanja o sunčevom satu predložio da se umesto daske upotrebi kraljeva glava. AJ-63-96/1933. Br. 80.397 od septembra 1933.(bez datuma).

²⁷ AJ-66 (poverljiva arhiva) -15-38. Br. 590 od 11. 2. 1930. Kako je Akif Eganović rekao za prestolonaslednika Petra: “Zar posranče da bude kralj?”, odgovornost je pala na njegovog oca koji je kažnjen sa 20 dana zatvora.

²⁸ AJ-74-12-23.

²⁹ Golob Stjepan je izjavio: “Da mi nije žene i dece, ja bih još danas preko granice u Mađarsku kod Pavelića i Prečeca”. AJ-63-6/1933.

³⁰ AJ-63-183/1930. Br. 117.007 od 16. 12. 1930.

³¹ AJ-63-183/1930. Br. 95.805 od 9. 10. 1930. Vidi: AJ-63-171/1933.

³² AJ-63-57/1930. Br. 46.035 od 16. 5. 1930.

smrću.³³ Kralj je psovan i kao “kralj Ciganin”,³⁴ nazivan “opančarem”, “vlaškim” ili “srpskim” kraljem.³⁵ Počinitelji verbalnog delikta su se u najvećem broju slučajeva branili pijanstvom. Vlasti, međutim, sve do 1932. godine nisu bile spremne da prihvate ovakvu “argumentaciju”, iako je zaista najveći broj uvreda činjen u nاپitom stanju,³⁶ čak i u onim slučajevima kada su svedoci potvrđivali da okrivljenik nije bio pri sebi dok je govorio inkriminisane reči. Situacija se drastično promenila od 1932, kada je najveći broj prijavi odbacivan - jer su uvrede izrečene u pijanstvu, svadi, afektu, jarosti i slično.³⁷ Uzimane su u obzir i zaista specifične okolnosti, pa tako Aleksandar Radivojac, koji je govorio kako je “kralj najveći neprijatelj” i kako želi “slobodnu i samostalnu Vojvodinu”, nije krivično gonjen “jer se nalazi u duševnoj depresiji zbog svog nameštenja koje čeka već dve godine”.³⁸ Rosa Jokić je pak izjavljivala da otkada je kralj došao “u zemlji nema nikakvog reda”, ali zbog loših ekonomskih prilika u kojima je živela i “slabe inteligencije” nije bila pozvana na odgovornost.³⁹

Nadzor nad državnim činovnicima

Nepostojanje modernog i efikasnog činovničkog aparata, ali i neshvatanje da je svrha činovništva da služi državi a ne režimu, uticali su na vlasti da od državnih službenika zahteva da budu glavni nosioci i tumači nove jugoslovenske ideologije, ne samo na dužnosti već i u privatnom životu. Još je u parlamentarno doba postojala poslovična zavisnost državnih službenika od (samo) volje političke garniture na vlasti. Novi režim je nastavio sa ovakvom “tradicijom” i praksom, naglašavajući da su “činovnici već po svom pozivu pozvani da se stave u prvi red pri akciji za konsolidovanje nacije i države”.⁴⁰

³³ AJ-63-162/1935. Br. 90.579 od 4. 10. 1935. Delikt je učinjen 1931. Vidi: AJ-63-107/1934. i AJ-63 -161/1934.

³⁴ AJ-63-12/1930. Br. 16.715 od 25. 2. 1930.

³⁵ AJ-63-231/1931.

³⁶ Krajinski N. 1938. 207.

³⁷ AJ-63-6/1933.

³⁸ AJ-63-6/1933. Br. 20.831 od 6. 3. 1933.

³⁹ AJ-63-192/1932. Br. 112.187 od 5. 12. 1932.

⁴⁰ AJ-38-368-518.

Opređeljivanje građana za proklamovanu ideologiju integralnog jugoslovenstva nije bila stvar ličnog izbora, već obaveza i direktiva. Petar Živković je isticao da je saradnja sa režimom “građanska dužnost svakog podanika”, jer država zahteva od svakog da bude aktivan, a “ko nije aktivan taj izjavljuje da je protiv današnjeg stanja”.⁴¹ Odbijanje učitelja i sudija da postanu deo JRSD-a je zabrinjavalo vlasti jer je “jako otežavalo rad” na organizaciji stranke, naročito kod prostih seljaka koji su i sami odbijali da se učlane kada bi videli da jedan učitelj ili sudija “prezire” novoformiranu stranku.⁴² Pod pretnjom premeštaja, otpuštanja i drugih maltretiranja vršena je presija i na učitelje da pristupe vladinoj stranci. Učitelji koji su i pored svih pritisaka odbijali da pristupe stranci često su bili kvalifikovani kao “antidržavni”, “antirežimski uopšte”, “komunisti”, “nacionalno neispravni”, “nemaju nastavnički ugled”, “štetni po interese škole”, “u svađi sa opštinom ili viđenijim građanima”, “nepodesni za mesto službovanja”. Ovakve prijave protiv “nelojalnih” učitelja preko sreskih načelnika slate su banskim upravama, a odatle, preko Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstvu prosvete, te su tako državne vlasti stavljene u službu obične partijske borbe i politike.⁴³

Sudije, kao i ostali državni službenici, nisu imale pravo na sopstvenu privatnost, a njihovo ponašanje bilo je pod stalnim diskretnim nadzorom lokalnih vlasti, uvek pripravnih da svaku pa i najmanju “pogrešku” ili ispad prijave Ministarstvu pravde. Čini se da motivi za denuncijacije vlastima nikada nisu nedostajali. Tako se u fondu Ministarstva pravde čuva na stotine prijave protiv “neispravnih” sudija u kojima se može pročitati: “nije član ni sokolskog društva, ni Jadranske straže, ni ostalih nacionalnih društava”, “druži se samo sa separatistima, te izbegava društvo ostalih dobrih patriota”, “nije sudelovao u povorci prilikom svečane proslave desetogodišnjice rođenja NJ.

⁴¹ Dimić Lj. 1994. 189.

⁴² AJ-66 (poverljiva arhiva) -11-31. Pov. br. 102 od 5. 4. 1933.

⁴³ Interpelacija narodnog poslanika Miloša Dragovića na gospodina ministra prosvete o proganjanju učitelja koji nisu članovi JRSD. LIII redovno zasedanje Narodne skupštine od 24. 7. 1933. *Stenografske beleške Narodne skupštine*. Beograd: 1933. 284-285.

V. Prestolonaslednika”,⁴⁴ “ne pohađa nikakve priredbe nacionalnih društava”,⁴⁵ “nije za današnju vladu glasovao”,⁴⁶ “naginje jako frankovcima i mrzi sve što je nacionalno”,⁴⁷ “žena mu je iz poznate švercerske porodice, njen brat je osuđen kao komunista, a sestra udata za sekretara italijanskog konzulata u Šibeniku”,⁴⁸ “ispoljava u raznim prilikama ideje protivne državnom i narodnom jedinstvu”,⁴⁹ “rado kritikuje i malo je sa čime zadovoljan”,⁵⁰ “ne pokazuje ni najmanje volje za nacionalan rad”,⁵¹ “školu je svršio u Carigradu i potpuno je odgojen u turskom duhu”,⁵² “zbog svog bugarskog vaspitanja i veza sa rođenim bratom koji živi u Bugarskoj, mada inače korektan nije nacionalno čist”,⁵³ “bivši austrijski sudija u okupiranoj Srbiji, poreklom Talijan, a po osećanjima Mađar, najljući neprijatelj svega što je srpsko”, “svoj stan je dekorisao kipom

⁴⁴ AJ-63 (poverljiva arhiva)-22 (k 22). Prijava protiv Janković Vjekoslava, starešine suda u Pregradi. Pov. br. 39.181 od 26. septembra 1933.

⁴⁵ AJ-63 (poverljiva arhiva)-22 (k 22). Prijava protiv Janković Vjekoslava, Pov. br. 52.389 od 3. januara 1934.

⁴⁶ AJ-63 (poverljiva arhiva)-24 (k 24). Prijava protiv Ive Matijasa, sudije u Preku. Pov. br. 30.544 od 25. jula 1933.

⁴⁷ AJ-63 (poverljiva arhiva)-24 (k 24). Prijava protiv Ive Matijasa, sudije u Preku, nezavedeno od 14. novembra 1933. AJ-63 (poverljiva arhiva)-22 (k 22). Pov. br. 631 od 18. aprila 1935. Proleća 1935. premešten u Tuzlu.

⁴⁸ AJ-63 (poverljiva arhiva)-24 (k 24). Nezavedeno od 14. novembra 1933. Prijava protiv Zvonimira Čaleta, zamenika starešine suda u Preku. Čaleta je godinu dana kasnije premešten u Kragujevac. Vidi: AJ- 63 (poverljiva arhiva)-17 (k 17).

⁴⁹ AJ-63 (poverljiva arhiva)-22 (k 22). Pov. br. 11.003 od 9. marta 1935. Prijava protiv Grubešnik Frana, sudskog pristava u Kočevju. Otpušten iz službe. Vidi: Isto. Pov. br. 631 od 18. aprila 1935.

⁵⁰ AJ-63 (poverljiva arhiva)-22 (k 22). Pov. br. 11.003 od 9. marta 1935. Prijava protiv Zdenka Hrdličke, starešine Sreskog suda u Trogiru.

⁵¹ AJ-63 (poverljiva arhiva)-22 (k 22). Pov. br. 11.003 od 9. marta 1935. Prijava protiv Sigoreo Dušana i Kreše Lukasa, sudija u Sreskom sudu u Skradinu. Premešteni u Kistanje, odnosno Požarevac. Vidi: Isto. Pov. br. 631 od 18. aprila 1935.

⁵² Prijava protiv Muhameda Krivošića, sudije sreskog suda u Tomislavgradu. Isto.

⁵³ Prijava protiv Andona Glavinčevića, sudije Okružnog suda u Bitolju. Strogo pov. 29 od 3. maja 1929. AJ-63 (poverljiva arhiva) -5 (k 4).

cara Franje i Vilima, a od naših velikana nema ni traga u svojoj kući”,⁵⁴ “za vreme velike narodne žalosti za kraljem bio je potpuno indiferentan i hladan”,⁵⁵ “njegova sestra Tona obavlja dužnost sekretarice kod dr. Mačeka”, “klerikalac”, “oženjen ćerkom poznatog špijuna austrijskog i docnije italijanskog”,⁵⁶ “politički se sada ne ističe, no poznato je da nije sklon današnjem političkom poretku”,⁵⁷ “veliki protivnik današnjeg stanja, samo to kao državni činovnik javno ne manifestira”⁵⁸ i slično. Pod prismotrom su naročito bile sudije iz tzv. “prečanskih krajeva”, za koje se insistiralo da se što pre premeste “u nacionalno ispravan” kraj, obično u južnoj Srbiji ili Šumadiji, “gde ne bi mogli razorno delovati na okolinu”. Upada u oči da je otpuštanja “antidržavnih sudija” bilo vrlo malo. I pored svega, vlasti čak nisu bile ni preterano revnosne u premeštanju sudija. Nekada je pisano po više prijava protiv nepodobnih, a na premeštaje se čekalo i po čitave dve godine.⁵⁹ Štaviše, bilo je i posve nerazumnih premeštaja, iz zabitih mesta u Savskoj banovini u gradove poput Požarevaca ili Kragujevaca, koja su, umesto da budu kazne, pre mogle biti smatrane nagradom.

Pritisak na činovnike za vreme izbora

Zajednički imenitelj svih parlamentarnih izbora održanih dvadesetih godina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca predstavljao je veći ili manji pritisak na državne činovnike.⁶⁰ Ova žalosna “praksa” dodatno je usavršena u

⁵⁴ AJ-63 (poverljiva arhiva)-7 (k 6). Pov. br. 1224 od 29. avgusta 1930. Prijava protiv Karla Zozola, Starešine sreskog suda u Krnjaku.

⁵⁵ AJ-63 (poverljiva arhiva)-17 (k 17). Nezavedeno od 8. novembra 1934. Prijava protiv Zvonimira Čaleta.

⁵⁶ AJ-63 (poverljiva arhiva)-22 (k 22). Nezavedeno, bez datuma. Prijava protiv Ivana Šime-tine, starešine Sreskog suda u Drnišu. Vidi: Isto. Pov. br. 631 od 18 aprila 1935. Premešten u Požarevac.

⁵⁷ AJ-63-18/1934. Pov. br. 14.713 od 19. aprila 1934. Prijava protiv Aleksandra Štajnera, sudije okružnog suda u Bjelovaru.

⁵⁸ AJ-63-18/1934. Pov. 6.137 od 19. februara 1934. Prijava protiv Ante Topalovića, sudije Okružnog suda u Osijeku.

⁵⁹ AJ-63 (poverljiva arhiva)-22 (k 22) i AJ-63 (poverljiva arhiva)-24 (k 24). Vidi: slučaj Ive Matijasa.

⁶⁰ Gligorijević B. 1979. 132. Gligorijević, recimo, navodi da je tri meseca pred izbore 1923.

šestojanuarsko doba, budući da su vlasti podrazumevale i otvoreno isticale da ceo državni aparat mora pružiti punu podršku Vladinoj listi. Iako je Zakon o činovnicima propisivao da službenici nisu dužni da vrše sva naređenja svog starešine, već samo naređenja u vezi sa službom, što je praktično značilo da činovnici, po slovu zakona, nisu morali da prihvataju uputstva pretpostavljenih koja se odnose na političko glasanje, lično ponašanje, posećivanje crkve ili vaspitavanje dece,⁶¹ vlasti se nisu libile da zadiru u političku, ali i ličnu intimu državnih službenika. "Nacionalno nepouzdati" činovnici su sa podozrenjem gledani i pažljivo nadzirani, a prepiska o "neposlušnim" službenicima vođena je između najviših državnih organa. Ipak, da svi pritisci režima na činovnike nisu davali željene rezultate, pokazuje izveštaj britanskog konzula iz Zagreba. R. Smolbauns je, naime, izveštavao Britansko poslanstvo da je verovatno tačno da je na izborima 1931. godine "policija ujutru isterana da glasa i da su državni činovnici naterani na birališta", ali se ipak dosta veliki broj državnih činovnika nije plašio da apstinira. Štaviše, bilo je slučajeva da su na biračka mesta dolazila lica koja su govorila da im je rečeno da je njihova dužnost da glasaju, ali da im se ne dopadaju kandidati pa im stoga oni ne žele dati svoj glas.⁶²

Pritisak je još više došao do izražaja na petomajskim izborima, budući da ovaj put nije bila posredi "vladina trka sa jednim konjem", kako su izbore iz 1931. godine zbog nepostojanja opozicione liste nazivali protivnici režima. "I ranije su izborne borbe bile živahne i ogorčene", primetio je o petomajskim izborima Dragoljub Jovanović, "ali ova je bila ljuta i ludačka. Upotrebljena su sva sredstva i sa jedne i sa druge strane".⁶³ O karakteru pritisaka na državne činovnike najbolje svedoči naredba bana Zetske banovine od 3. aprila 1935. dostavljena sreskim načelnicima, u kojoj se kaže: "Izvolite staviti do znanja svim činovnicima i službenicima na teritoriji poverenog vam sreza, da su oni dužni ne samo da glasaju za zemaljsku listu predsednika Kraljevske vlade gospodina Bogoljuba Jevtića i vladinog kandidata već su *dužni da istu aktivno*

godine nova radikalna vlada u Srbiji premestila ili otpustila preko 3.000 činovnika, pristalica demokratske stranke, i na njihovo mesto dovela svoje pristalice.

⁶¹ Kostić L. 2000. 258.

⁶² AJ-FO-371-397-15.272. Izveštaj britanskog konzula u Zagrebu o izborima od 17. 11. 1931.

⁶³ Jovanović D. 1997. 118.

pomažu. O svim činovnicima koji ovako ne budu radili hitno obavjestite Ban-sku upravu i stavite predlog za njihovo uklanjanje iz službe” (podvukla I. D.). Istovetno uputstvo će “penzionerima saopštiti državna uprava”. Još jednom je do izražaja došlo shvatanje koje je obeležilo čitav period postojanja Kraljevine i onemogućilo stvaranje efikasnog i dobrog birokratskog aparata. Naime, administracija je doživljavana kao servis vlasti, a ne države, te se od činovnika očekivalo da budu najvatreniji politički agitatori. Mihajlo Ilić je podvlačio da “narodni učitelj nije prestao biti građanin postajući državni službenik”. Vlasti su pak ovu činjenicu zanemarivale, pa su insistirali da učitelji, kao uostalom i svi državni službenici, budu u službi zvanične politike i ideologije, bez obzira na lična politička shvatanja, na koja su, kao i svi drugi građani, imali puno pravo.⁶⁴ Vlasti nisu razlučivale ni službu od privatnog života, pa je dolazilo do apsurdnih situacija da državni službenici nisu odgovarali samo za svoje političke stavove i uverenja već i za delanje svojih roditelja i rođaka. Desilo se tako da u jeku izborne borbe, radi viših državnih interesa, bude premešteno preko 700 učitelja.⁶⁵

Nadzor i internacije političkih prvaka predšestojanuarskih stranaka

Svojevrsna kontrola nad kretanjem i delovanjem opozicionih političara postojala je i u parlamentarnom periodu, ali su mere nadzora u doba šestojanuarskog režima bile znatno pooštrene. U Hrvatskoj su, najpre preko dana, a zatim neprekidno, nadzirani Vlatko Maček⁶⁶, Ivan Pernar⁶⁷, Juraj Krnjević, Marija Radić, ali i dve Radićeve kćerke i sin, Josip Predavec, Avgust Košutić, Svetozar Pribičević⁶⁸, Većeslav Vidler, Milan Šuflaj i Ante Trumbić. Policija je držala pod prismotrom i zgradu Hrvatskog seljačkog doma na Zrinjercu, a time i sve osobe koje su dolazile u tu zgradu.⁶⁹ Na osnovu raspoloživih izvora,

⁶⁴ Ilić M. 1936. 23-24.

⁶⁵ Ilić M. 1936. 30. U toku čitave 1935. premešteno je ukupno 900 učitelja, od čega u januaru 160, februaru 120, martu 211, u aprilu 217.

⁶⁶ Maček V. 1958. 126.

⁶⁷ AJ-135-81-43/32. D. S. br. 43/932.

⁶⁸ Maček V. 1958. 126.

⁶⁹ Janjatović B. 2002. 233-264.

može se sa sigurnošću tvrditi da su od srpskih političara bili nadzirani Ljuba Davidović, Jovan Jovanović, Dragoljub Jovanović, Milan Grol, Miloš Trifunović⁷⁰, Milan Gavrilović, Miloš Tupanjanin⁷¹, Duda Bošković⁷² i Milan Kostić⁷³. Pod policijskim nadzorom bili su još i Mehmed Spaho, Nikola Preka, Juraj Šutej, ali i svi stranci, koji su, poput Sitona Votsona, smatrani podozrivim.⁷⁴ Pred Davidovićevom kućom uvek je stajao žandarm, ali su Milan Grol i još nekolicina mogli svakodnevno da ga posećuju, jer su imali posebne dozvole kao njegovi stari prijatelji koji vode računa o njegovom zdravlju, budući da je živio kao samac bez ikog svog.⁷⁵ Policijski komesari u manjim mestima imali su i svoje ljude “od poverenja”, koji su ih detaljno obavestavali o kretanju pojedinih političara. Dešavalo se da ovi dobrovoljni lokalni “agenti” nikada nisu ni videli ličnost o kojoj izveštavaju policijsku ili žandarmerijsku komandu, pa se čitav izveštaj zasniva na pukim pretpostavkama, kao što je to bilo prilikom posete Mite Dimitrijevića Vrnjačkoj Banji, kada je policijski komesar izveštavao Odeljenje državne zaštite da se Dimitrijević susreo u više navrata sa Acom Stanojevićem, što nije video ni on lično, niti iko od policijskih organa, “ali se proveravanjem i po opisu može tvrditi kao sigurno da je to bio g. Dimitrijević”⁷⁶. Ipak, policijske i žandarmerijske vlasti, kao i lokalne “patriote”, nisu bili jedini koji su nadzirali sve “sumnjive”. Od velike pomoći i značaja u ovom poslu bili su i dopisnici Centralnog Presbiroa, čija aktivnost se nije ograničavala isključivo na štampu. Ponekad su neki od njih igrali gotovo detektivsku ulogu, pokušavajući da saznaju raspoloženje naroda stupajući u neformalne razgovore, najčešće se predstavljajući kao trgovački putnici.

O delatnosti, kretanju i međusobnim susretima opozicionih prvaka Ode-

⁷⁰ AJ-37-9-48. Nezavedeno od 13. 8. 1931.

⁷¹ AJ-14-21-48. Nezavedeno od 31. 3. 1932.

⁷² AJ-63 (poverljiva arhia)-8 (k 9). Pov. br. 38.613 od 1. 11. 1930.

⁷³ AJ-11-22. Nezavedeno, bez datuma.

⁷⁴ Šarac N. 1975. 201.

⁷⁵ Ribar I. 1965. 256.

⁷⁶ AJ-74-11-22. Nezavedeno, bez datuma.

ljenje za državnu bezbednost pisalo je detaljne i iscrpne političke izveštaje.⁷⁷ Beleženo je kuda su išli opozicioni prvaci, s kim su se susreli, koje kafane posećivali i s kim se i koliko zadržavali u razgovoru. Podozrenje policije izazivala su i sva ona lica koja su, na bilo koji način, a često i slučajno, dolazila u dodir sa protivnicima režima. Izveštaji o policijskom nadzoru katkad su dobijali i obeležja grotesknog, budući da se svaka izgovorena rečenica praćenog pažljivo analizirala. Uz tom smislu karakterističan je izveštaj iz novembra 1930. o odlasku u lov i ručku koji je Duda Bošković imao sa sudijama Okružnog suda u Pančevu. Konstatovano je da za vreme ručka Duda Bošković nije govorio sa prisutnima “ništa o politici”, ali se “očigledno trudio svim silama da oživi partijsko raspoloženje i borbeni duh prisutnih na obazriv način, što nije moglo ostati nezapaženo”. Petar Živković je naložio Milanu Srškiću, ministru pravde, da se čitav slučaj ispita i da se dotična lica kazne, jer je “nedolično da aktivni državni službenici i visoki sudski činovnici na ovakav način posluže za to da se diže ugled jednom *nastranom čoveku* (podvukla I. D.), koji je nepomirljivi protivnik sadanjeg režima i koji ovako želi da digne svoju vrednost, koristeći se ovim vezama i za svoj prestiž i za svoje advokatsko zvanje.”⁷⁸

Poseban vid “neutralisanja” političkih neistomišljenika u doba šestojanuarskog režima bile su internacije, dozvoljene jedino po *Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi*. Opozicioni prvaci, ali i mali ljudi, osvedočeni protivnici novog političkog kursa, bili su internirani pukom odlukom policijskih vlasti, bez odgovarajućeg sudskog rešenja, najčešće po zabitim mestima na teritoriji Sandžaka, Crne Gore, Bosne ili pak proterivani u mesto rođenja. Internacije su predstavljale samo preventivnu meru, a niukoliko kaznu, budući da su državne vlasti ovim činom htele da preduprede svaku eventualnu propagandu i političku agitaciju protiv novog kursa. Ipak, vlasti su vodile računa da interniranima omoguće kakav-takav komfor, pa su ih najčešće smeštali po kućama najbogatijih i najviđenijih ljudi u kraju. Troškovi boravka i ishrane interniranih padali su na banovinski budžet, a neretko se dešavalo da vlasti poprilično neredovno izvršavaju svoje finansijske obaveze prema domaćinima.⁷⁹ Prvi se na udaru vlasti našao vođa SDS-a, Svetozar Pribićević, koga je 17.

⁷⁷ AJ-37-9-48. Nezavedeno, bez datuma.

⁷⁸ AJ-63 (poverljiva arhiva) -8 (k 9). Pov. br. 38.613 od 1. 11. 1930.

⁷⁹ Jovanović D. 1997. Tom 3. 27, 80.

maja 1929. na beogradskoj železničkoj stanici “opkolilo petnaestak policijskih agenata” i odveli ga u policijski komesarijat na stanici. Dva dana kasnije mu je usmeno saopšteno da mora smesta, u pratnji policije, da otputuje u Brus, varoš u Kruševačkom okrugu, podno Kopaonika, gde je trebalo da bude interniran na neodređeno.⁸⁰

Pribićević navodi da nikada nije bio ispitivan o svojoj eventualnoj krivici, kao i da nikakva istraga protiv njega nije pokrenuta.⁸¹ U Brusu ga je dočekaao veliki župan Dušan Petrović. On je Pribićeviću predočio mesta po varošici na kojima je mogao da šeta, ističući da će mu biti dozvoljena slobodna prepiska. U Brusu su vođu SDS-a stalno nadzirala dva agenta Uprave grada, dok mu je sva pošta bila proveravana.⁸² Vlasti su Pribićevića smestile u kuću industrijalca Cvetka Jeličića, jednog od najbogatijih ljudi toga kraja, u kojoj je uživao “svaku udobnost”.⁸³ Nepune dve nedelje po internaciji Pribićević je dobio tešku upalu slepog creva, praćenu visokom temperaturom, ali je u Brusu proveo čitav juni i juli. Uprkos insistiranju porodice da bude prenet u Beograd na dalje lečenje, lekari, a posebno lični kraljev lekar dr. Leon Koen, ugledni hirurrg, smatrali su da “nije sposoban za prenos”. Kada mu se stanje krajem jula pogoršalo, prebačen je u beogradsku Državnu bolnicu. Pribićević se u svom pamfletskom obračunu sa kraljem Aleksandrom i njegovim režimom strahovito tužio na uslove u bolnici. Isticao je da su mu pred vratima sobe danonoćno stajala dva policijska agenta, da mu je pošta kontrolisana i plenjena, kao i da su samo članovi najuže porodice, žena, deca i braća, mogli da ga posećuju. Juna 1931. vlasti su odlučile da Pribićevića vrata u Brus, budući da je kraljev lekar prosudio da nema nikakvog razloga da se nastavi sa bolničkim lečenjem Svetozara Pribićevića. Posle petnaestodnevnog štrajka glađu, saopšteno mu je pismo Manojla Lazarevića, upravnika grada, “da na osnovi naknadnog mišljenja dr. Koena” neće biti vraćen u Brus.⁸⁴ Britanski poslanik u Beogradu Nevil

⁸⁰ Pribićević S. 1953. 149-150.; Jovanović D. 1997. Tom 2. 163. (Jovanović navodi da se pričalo da je kralj Aleksandar namerno izabrao Brus da kazni svog bivšeg ministra koji mu se jednom prilikom, navodno, suprotstavio rečima: “Ja na to brus”.)

⁸¹ Pribićević S. 1953. 169.

⁸² Pribićević S. 1953. 149-150.

⁸³ Jovanović D. 1997. Tom 2. 163.

⁸⁴ Pribićević S. 1953. 164-166.

Henderson je u izveštaju Forin ofisu isticao da Pribičeviću u bolnici “od komfora ne nedostaje ništa, izuzev oduzete slobode”. Štaviše, Henderson je isticao da vođa SDS-a najverovatnije uživa u ulozi žrtve “u nadi da će mu to doneti koristi, budući da je dobar deo popularnosti koju sada uživa zasnovan upravo na toj činjenici”.⁸⁵ Ipak, Pribičević je psihološki veoma teško podnosio internaciju. Preko dve godine, pisao je vođa SDS-a, “ja nijesam vidio prijateljsko lice, nit čuo prijateljski glas. Može svatko zamisliti, što je to izolacija u zatvoru, ta vječna samica, značila za mene, za čovjeka koji je cijeli svoj život proveo u društvu, u dodiru sa hiljadama ljudi, koji se uvijek kretao u centru političkoga života. Taj zatvor značio je za mene polagano i postepeno ubijanje”.⁸⁶

Većeslav Vidler, novinar i nekadašnji podsekretar u Ministarstvu unutrašnjih poslova, čelnik SDS-a po internaciji Svetozara Pribičevića, uhapšen je početkom novembra 1930. i doveden u vezu sa pripremom atentata na predsednika Ministarskog saveta Petra Živkovića ili ministra spoljnih poslova Vojislava Marinkovića, koji su, navodno, pripremali Vaso Begović i Adam Kucjenić. Vidler je negirao bilo kakvu umešanost u atentat, ali je priznao da je poznao Begovića i da mu je pozajmio novac. Zbog toga je 30. novembra 1930. bio policijski kažnjen sa 14 dana zatvora i internacijom u Bijelo Polje, udaljeno više od 150 kilometara od železnice.⁸⁷ Vidler nije ni odslužio tih 14 dana u zatvoru, već je posle tri dana brže-bolje poslat za Bijelo Polje.⁸⁸ Žalba protiv odluke o internaciji bila je odbačena, pa je Vidler u Bijelom Polju prinudno boravio od decembra 1930. do marta 1932. godine, kada mu je dozvoljeno da se vrati u Zagreb, ali je i dalje ostao pod strogim policijskim nadzorom.⁸⁹ Po rečima Vildera, vlasti nisu mogle izabrati bolje mesto za internaciju, jer je “sirotinja, hrišćanska i muslimanska, ne zna se koja gore, utučena u mozak”, pa će se “iz najgore tamnice pre naći kanal za vezu nego iz Bijelog Polja”. Vidler je u internaciji imao potpunu slobodu kretanja, ali mu je svaki korak nadziran, a žandarmi su se neretko “sakrivali i plazili po šumama”, budno motreći da li se

⁸⁵ AJ-FO-371-397-15.271. Izveštaj Hendersona od 2. 7. 1931.

⁸⁶ AJ-84 (Zbirka Hinka Krizmana) -1.

⁸⁷ AJ-84-1. Vidi: Pismo Pribičevića od 29. 10. 1931.

⁸⁸ AJ-135-69-4/32. Pismo Vidlera prijatelju, maj 1931.

⁸⁹ Janjatović B. 2002. 270.

zaustavlja gdegod ili razgovara sa bilo kim. Palanačka sredina nije poznavala i shvatala gradske navike, pa tako niko nije razumevao Vidlerove redovne duge šetnje koje je praktikovao bez obzira ne vremenske prilike, smatrajući da je "čudak, luda ili ga goni neka tajna sila". Seljaci su ga pozdravljali, gledajući u njega "kao u kakvo čudo", a činovnici "bežali kao od kuge". Okružni inspektor je u početku govorio da je prvak SDS-a "zaslužio vešala", dok ga je kasnije nazivao "samo" "antidržavnim elementom". Internirani Vidler je primao pošiljke i pakete bez problema, dok su pisma koja je on pokušavao da pošalje uglavnom plenjena, čak i ona koja su, po njegovim navodima, bila strogo privatnog karaktera. O dosta velikoj slobodi kretanja koju je internirani Vidler, čini se, uživao najrečitije govori činjenica da je korespondenciju pokušavao da šalje iz okolnih mesta, ali su svaki put sporna pisma bila plenjena, jer je vlast pregledala poštu svih stanovnika, iako je i Septembarski ustav garantovao nepovredivost pisama.⁹⁰ Zemljoradnički prvak iz Bosne i nekadašnji narodni poslanik Čeda Kokanović je, zbog konstatacije da su u austrijska vremena činovnici najstrožije kažnjavani za bilo kakav izgred, 1934. godine policijski kažnjen sa 20 dana zatvora i doživotnim izgonom iz Banjaluke u mesto rođenja Bronzani Majdan u srezu Sanski most.⁹¹ Internirane su i manje istaknute ličnosti, poput Dobrosava Jevđevića, urednika novosadskog "Vidovdana", koji je preko dve godine proveo u internaciji u Prači, u Bosni.⁹²

Od političkih vođa srbijanskih stranaka u doba šestojanuarskog režima najviše je suđen i interniran Dragoljub Jovanović. On je juna 1933, neposreno po izlasku iz zatvora u Sremskoj Mitrovici, zbog nove "protivdržavne delatnosti" interniran u Tutin, u Sandžaku, gde je boravio sve do sredine decembra iste godine. Na slobodi je proveo dva do tri meseca da bi u martu 1934. bio ponovo interniran u Tutin, a zatim, juna, zbog epidemije tifusa, prebačen u Sjenicu. U Beograd se, na intervenciju ministra poljoprivrede Dragoslava Jankovića, vratio na Božić 1935.⁹³ Jovanović navodi da je Tutin bio najmanje sresko mesto u državi "o kome nikada ranije nije čuo". Železnicom se moglo

⁹⁰ AJ-135-69-4/32. Pismo Vidlera prijatelju, maj 1931. AJ-84-1. O životu Vidlera u Bijelom Polju, vidi: Pismo Hermione Vidler prijatelju od 13. 8. 1931.

⁹¹ AJ-38-2-5. br. 76/1934 od 25. 5. 1934.

⁹² AJ-84-1.

⁹³ Stojkov T. 1969. 295.

do Raške, autobusom do Novog Pazara, a zatim kolima. Tridesetih godina u ovom malom sandžačkom selu bilo je svega 40 kuća i dva dućana. Jovanović i policijski agent Uprave grada koji ga je danonoćno nadgledao smešteni su u jedinu kamenu kuću u selu u kojoj je živio hodža. Uslovi života, za vođu zemljoradnika, kao i u ostalom za sve stanovnike, bili su surovi – Jovanović je na počinak išao rano, budući da nije bilo lampe, a umivao se na rečici ispod kuće.⁹⁴ Sreski načelnik, nezadovoljan što mora da živi i radi u Tutinu, nije bio preterano revnistan u pregledanju Jovanovićeve pošte, već je to prepustio agentu Uprave grada. “Polupismen, uplašen i nepoverljiv, on je u svakom pismu tražio dlaku u jajetu”. To je omogućilo Jovanoviću da, izražavajući se ezo-povskim jezikom, lako komunicira sa svojim političkim prijateljima. Tako je tokom poslednje nedelje marta 1934, dakle po ponovnoj internaciji, pod izgovorom advokature, čestitke ili prostog javljanja, poslao preko 70 pisama i karata, uglavnom političkim saradnicima i prijateljima.⁹⁵ Prema Tutinu, svedoči Jovanović, Sjenica je bila velegrad. Smešten je u velikoj turskoj kući na spratu, nešto malo izvan samog grada. Preko velikog broja listova koje je primao – *Politike, Pravde, Slovenca, Pogleda, Preloma, Otadžbine, Nedeljnih novina, Čačanskog glasa, Literaturnog glasa*, bio je dobro obavešten, koliko je to već u doba šestojanuarskog režima bilo moguće, o prilikama u Kraljevini.⁹⁶ Nadzor nad Jovanovićem je postao strožiji, a pošta savesnije i temeljitije cenzurisana, nakon pogibije kralja Aleksandra.⁹⁷

Novi talas internacija usledio je po donošenju Zagrebačkih punktacija, rezolucije SDK izglasane novembra 1932. Punktacije su izazvale veliki odjek u javnosti, a vlasti su na oštre kritike režima izražene u opozicionim deklaracijama reagovala kažnjavanjem političkih prvaka zabranjenih stranaka. Najteže je kažnjen Vladko Maček, kome je, po drugi put, bilo suđeno pred Državnim sudom za zaštitu države. Maček je, zbog učestvovanja u donošenju zagrebačke rezolucije, uhapšen krajem januara 1933. godine i policijski kažnjen sa dvade-

⁹⁴ Jovanović D. 1997. Tom 3. 18-20.

⁹⁵ Jovanović D. 1997. Tom 3. 52-53.

⁹⁶ Jovanović D. 1997. Tom 3. 69.

⁹⁷ Jovanović D. 1997. Tom 3. 78-79.

set dana zatvora i internacijom na neodređeni rok.⁹⁸ Stanoje Mihaldžić, tadašnji upravnik zagrebačke policije, saopštio mu je da će biti interniran u Čajniče, mesto u istočnoj Bosni, za koje ni Mihaldžić ni Maček nisu tačno znali gde se nalazi. Rečeno mu je da će još te noći krenuti u internaciju, preko Beograda, Užica i Višegrada. U pratnji tri policajca, Maček je stigao u Beograd, a odatle je vozom išao do malog mesta Ustiprača, nedaleko od Višegrada, gde ga je sačekao Muskadić, upravnik sarajevske policije. U Čajniču, poznatom letnjem planinskom centru, gde je boravio nešto više od mesec dana,⁹⁹ Maček je dobio “veoma lepu sobu” u lokalnom pansionu.¹⁰⁰ Čelnik HSS-a je u Čajniču naišao na prijateljsko raspoloženje stanovništva, kako Srba tako i Muslimana. Zahvaljujući blagonaklonosti sreskog načelnika Tomeka, sa kojim se i sprijateljio, Mačekov boravak u Čajniču je bio prijatan – posetio ga je i Juraj Šutej, jedan od prvaka HSS-a, sa kojim je razgovarao u prisustvu sreskog načelnika i jednog policijskog agenta. Tomek je ubrzo premešten iz Čajniča, a na njegovo mesto je došao novi sreski načelnik Živković, koji je pooštrio nadzor nad Mačekom. Lokalni stanovnici mu više nisu prilazili, jer je Živković, navodno, kaznio dvojicu ili trojicu meštana sa po 100 dinara jer su se prijateljski pozdravili sa Mačekom.¹⁰¹

Po donošenju punktacija nad radikalima je bio zaveden strožiji nadzor. Mehmed Spaho i Sulejman Hrasnica bili su policijski kažnjeni sa dvadeset dana zatvora, Korošec je interniran prvo u Vrnjačku Banju, a zatim na Hvar, gde je ostao sve do vesti o ubistvu kralja Aleksandra. Osim Korošca, konfinirani su još Vjekoslav Kulovec u Foču, Marko Natlačen u Bileću i Anton Ogrizek u Ključ.¹⁰² Britanski poslanik u Beogradu Henderson je ocenio da vođi SLS-a nije suđeno zbog njegovog “uticajnog položaja”, “već je zadržan u internaciji u kojoj se dosta slobodno kretao”.¹⁰³ Uprkos relativno strogom kažnjavanju

⁹⁸ Janjatović B. 2002. 279.

⁹⁹ Naime, vođa HSS-a je u Čajniču boravio sve do 10. marta, kada je odveden u Beograd, gde mu je početkom aprila po drugi put suđeno pred Državnim sudom za zaštitu države.

¹⁰⁰ Maček V. 1958. 142-143.

¹⁰¹ Maček V. 1958. 144-145.

¹⁰² Jovanović D. 1997. Tom 2. 308-309.

¹⁰³ Avramovski Ž. 1988. Tom 2. 180.

opozicionih vođa, za skupštinskom govornicom su se čule konstatacije da dok “nesuđeni jugoslovenski Musolini” (misli se na Pribićevića) “sipa drvlje i kamenje” na vladu, ista ta vlada “traži lekovite banje i u njih salonskim kolima odvozi punktaše”.¹⁰⁴ Raspoloživi izvori pokazuju da je Korošec u Vrnjačkoj Banji zbilja uživao velike slobode. Iako je bio pod policijskim nadzorom, u posete su mu bez problema dolazili politički prijatelji poput Jovana Jovanovića, Ljube Davidovića i Miloša Trifunovića i sa njim se zadržavali duže vreme u razgovoru.¹⁰⁵ Trstenički advokat Čedomir Urošević izveštavao je Milana Stojadinovića da je posetio interniranog vođu SLS-a sa kojim se zadržao dva sata u političkom razgovoru. Korošec se, pisao je Urošević, “oseća u Vrnjima kao među svojim, čak je osvojio simpatije svih tamo, sem nekoliko političkih potruka ovog doba. Masa ga neobično ceni, i on je time zadovoljan. Njegovo kretanje u Banji je slobodno, sa ograničenjem političkog sastanka širih razmera. Policija ometa gde može svaki poset njemu, ali se to izigra”.¹⁰⁶ Duda Bošković je interniran u Novi Pazar, gde je boravio u hotelu “Vrbak”.¹⁰⁷ Za kratkotrajno puštanje Boškovića urgirala je Bosiljka Pribićević kod Milana Stojadinovića, ističući da je 85-godišnja majka ovog novosadskog advokata teško bolesna i da želi da još jednom vidi svog sina, kao i da je upravnik grada odbio da primi uverenje o teškoj bolesti stare gospođe Bošković.¹⁰⁸

Politički prvaci zabranjenih predšestojanuarskih stranaka bili su izloženi oštrim represivnim merama u periodu 1929-1935. Strog policijski nadzor, ograničenje svakog delovanja, internacije kao mere bezbednosti i predohrane, policijska i sudska kažnjavanja su nesumnjivo predstavljala pokušaj režima da suzbije svaku opoziciju. Ipak, da su vlasti katkad itekako znale “prevideti” prekršaje čelnika opozicije, najbolje svedoči činjenica da je prilikom premetačine Mačekovog stana uoči novembarskih izbora 1931. godine nađeno mnoštvo zabranjenih knjiga, brošura i letaka, ali vođa HSS-a nije bio pozvan na odgovornost. Sa druge strane, pred Državnim sudom za zaštitu države našao se

¹⁰⁴ Govor Milorada Kostića, XL redovni sastanak Narodne skupštine od 15. 3. 1933. *Stenografske beleške Narodne skupštine*. Beograd: 1933. 236.

¹⁰⁵ AJ-37-11-71. Pismo Milana Stojadinovića Branku Pelešu od 29. 3. 1933.

¹⁰⁶ AJ-37-11-69. Pismo Čedomira Uroševića Milanu Stojadinoviću od 1. 3. 1933.

¹⁰⁷ Jovanović D. 1997. Tom 3. 18.

¹⁰⁸ AJ-37-65-386. Pismo Bosiljke Pribićević Milanu Stojadinoviću od 31. 12. 1934.

relativno mali broj političkih prvaka. Suđeno je samo Jovanoviću i Mačeku, pri čemu su i jedan i drugi na prvom suđenju bili oslobođeni. Evidentno je, stoga, da vlasti, u slučaju opozicionih prvaka, nisu postupale dosledno, pre svega usled nepostojanja modernog represivnog aparata, ali i u nadi da će, pre ili kasnije, privoleti čelnike neke od stranaka da svojim ulaskom u vladu daju podršku politici državnog i narodnog jedinstva i tako proširiti usku osnovicu režima. Sa jedne strane, policijski agenti su maksimalno angažovani na celodnevnom uhođenju stranačkih čelnika, pisani su opširni izveštaji, sumnjivena i sva ona lica koja su bila u sasvim površnom kontaktu sa istaknutim protivnicima režima, dok je, na drugoj strani, zatvorenim političkim prvacima dozvoljavano da pišu letke koje su putem pisama rasturali svojim pristalicama. Takva politika vlasti je izazivala samo kontraefekat, pa su preuveličane priče o stradanjima i duboka ekonomska kriza postale glavni saveznici opozicionara u borbi protiv režima.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

a) Arhivska građa

- Arhiv Jugoslavije
- Državni sud za zaštitu države
- Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine Jugoslavije
- Komunistička internacionala
- Dvor
- Zbirka Milana Stojadinovića
- Foreign office
- Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije
- Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije
- Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Londonu
- Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Rimu
- Zbirka Hinka Krizmana

b) Objavljena građa

- Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije

- Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije
- Avramovski Ž. 1988. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. I-II*. Beograd - Zagreb: Arhiv Jugoslavije – Globus.

c) **Memoarska građa**

- Jovanović D. 1997. *Političke uspomene*. Tom 2. i 3. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- Maček V. 1958. *In the Struggle for freedom*. New York: University Park. The Pennsylvania State University Press.
- Pribičević S. 1953. *Diktatura kralja Aleksandra*. Beograd: Prosveta.
- Ribar I. 1965. *Iz moje političke suradnje*, Zagreb: Stvarnost.

Literatura

- Dimić Lj. 1994. "Država, integralno jugoslovenstvo i kultura". *Književnost* 1-2-3/1994. Beograd: Prosveta.
- Dobrivojević I. 2006.a. "Policija i žandarmerija u doba šestosječanskog režima kralja Aleksandra (1929-1935)". *Časopis za suvremenu povijest* 1/2006. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Dobrivojević I. 2006.b. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*. Beograd: Institut za suvremenu istoriju.
- Gligorijević B. 1979. *Parlamentarne političke stranke u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za suvremenu istoriju.
- Gligorijević B. 2002. *Kralj Aleksandar Karađorđević u ratovima za nacionalno oslobođenje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ilić M. 1936. *Narodna škola i narodni učitelj*. Beograd:
- Janjatović B. 2002. *Politički teror u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Kostić L. 2000. *Administrativno pravo*. Beograd: Savremena administracija.
- Krajinski N. 1938. "Neke osobine kriminaliteta u Jugoslaviji". *Arhiv za pravne i društvene nauke*. 1-2/1938. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Stojkov T. 1969. *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*. Beograd: Prosveta.
- Šarac N. 1975. *Uspostavljanje šestojanuarskog režima sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost.

SUMMARY

PRIVACY UNDER SCRUTINY

Limitation of Individual Freedoms in The Kingdom of Yugoslavia (1929-1935)

As it was the case with the European history in the period between the two world wars, ruthless interference of authorities into the privacy of its subjects and limitation of their individual rights and freedoms marked this entire period of the Yugoslav history. The 6th of January dictatorship and adoption of restrictive legislation, in parallel with the crisis of the state that continuously aggravated from one year to another, made this process even more acute and tense. The suspension of Constitution, the adoption of laws that imposed King's authority and those protecting the state, alongside the establishment of the State Court, the prohibition of activity of political parties and the ban of press, limited to the maximum the political and, to some extent, individual freedoms in the country. Opponents of the 6th of January Regime were arbitrarily labelled as "separatists", "anti-government" and "a-national" elements and were therefore subjected to surveillance and deprivation of freedom. The parochial atmosphere, inter-personal conflicts and enmities, ignorance and laziness of population as well as their striving for any kind of privilege or benefits, motivated many Yugoslav citizens to join the "intelligence network" and to spy and report on their neighbours, friends, sometimes even their relatives, to local authorities, most often to mayors of their towns whose power in their respective communities was absolute. Absence of a modern and efficient administrative apparatus, as well as the lack of understanding that public servants are there to serve the state and not the regime, influenced the authorities to require from civil servants to be the key proponents and interpreters of the new Yugoslav ideology, not only when in service, but also in their private lives. Still, and despite this strict control of all the political opponents and those who were close to them, the state authorities failed in building a modern repressive apparatus.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, police surveillance, verbal offence, electoral pressures, "ordinary people"

UDK 32-05 (497.6) "1929/1939"
Izvorni naučni rad

POLITIČKA DJELATNOST MEHMEDA SPAHE OD 1929. DO 1939. GODINE

Husnija Kamberović

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

U članku se na temelju izvora i literature rekonstruira politička djelatnost Mehmeda Spahe od vremena zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine do njegove smrti 1939. godine. Ovo razdoblje Spahine političke djelatnosti sagledava se u kontekstu općih političkih promjena u Jugoslaviji i stvaranja raznih političkih koalicija u kojima je Spaho često sudjelovao. Posebna pažnja je posvećena Spahinom odnosu prema diktaturi, te njegovo sudjelovanje u Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici, čiji je bio potpredsjednik i predsjednik Banovinskog odbora za Drinsku banovinu.

Ključne riječi: Mehmed Spaho, šestojanuarska diktatura, Sarajevske punktacije.

Metodološki pristup – stradalništvo političkih lidera

U općoj političkoj historiji smrt obično ne znači kraj, nego vrlo često početak. Pogotovo ako se radi o iznenadnoj smrti. Uz to, u Bošnjaka je tokom 20. stoljeća u političkoj historiji ostalo u memoriji da su njihovi politički lideri život završavali brzo, i pod prilično nejasnim okolnostima. Često se tu ostavljalo prostora za različita građenja predstava o ubojstvima, zavjerama i slično. Smrt Mehmeda Spahe prva je u tom nizu. Kasnije će Bošnjaci izgraditi nekoliko predstava o zavjerama protiv njihovih lidera. Spahu je slijedio Džemal Bijedić, koji je 1977. poginuo u avionskoj nesreći, a raširena

je teorija o zavjeri protiv njega. Nakon toga je i smrt Hamdije Pozderca 1988. okarakterizirana kao zavjera čija je on bio žrtva.

U ovoj priči ima mogućnosti za određene paralele. Pred odlazak u Beograd, uoči svoje smrti, Mehmed Spaho je bio jako zabrinut zbog najavljene mogućnosti da pregovori između Vladka Mačeka i krune mogu rezultirati podjelom Bosne i Hercegovine. Prije smrti 29. juna 1939. on je u Sarajevu sazvao jedan sastanak bošnjačkih prvaka, na kojem je govorio o pregovorima Cvetkovića i Mačeka koji bi se, prema njegovim informacijama, mogli završiti podjelom Bosne. "Bio je mnogo zabrinut. Nije ništa dobro predviđao. Izložio nam je da je skrenuo pažnju Kraljevskom namesništvu na težinu situacije i motivisao naš stav u ovome: Muslimani Bosne i Hercegovine žele iskreni sporazum Srba i Hrvata radi okončanja hrvatskog pitanja. Ali ni u kom slučaju ne bi mogli da dozvole da se Bosna i Hercegovina cepaju i dele bez pristanka naroda i njegovih predstavnika, ne samo Muslimana nego i Srba". Poslije duge diskusije Spaho je kazao kako će i dalje "nastaviti svoju borbu i ni u kom slučaju neće dozvoliti da Kraljevsko namesništvo donese jednu odluku koja nije po volji nama Muslimanima i našim interesima, pošto cepa pokrajine u kojima žive Muslimani i tako nas dovodi u tešku situaciju". Nakon ovoga sastanka Spaho je vozom otišao za Beograd i u hotelu "Srpski kralj" poručio kahvu, koju je odmah popio "i za sekundu bio mrtav". Njegova je smrt "strahovito djelovala na Muslimane", koji su bili zabrinuti informacijama kako se sprema podjela Bosne, a da se Bošnjaci o tome uopće ne konzultiraju. Zbog toga je jedna delegacija Bošnjaka, koju je vodio Uzeir-aga Hadžihasanović, koncem jula posjetila i srpskoga patrijarha Gavrila, kojom je prilikom izložila bošnjačke stavove o pitanju Bosne i Hercegovine. Njihov je stav bio "da ne žele ni u kom slučaju da se Bosna i Hercegovina cepaju". U tome su naišli na podršku patrijarha Gavrila, koji je, prema pisanju u svojim *Memoarima*, kazao: "Slažem se sa vama da Kraljevsko namesništvo nije uzelo ispravan način u rešavanju hrvatskog pitanja. [...] Muslimani imaju pravo da se plaše za svoju budućnost, što je razumljivo i na svome mestu. Postavljanje granica između jedne iste pokrajine, smatram da je štetno, jer razbija sve ono što je dobro u toj pokrajini"¹

¹ *Memoari*. 1990. 144-165.

Prema istom izvoru, patrijarh je te želje Bošnjaka početkom augusta prenio namjesniku dr. Stankoviću, kazavši kako Bošnjaci «žele celinu države i ne dozvoljavaju ni u kom slučaju da se vrši cepanje Bosne i Hercegovine između Srba i Hrvata». Ideja patrijarha Gavrila je bila ne cijepanje Bosne nego njezino cjelovito ostajanje uz Srbiju. Namjesnik Stanković je ovaj razgovor sa patrijarhom prenio i ostaloj dvojici namjesnika i sredinom augusta obavijestio patrijarha kako namjesnici “nisu imali ništa da kažu protiv mišljenja Muslimana iz Bosne i Hercegovine. Sve će biti u redu”. Naravno da ništa nije bilo uredu, budući da je potpisan Sporazum kojim je Bosna i Hercegovina podijeljena između Srba i Hrvata. Kasnija je literatura izgradila teoriju o ubojstvu Mehmeda Spahe zbog njegovog protivljenja podjeli Bosne i Hercegovine, koja se pripremala tokom pregovora između dr. Dragiše Cvetkovića i dr. Vladka Mačeka, koji su završeni potpisivanjem Sporazuma i Uredbom o Banovini Hrvatskoj.

Slična teorija o ubojstvu stvorila se i nakon smrti Džemala Bijedića. On je poginuo početkom 1977, u vrijeme prilično oštih kriza u političkom vrhu zemlje. On je na čelu savezne Vlade funkcionirao kao glavni Titov favorit čiju je podršku imao, pa će upravo to i biti jedan od razloga da su neki uvjereni da je Bijedićeva smrt dio zavjere. Prenosi se kako je Bijedić pred smrt u povjerenju govorio da će ga “ubiti” zato što “puno znam”.²

U sličnu priču se uklapa i smrt Hamdije Pozderca. Njega su neki već prozvali “šehidom”, mada bi to bilo jako teško dokazati. Međutim, nesporno je da je “Afera Agrokomerc” dovela do Pozderčeva političkog pada, a zatim i do iznenadne smrti početkom aprila 1988. u jednoj sarajevskoj bolnici.³

Ovaj uvod se činio potrebnim kako bismo progovorili o problemu liderškog stradalništva, čemu su Bošnjaci u 20. stoljeću prilično skloni. U ovom članku želim istražiti Spahinu političku djelatnost u posljednjoj deceniji njegova života, kako bih otvorio novi ugao gledanja i na njegovu smrt 1939. godine.

² Bijedić B. *Dani*, 12.4.1999.

³ Crnovršanin H. i Sadiković S. 2007. 279. Oni i pogibiju Nurije Pozderca na Sutjesci 12. juna 1943. karakteriziraju kao smrt “koja je do danas ostala nerasvijetljena”. Slično je i sa smrću Rifata Burdžovića i još “mnogih drugih” Bošnjaka. Analizu političkog konteksta “Afere Agrokomerc” i smrti Hamdije Pozderca vidjeti u: Mulaosmanović A. 2008. 181-211.

Doba nakon 1929. godine u životu dr. Mehmeda Spahe možemo promatrati u dva posve odvojena razdoblja. Prvo razdoblje, koje traje od zavođenja diktature 1929. do 1935, možemo podijeliti u dva kraća razdoblja: 1929-1932, koje karakterizira političko mirovanje Mehmeda Spahe; drugo razdoblje počinje 1933. i traje do 1935. godine, obilježeno je Spahinim opozicionim nastupom prema režimu. Vrijeme nakon 1935. doba je Spahina neprekidna sudjelovanja u vlasti. To je najznačajnije doba u Spahinoj političkoj aktivnosti, koje je dosad, uglavnom, bilo manje istraženo.

Mehmed Spaho 1929-1932. godine

Zavođenje šestojanuarske diktature i sudbina dr. Mehmeda Spahe

Zavođenjem šestojanuarske diktature 6. januara 1929. godine politički je život u Jugoslaviji ugašen, a sve političke partije koje imaju vjersko ili lokalno obilježje su zabranjene. Ipak, u zemlji su stvorena dva kruga opozicije: jedan je beogradski krug, koji je iz Srbije okupljao dio radikala vezanih za Glavni odbor Radikalne stranke, demokrate oko Ljube Davidovića i Zemljoradničku stranku oko Joce Jovanovića, dok je izvan Srbije ovom krugu pripadalo i vodstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) sa Mehmedom Spahom, te Slovenska ljudska stranka (SLS) sa Antonom Korošecom nakon njegova izlaska iz Vlade Pere Živkovića u septembru 1930. godine. Zagrebački opozicioni krug su činili Hrvatska seljačka stranka (HSS) i Samostalna demokratska stranka. Za nas je od ključne važnosti u ovo doba vezanost Spahe za beogradski opozicioni krug, ali treba istaknuti kako se tu ne radi o nekoj čvrstoj organizaciji, kao što je to bilo u pitanju kod zagrebačkog opozicionog kruga.⁴ Zbog toga je sam dr. Mehmed Spaho prestao politički aktivno djelovati, odnosno postao je “minister u penziji”. Za Spahin odnos prema šestojanuarskom režimu važno je spomenuti nekoliko činjenica. Prvo, nakon što je Kraljevim ukazom 6. januara 1929. uspostavljena nova Vlada, kojoj je na čelu bio komandant Kraljeve garde divizijski general Petar Živković, kao jedan od mogućih ministara u toj Vladi spominjao se i dr. Mehmed Spaho. Iz konteksta događanja može se zaključiti da je doista bilo pokušaja da se Spaho uvuče u

⁴ Stojkov T. 1969. 89.

Vladu. On sâm je 9. januara, dakle, svega tri dana nakon zavođenje diktature, prisustvovao svečanostima obilježavanja rođendana kraljice Marije, te 10. januara posjetio kralja i razgovarao s njim, ali nije tačno poznato o čemu su razgovarali. Ovdje je važno napomenuti da je obilježavanje kraljičina rođendana preraslo u pravu političku manifestaciju, te da je to bio prvi veliki događaj u doba šestojanuarske diktature. Možda ne bi bilo sporno što je Spaho prisustvovao tom prijemu, na kojemu je inače bilo oko 1200 gostiju, da čak 600 pozvanih nije odbilo prisustvovati tom događaju upravo zbog zavođenja diktature. Uz to je Spaho dan nakon toga posjetio Kralja! Iz jednog Spahinog razgovora sa njemačkim konzulom u Sarajevu Driefelom saznajemo da je Spahi doista nuđena pozicija ministra u Živkovićevoj Vladi, ali je on to odbacio zato što je od njega bilo zatraženo “da dâ svoj pristanak na podjelu Bosne”.⁵

Njemački konzul nije zabilježio da li je Spaho precizirao ko je to od njega i kada tražio, ali bi bilo teško zamisliti da kralj, baš u trenutku kada zavodi diktaturu kako bi očuvao jedinstvo zemlje, strateški bira Vladu kojoj bi u zadatak stavljao podjelu Bosne! Podjela zemlje na banovine uslijedila je devet mjeseci nakon toga! Prije bi se moglo zaključiti kako je ovakva Spahina izjava njemačkom konzulu bio njegov odgovor na Mačekovu izjavu datu novinarima, u kojoj je Maček optužio JMO i njezina potpredsjednika dr. Halid-bega Hrasnicu što su odbacili Mačekov prijedlog za preuređenje države, koga je on iznio uoči samog proglašenja diktature. Maček je, naime, 4. i 5. januara 1929. bio u audijenciji kod kralja i “iznio gledište da se kriza može riješiti samo temeljnim preuređenjem države, na bazi državno-historijskih i kulturno-historijskih teritorija (Slovenija, Hrvatska, Srbija, Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija), sa zakonodavnom i izvršnom vlašću. Radi izvršenja tog programa imala bi se formirati nepolitička vlada, koja bi imala kraljevo povjerenje i pružala garancije da će se takvo državno uređenje izvršiti. Kad je kralj s Mačekovim prijedlozima upoznao šefove stranaka bivše vladine koalicije (a to bi značilo i lidera JMO dr. Mehmeda Spahu, op. H. K.) svi su bili saglasni u odbijanju preuređenja države i načinu kako je to izložio Maček”.⁶ Suština je bila u tome da je Maček tražio temeljito preuređenje države, ali bez saradnje sa strankama vladine koalicije, oslanjajući se isključivo na kralja. Zbog toga su

⁵ Šarac N. 1975. 192.

⁶ Boban Lj. 1974. I. 41-42.

stranke vladine koalicije i njihovi lideri odbacili taj prijedlog, a sve je to dobro došlo kralju da ukine Ustav i uvede diktaturu.

Kada su stranke vladine koalicije odbacile Mačekove prijedloge, a kralj uveo diktaturu, Maček je održao jednu konferenciju za novinare u Zagrebu, te je na toj konferenciji, između ostalog, kazao: *“Upozoren sam, da je dr. Hrasnica, da opravda to što je odbio moj prijedlog za preuređenje države, izjavio da je prijedlog odbio zato što on ide za diobom Bosne. Izjavljujem ovime, što je uostalom svakom čovjeku jasno, da moj prijedlog ide za uspostavom Bosne i Hercegovine onako, kako je bila prije podjele na oblasti. Da je zato Hrasnica moj prijedlog, za koji da je i u duši i on, odbio iz jednostavne kukavštine. Ako kada dođe do diobe Bosne, imat će to bosanski muslimani da samo zahvale kukavičkoj politici dr. Hrasnice i drugova”*.⁷ Maček ovdje ne spominje Spahu, nego Hrasnicu, ali je jasno da je Hrasnica razgovarao sa Mačekom uz Spahin pristanak i u skladu sa Spahinim uputama.

Za razumijevanja Spahina položaja neposredno nakon proglašenja diktature i pitanja da li je bio u kombinacijama za ministra u Živkovićevoj Vladi, te objašnjenja zbog čega nije ušao u Vladu, važno je napomenuti da se JMO uzdržala od bilo kakvog komentara na vijest o proglašenju diktature, čak je i list *Pravda* jednostavno prestao izlaziti. *“S obzirom na svoju tradicionalnu politiku i nastalu situaciju, vodstvo JMO se opredijelilo za liniju respektovanja režima ali s vidnom namjerom da prati rad drugih stranaka i ne dozvoli zaostajanje za njima, koje bi mogle ugroziti političku perspektivu vlastite organizacije”*.⁸ Veliki župan Sarajevske oblasti je 19. januara 1929. o držanju dr. Mehmeda Spahe pisao predsjedniku Vlade Petru Živkoviću sljedeće: *“Dosadašnji vođa biv. Jugoslovenske Muslimanske Organizacije, g. dr. Mehmed Spaho, u razgovoru koji je imao sa mnom, izražavao je nadu da će novo političko stanje doneti dobra narodu i državi. Smatrajući da je politička stranka, čiji je bio šef, samim zakonom prestala da postoji, - on mi je izjavio, da nema potrebe, da naročito vlasti pro-vode rasturanje Jugoslovenske Muslimanske Organizacije. Rekao mi je i to, da su se odbori te stranke odmah sami rasturili i da su sa partijskih lokala skinuli partijska obilježja. I preko svojih organa proveravajući, uverio sam se u tačnost ovoga posljednjeg. G. Spaho mi je rekao i to, da po njegovom shvatanju, danas ne*

⁷ Šarac N. 1975. 263. (poziva se na *Jugoslavenski list* od 9. januara 1929).

⁸ Šarac N. 1975. 248.

*može i ne treba ni jedna politička stranka da postoji i radi, jer bi, kako on misli, postojanje jedne stranke logično izazivalo postojanje, stvarno i ako ne i formalno, i drugih stranaka, možda istih onakvih, kakve su do sada postojale. Za sebe lično gospodin Spaho mi je rekao, da će se on odmarati, pošto mu je odmor, sa pogledom i na stanje zdravlja, potreban. Od jednog lica, kome se može pokloniti vera, saznao sam, da je g. Spaho svojim dosadašnjim partijskim prijateljima u istom smislu govorio, savetujući ih da slušaju naredbe vlasti, ali je istovremeno svakom rekao i to, da svaki motri dobro na postupanje vlasti i da svaki slučaj nezakonitosti i nekorektnosti postupanja vlasti, dostavlja neposredno Njegovom Veličanstvu Kralju, u vidu žalbe”.*⁹

Upravo jednu takvu žalbu Spaho je početkom februara 1929. uputio kralju Aleksandru. Žalba je bila u formi pisma u kojemu Spaho obavještava kralja o smjenama općinskih vlasti po Bosni i Hercegovini. Ovo pismo bi se moglo protumačiti na dva načina: prvo, ono je dokaz osjećaja vlastite političke odgovornosti za događaje koji se odvijaju u zemlji, pa se želi skrenuti pažnja kralju o potrebi da se takva politika odbaci, jer je štetna po interese države; s druge strane, ovo pismo sadrži i određenu dozu servilnosti i ukazuje kako je Spaho i u to vrijeme nastojao zadržati komunikaciju sa ključnim političkim centrom moći u državi – kraljem.¹⁰

Sasvim je sigurno da Spaho u ovo vrijeme neposredno nakon zavođenja diktature politički nije aktivan i da se izravno ne suprotstavlja novouspostavljenoj diktaturi. Policija, koja je Spahu dobro pratila, u jednom izvještaju konstatira kako on ni u vrijeme privatnog posjeta Istanbulu, gdje je boravio od 18. aprila do 11. maja 1929, nije ništa radio “protiv današnjeg režima i poretka u državi”.¹¹ U izvještaju od 20. marta 1929. Policijska direkcija je izvijestila velikog župana Sarajevske oblasti Milana Nikolića da Spaho zalazi u prostorije *El Kamera* i tamo sa svojim prijateljima igra domina i karata. “Zatim zalazi u dućan trgovca i člana bivšeg vodstva ove stranke Uzeir-age Hadžihasanovića, gde se sigurno razgovara o politici i daju upute za držanje bivšim partijskim pristašama. Za vrijeme postavljanja novog opštinskog vijeća koncem januara ove godine Uzeir-aga Hadžihasanović dolazio je u dućan opštinskog vijećnika

⁹ ABiH, VŽSO, Pov. br. 71/1929; Usporedi: Šarac N. 1975. 263.

¹⁰ Usporedi: Imamović M. 1997. 507.

¹¹ Šarac N. 1975. 248.

Ahmed-age Kumašina i govorio mu, sigurno se nećeš primiti dužnosti opštinskog vijećnika, a isto tako vrlo nezgodnim riječima se je izrazio za Nezir-agu Ahmetaševića, što se je primio ove dužnosti”. Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu je 16. maja 1929. javljala velikom županu Sarajevske oblasti da Spaho održava stalne kontakte sa svojim ranijim partijskim prijateljima i da se stalno viđa u društvu sa dr. Šefkijom Behmenom, dr. Mahmudom Behmenom, dr. Halid-begom Hrasnicom i drugim, da stalno zalazi u prostorije muslimanskog društva *El Kamer* i prima svoje prijatelje u svom stanu.¹²

Spaho je, međutim, uporno odbijao sve zahtjeve novinara za intervjuima, ali je u razgovoru sa S. Watsonom u četiri oka izrazio nezadovoljstvo postojećim režimom.¹³ Inače, ovaj se razgovor obavio u stanu dr. Mehmeda Spahe. Dijelu ovoga razgovora prisustvovao je i Obren Vukmanović, profesor sarajevske Gimnazije. Prema izvještaju Policijske direkcije od 27. juna, Spaho i Watson su se susreli 26. juna u 15:00 sati. “Dr. Watson pokušao je odmah da čuje mišljenje dr. Spahe o našim političkim prilikama, ali dr. Spaho u svojim odgovorima bio je više nego zakopčan. Vukmanović je mislio, da je on smetnja slobodnom razgovoru, radi čega se povukao u susjednu sobu, ostavivši dr. Watsona nasamo sa dr. Spahom. Dijalog između ove dvojice trajao je do 16 čas nakon čega je dr. Watson, u pratnji Vukmanovića, napustio stan dr. Spahe. Ostavši sam sa dr. Watsonom, upitao ga je Vukmanović o impresiji, koju je dobio iz razgovora sa dr. Spahom, a dr. Watson je odgovorio, da je dr. Spaho izbegavao političke razgovore, upuštajući se samo u objašnjavanje kulturnog i ekonomskog stanja bos. her. Muslimana”. Ali, u izvještaju od 30. juna veliki župan je zapisao da je naknadno, i to posrednim putem, saznao kako je teкао razgovor Spahe i Watsona. “Na osnovu jedne izjave, koju je o razgovoru g. Watsona i g. Spahe dao u razgovoru sa jednim prijateljem g. Šahinović Meho, lični sekretar g. Spahe i njegov bliski rođak, g. Spaho se pred Watsonom izjašnjavao protivu današnjeg režima u našoj Državi, a uzgred je napadao i Ministra Pravede g. Srškića, predstavljajući ga kao neprijatelja Muslimana”.¹⁴ Zbog toga ne bi trebalo isključiti mogućnost da je u okolnostima šestojanuarske diktature, u kojoj je Srškić od početka imao veliki utjecaj, neprijateljstvo Srškića i Spahe

¹² ABiH, VŠSO, 2486/29.

¹³ Šarac 1996. 181.

¹⁴ ABiH, VŠSO, Pov. br. 1607/1929.

moglo utjecati na Spahin izostanak iz vlasti.¹⁵

Mada mnogi ukazuju kako je u ovo doba diktature Spaho najveći dio vremena posvećivao filateliji,¹⁶ neki podaci ukazuju kako ipak njegov interes za politiku nije posve prestao. Policijski izvještaji svjedoče kako je Spaho primao posjete prvaka JMO, ali dugo nije javno istupao. Ban Vrbaske banovine, Svetislav Tisa Milosavljević, u svojim je *Memoarima* zabilježio da je Spaho, ministar u penziji, posjetivši sa porodicom Banju Luku, 4. maja 1930. posjetio i bana, a ban, koji je, inače, 1927. i 1928. bio skupa u Vladi sa Spahom, o tom posjetu je referirao kralju Aleksandru u audijenciji 15. juna 1930. godine. U tom razgovoru Spaho je, prema Milosavljevićevoj interpretaciji, “sadanju podelu države na banovine smatra(o) jednom velikom državnim potrebom, sa kojom se muslimani, iako su razbijeni i pocepani, moraju miriti. Jako mu je samo žao, što je njihov verski zakon osakaćen i to bez ikakve potrebe. Dalje (Spaho, op. H. K) veli da su sve konfesije u zemlji, sem muslimana, dobile što je trebalo, a muslimani su izgubili prava koja su pod okupatorima (tj. u doba austrougarske vladavine, op. H. K.) imali. Dr. Spaho nalazi da je svemu ovome kriv ministar pravde dr. Srškić, koji tu osvetu nad muslimanima izvodi iz ličnih razloga i po jednom planu”. Ban Milosavljević kaže da je taj dio njegova ekspozee “kralj (je) pažljivo saslušao, ali nije ništa primetio”.¹⁷

¹⁵ Ribar I. 1949. 28. Ribar piše kako je zavođenje diktature zastrašilo vodstvo JMO, a da je Milan Srškić, koji je bio veliki protivnik uopće postojanja neke posebne muslimanske političke organizacije, bio ključna osoba u potiskivanju Spahe iz vlasti. “Srškić je jedva dočekao čas da se na svakom koraku može osvetiti muslimanima za, kako se govorilo, zločine koje su izvršili protiv srpstva. On je vodstvo i prvake kadikad dijelio od samog muslimanskog stanovništva, tvrdeći da je vodstvo to koje muslimanima želi da nametne separatizam i ‘turski’ mentalitet, i koje zahvaljujući tome zadobija pri izborima masovno muslimansko povjerenje. Srškić je pojedine u vodstvu, a naročito Spahu, zvao Turcima koji iskorišćavaju islam u svoje partijske separatističke ciljeve”.

¹⁶ Zna se da je tokom 1930. neke serije markica Spaho kupovao iz Istanbula (BIS, MH, Privatna korespondencija). Neke markice Spaho je kasnije prodavao. Tako je, naprimjer, Lujo J. Mohr iz Beograda 13. 3. 1935. pisao Spahi da pristaje od njega kupiti jednu englesku markicu “ostatke Vaše nekadašnje zbirke” po cijeni od 550 dinara (BIS, MS, Ministar, dok. 3/1935). Međutim, on je i dalje prikupljao markice i fotografije. Fadil Začiragić iz Jajca je 15. 7. 1935. poslao Spahi jedan album fotografija koje je sa putovanja po Južnoj Americi, Kini i Japanu načinio mornar Derviš Kršlak i poklonio Spahi.

¹⁷ Milosavljević. S.T. 2005. 55.

No, vrijedilo bi se malo zadržati na ovom podatku koga donosi ban Milosavljević, jer on predstavlja dodatni argument tezi da je Mehmed Spaho između dva svjetska rata «uvijek bio blizak vrhu jugoslavenske politike».¹⁸ Mustafa Imamović kao argument toj tezi navodi i pisanje Dragoljuba Jovanovića, koji je tvrdio kako je kralj Aleksandar Mehmeda Spahu “pazio skoro isto koliko Korošca”, jer je “muslimansku Bosnu, dakle Bosnu uopće, mogao imati u vlasti samo preko Spaha ili nekog od Kulenovića”, s obzirom da su se sa muslimanima “više nego sa Slovencima mogli ucjenjivati Hrvati”.

Ovaj bi Spahin susret sa banom Milosavljevićem mogao ukazivati i na Spahine namjere da u vrijeme diktature, premda je bio sklon saradnji sa beogradskim opozicionim partijama, ne prekine sve veze sa vladajućim vrhom jugoslavenske politike, s obzirom da je znao da će ban Milosavljević njegovo mišljenje prenijeti kralju Aleksandru. No, u to je vrijeme kralj pokušavao političku krizu riješiti na drugačiji način, te uopće nije komentirao banove interpretacije razgovora sa Mehmedom Spahom, više vjerujući Srškićevim nego Spahinim konceptima rješavanja jugoslavenske krize. Suočeni s takvim ignoriranjem, Spaho je ostao izvan vladajućih struktura u doba šestojanuarskog režima, ali je sve do 27. septembra 1931. godine uporno izbjegavao javno istupati. Tek će se tada on oglasiti, potpisujući zajednički proglas s ostalim opozicionim liderima (A. Stanojević, Lj. Davidović, J. Jovanović, A. Korošec, M. Spaho), kojima u formi “saopštenja političkim prijateljima” poziva na apstinenciju od izbora za Narodnu skupštinu, jer “novi Ustav i politički zakoni koji su slijedili posle njega ne omogućuju da na izborima za Narodnu skupštinu dođu do izražaja prave želje i pravo raspoloženje naroda”.¹⁹ Ipak, policijski su izvještaji ukazivali kako je Spaho pred novembarske izbore 1931. jednim pismom preporučio svojim pristašama da izađu na izbore. Uprava policije u Sarajevu je 6. novembra 1931. godine obavijestila Kraljevsku bansku upravu da je došla u posjed jednog pisma koje je Mehmed Spaho uputio Uzeir-agi Kreči, trgovcu u Sarajevu. U tom pismu Spaho, između ostalog, kaže: “Sad u nedelju su izbori za taj beogradski kođoja parlament. Glasali mi muslimani ili ne glasali, isti će poslanici biti izabrani. Ako diktatorska lista ne bude imala dosta glasova, Beograd i diktatorska štampa svaliće svu krivnju na nas musli-

¹⁸ Imamović M. 2008. 135. bilješka 4.

¹⁹ Stojkov T. 1969. 121.

mane, koji nećemo da spasavamo državu, da nismo uz kralja, da se zbog nas ne može naći zajam u inostranstvu itd. Zbog toga svega okrivice nas muslimane, i Srbi će početi sa svojim starim metodama, sa progonima protiv nas. Da se tome svemu izbjegne i da pokažemo našim neprijateljima, da smo i mi na kraju krajeva za ovu Državu i za Kralja, iako smo protiv Diktature, to Te molim poruči našim prijateljima da u što većem broju izađu svi u nedelju na izbore i da glasaju makar i preko srca – za ovu jednu jedinu listu, koja je postavljena. To ih ne košta ništa, a otklonićemo od sebe svaku odgovornost. Današnji režim tako i tako ne može dugo trajati i mi ćemo pričekati još nekoliko mjeseci, pa ćemo opet uzeti vođstvo u svoje ruke”.²⁰

Mehmed Spaho je 7. 12. 1931. na poziv velikog muftije Emin el-Huseinija, skupa s Uzeir-agom Hadžihasanovićem i Hasan-agom Nezirhodžićem, prisustvovao Sveislamskom kongresu u Jerusalemu. Cilj kongresa je bilo “skretanje pažnje islamskog svijeta na veliku zaostalost u kojoj se nalaze muslimani, u moralnom, socijalnom i političkom pogledu, iznalaženje puteva za izlazak iz posvemašnje letargije i depresije, ali i stvaranje pritiska na kolonijalne vlasti da respektuju prava i slobode raznih naroda u svojim kolonijama i dominionima”. Vlasti su odobrile učesće jugoslavenskih muslimana na planiranom jerusalimskom skupu, a odlukom Vrhovnog starješinstva od 21. 11. 1931. na Sveislamski kongres u Jerusalimu kao zvanični predstavnici Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, opskrbljeni potrebnim uputstvima i instrukcijama, upućeni su predsjednici Ulema-medžlisa u Skoplju i Sarajevu Vejsil ef. Ališan i Salim ef. Muftić. Osim te zvanične delegacije Islamske vjerske zajednice na Kongres su krenuli i pojedini političari i trgovci, poput dr. Mehmeda Spahe, Uzeir-age Hadžihasanovića i Hasan-age Nezirhodžića. Uprava policije u Sarajevu izvijestila je Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine (22. 11. 1931) da su spomenuta trojica jutarnjim vozom u 6:50 zajedno otputovala preko Užica i Caribroda za Carigrad, odakle putuju na Muslimanski kongres u Jerusalem. U izvještaju je konstatirano da sva trojica imaju uredne putne isprave, Nezirhodžić i Hadžihasanović pasoše uprave, a Spaho diplomatski pasoš, koji je dobio prilikom svog zadnjeg boravka u Beogradu. Bez ikakve

²⁰ ABiH, KBUDB, Pov. br. 4045/1931; Teško je posvjedočiti da li je ovo pismo vjerodostojno, jer na kraju je samo navedeno ime Mehmeda Spahe, ali nedostaje vlastoručni potpis. Ipak, s obzirom da su se ovakva pisma širila ona su mogla imati određenog utjecaja na muslimane prilikom izbora. Kemura I.(1986. 206.) ne sumnja u vjerodostojnost ovoga pisma.

dramatizacije, Banska uprava je tek upoznata da je o njihovom odlasku za Jerusalem šifriranom depešom obaviješteno Odjeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu.²¹

U Jerusalemu su jugoslavenski predstavnici uzeli aktivno učešće u radu kongresa, koji je trajao od 7. do 17. 11. 1931. Više muslimana iz Bosne i Hercegovine imenovano je u kongresne odbore, poput žepačkog muderisa hafiza Hamida ef. Muftića, koji je uzeo učešća u radu Odbora za poziv i upute, odnosno dr. Mehmeda Spahe, koji je radio u Odboru za kulturu i Islamsku zajednicu. Kako je kongres bio zamišljen kao početak šire akcije na sređivanju vjerskih, ekonomskih i društvenih prilika muslimana, formiran je i Izvršni komitet kongresa, u koji je ušao predsjednik Ulema-medžlisa u Sarajevu Salim ef. Muftić. No, nema obavijesti o konkretnom učešću jugoslavenskih predstavnika u postkongresnim aktivnostima.²²

Mehmed Spaho 1932-1935. godine

Oživljavanje političke djelatnosti 1932-1933. godine

Nakon "otopljanja" političke situacije u zemlji uvođenjem kakvog-takvog ustavnog stanja 1931. godine i Mehmed Spaho se značajnije aktivira. Njegova je pozicija u ovo doba prilično ambivalentna: on se nalazio u procjepu između saradnje sa dijelom radikala ili saradnje sa Seljačko-demokratskom koalicijom, koju su sačinjavali HSS i Samostalna demokratska stranka. Izgleda da je Spaho na veće koncesije ipak mogao računati od strane radikala, jer radikali njega nisu doživljavali kao ključnog konkurenta (za radikale su ključni konkurenti bili demokrati). Nakon donošenja Septembarskog ustava beogradski opozicioni krug nastojao je sklopiti neki dogovor kako bi mogao eventualno doći na vlast i to bez Seljačke demokratske koalicije (SDK), odnosno bez dr. Vladka Mačeka.²³

Međutim, Maček je čak pokušavao u koaliciju privući i srpske radikale Ace Stanojevića, koji su bili opoziciono pozicionirani spram vlada koje su funkcionirale u vrijeme šestojanuarske diktature. Seljačko-demokratska ko-

²¹ Jahić A. 2007.

²² Jahić A. 2007.

²³ Stojkov T. 1969. 189.

alicija nastojala je okupiti opozicioni front nudeći saradnju, uz Demokratsku stranku, prije svih Spahi i Korošecu. Sâm Spaho je početkom 1932. godine nekoliko puta boravio u Beogradu, a Uprava policije u Sarajevu je «iz krugova bliskih dr. Spahi» doznala kako je on svojim prijateljima govorio “da je pozivat na saradnju u Vladi, ali da taj poziv nije mogao prihvatiti smatrajući, da je njegov ulazak u Vladu preran i da su uslovi za ulaz u Vladu bili teški”²⁴

U maju 1932. pojavile su se informacije da su najbliži kraljevi krugovi spremni inicirati formiranje jedne političke organizacije, čije bi jezgro činila Radikalna stranka, a obuhvatila bi još i demokrate, zemljoradnike, JMO i SLS.²⁵ Tokom aprila i maja bili su prilično intenzivni kontakti predstavnika tih pet stranaka, s tim da treba naglasiti kako je u ime dr. Mehmeda Spahe sve aktivnosti u Beogradu vodio dr. Šefkija Behmen, koji je čak poduzimao i zajednička putovanja po zemlji, Srbiji prije svega, sa predstavnicima rukovodstava ostalih partija beogradske političke opozicije.²⁶ U isto je vrijeme (maj 1932) kod Mačeka došao dr. Šefkija Behmen i s njim razgovarao o idejama koje se čuju, a vezane su za podjelu Bosne i Hercegovine. Na te Behmenove strahove Maček je odgovorio da će samo Muslimani biti krivi ako do podjele Bosne i Hercegovine dođe. “Vi se uvijek držite sa Beogradom, a daleko od Zagreba, samo ovako skrovito dolazite opipavati bilo. Čim vas zovu u vladu idete kao ovce na sol i ne obazirete se na Hrvate, a kad vas izbace iz vlade onda idete s opozicijom beogradskom da možete se prikriti plaštem *srpske* opozicije [...] Pa šta tražite od nas; ne možemo ići za vama, koji se nas čuvate kao kuge i pomažete Beogradu protiv nas direktno i indirektno, a da odbijemo tamošnje Hrvate, koji do posljednjeg čovjeka drže s nama do kraja. Ukratko, naš je program ovaj: Mi tražimo Bosnu-Hercegovinu za Hrvatsku na temelju hrvatske većine – Katolici i Muslimani – ako se to ne bi moglo postići mogli (bismo) putem kompromisa pristati na to da B-H u cjelini ostane i dobije autonomiju.”²⁷ Moguće da su i takvi Mačekovi stavovi mogli utjecati na Spa-

²⁴ BIS, MS, Uprava policije u Sarajevu – Kr. banskoj upravi Drinske banovine, Pov. br. 643/32, 1. aprila 1932.

²⁵ Boban Lj. 1974. I. 82.

²⁶ Stojkov T. 1969. 201.

²⁷ Boban Lj. 1974. I. 84. Ante Trumbić je tada zabilježio kako je zanimljivo da Mehmed Spaho nikako ne dolazi u Zagreb, nego tamo šalje dr. Halid-bega Hrasnicu ili dr. Šefkiju Behmena

hinu izjavu, datu prilikom razgovora sa poznatim britanskim arheologom Arthurom Johnom Evansom, koji je u junu 1932. posjetio Jugoslaviju. Navodno je Spaho, razgovarajući s Evansom o načinu uređenja jugoslavenske države, kazao: “Federacija ili separacija”.²⁸

Druga polovica 1932. obilježena je velikom političkom aktivnošću opozicije, što je rezultiralo nizom tzv. punktacija (od Slovenije do Crne Gore), što je znatno utjecalo i na političko buđenje u Bosni i Hercegovini, ali je ovdje sve išlo dosta sporo, a Mehmed Spaho je jako dugo kalkulirao u vezi s tim. Zapravo su se i Korošec i Spaho u ovo vrijeme odbijali izjasniti o Zagrebačkim punktacijama, što je Maček shvatio kao odobravanje. “Korošec i Spaho šute, ali svakako ne daju nikakva glasa protiv. To može značiti, da odobravaju u sebi, samo što u ovoj uzbuđenosti u Beogradu, neće iz taktike da se izlažu”. Ante Trumbić je zabilježio da Korošec i Spaho, po tome što ne prigovaraju Punktacijama, zapravo ih podržavaju.²⁹

Prema svjedočenju jednog savremenika, u Zagrebu su hrvatski lideri jako zamjerali Spahi zbog tog kalkuliranja, zbog čega je jedna grupa mladih aktivista, koju su sačinjavali Muhamed Pilav, Muhamed Čaušević i Mesud Čohadžić, krenula u Sarajevo o tome razgovarati sa Spahom. Pilav u svojim sjećanjima piše:

“Spaho nas je primio u kancelariji Mahmuda Behmena, koji je bio narodni zastupnik. Došao je tu i gradonačelnik Bičakčić. Rekosmo Spahi kako se i mi priključujemo kritikama na režim. Ja kažem:”U Zagrebu se pitaju, i mi se pitamo, zašto Vi šutite. Došli smo Vas zamoliti da i Vi stavite svoj potpis na Punktacije”. Spaho će na to: “E, moj sinko, lako je onima u Zagrebu, oni to pišu i potpisuju zajedno sa svojim prijateljima Srbima; lako je onima u Sloveniji, oni su jedinstveni; u Beogradu to potpisuju Davidović, Trifunović i kompanija – oni su Srbi. A mi smo u Sarajevu pomiješani s onima koji su kumovali u stvaranju Šestojanuarske diktature, to su nosioci ovoga režima. Eno Milana Srškića – kraljev najveći prijatelj, ulazi kralju bez najave. Ovi Srbi ovdje jedva čekaju da nas uhvate na nišanu. Mi treba da šutimo i čekamo da se ovo stanje promijeni”. Pa se okrene meni: “A kako ti to zamišljaš?”

kao svoje emisare koji prikupljaju informacije za njega. (Boban Lj. 1974. I. 138. nap. 89). Uporedi i: Išek T. 1991. 101.

²⁸ Boban Lj. 1987. 135. bilješka 112.

²⁹ Boban Lj. 1989. 76.

Ja kažem: "Treba se odvojiti od Bizanta jednom zauvijek. Granica je Drina, i toga se valja držati. Nikad mi s njima u zajedništvu sreće nećemo imati". Spaho me pogleda iskosa: "Moj sinko, vidim ja, pun si energije i idealizma. Ali kad ti bude tvoja Foča na granici, onda će ona biti na klaonici! Tebe će i tvoga druga zaklati, i prije će za to saznati i to slaviti oni u Beogradu i Crnoj Gori nego mi u Sarajevu. Moramo trpjeti i čekati promjenu koju će vrijeme donijeti".³⁰

U to je vrijeme u Sarajevo stigao i Juraj Šutej s ciljem da nagovori Spahu da podrži Zagrebačke punktacije Seljačko-demokratske koalicije, u kojima su istaknuti zahtjevi za preuređenjem države. Šutej je najprije uspio nagovoriti braću Šefkiju i Mahmuda Behmena, nakon čega su sva trojica uvjerali Spahu u nužnost takvog poteza, ali je to Spaho u početku odbijao.³¹

Konačno, u januaru 1933. Mehmed Spaho je obznanio posebnu rezoluciju JMO, koja se u literaturi ponekad naziva i Spahine punktacije. Punktacije su po Bosni i Hercegovini rasturane 26, 27. i 28. januara 1933. godine. U njima je Spaho izrazio svoj stav i stav JMO, a u ime svih Muslimana Bosne i Hercegovine, o uređenju jugoslavenske države i poziciji Bosne i Hercegovine. U tim punktacijama se kritizira centralističko uređenje države, te zastupa decentralizirana država ravnopravnih političko-historijskih jedinica, u kojoj bi Bosna i Hercegovina "kao najstarija historičko-politička jedinica [...] bila jedna od tih ravnopravnih jedinica".³²

Zbog ovih Punktacija Uprava policije je 31. januara 1933. izrekla Spahi 20 dana zatvora i 20 dinara takse na presudu. No, Spaho se 7. februara 1933. žalio Kraljevskoj banskoj upravi Drinske banovine na tu presudu. Spaho je u svojoj žalbi navodio da tekst Punktacija nije bio namijenjen za javnost, te da je u javnost dospio bez njegovog znanja. Međutim, Banska je uprava zaključila kako su te Punktacije (odnosno Deklaracija, kako ju je Spaho zvao) politički akt nastao na političkom sastanku, mada je Spaho tvrdio kako to nije bio nikakav politički sastanak, nego samo njegovo savjetovanje sa istomišljenicima.

³⁰ Pilav M. 1996. 12-13.

³¹ Stojkov T. 1969. 224.

³² Prijepis ovih Punktacija iz zbirke Hinke Krizmana koristio je Ljubo Boban u svom radu *Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija* (ČSP, 1/1971), a kasnije su objavljene i u njegovoj knjizi *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* (str. 49). Jedan prijepis sačinila je i Kraljevska banska uprava Drinske banovine i 6. februara 1933. dostavila Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beograd (ABiH, KBUDB, Pov. br. 444/33).

Zaključivši da se radi o političkom sastanku, na koji Spaho nije imao pravo, Uprava je zaključila da je presuda Policije nezakonita, te mu je odredila kaznu po drugom zakonu – 20 dana zatvora i 5000 dinara novčane kazne. Spaho je kaznu izdržavao od konca februara, te je 18. marta pušten nakon odslužene kazne. “Prilikom puštanja dr. Spahe i dr. Hrasnice iz policijskog zatvora nije ih niko do kuće ispratio, a sutradan na 19. marta posjetilo ih je nekoliko njihovih prijatelja i gotovo čitava rodbina”. Prema tvrdnjama Uprave Sarajevske policije, Spaho i Hrasnica su za vrijeme izdržavanja kazne “imali posebne zračne ćelije sa vlastitom posteljinom i hranom. Posjećivala ih je u manjoj mjeri i njihova rodbina, a druga lica nisu se gotovo ni prijavljivala za posjetu”. Policija je posebno naglašavala kako je 13. marta Spaho svoj 50. rođendan proveo u zatvoru, te je dobio 57 čestitki, što je policija navodila kao dokaz da on nema veliki utjecaj među Muslimanima.³³

Ono što je važno primijetiti vezano uz našu temu jeste to da je Spahin politički utjecaj sve više jačao u muslimanskim masama, mada treba imati u vidu da je i tada muslimanska zajednica još uvijek politički pocijepana. Prema tromjesečnom izvještaju od 3. jula 1932. o stanju u Tešnju, kako srezu tako i gradu, formirana su dva tabora: “s jedne strane Srbi-pravoslavci sa malim i to veoma malim brojem muslimana, a još manjim brojem katolika. S druge strane muslimani i katolici, s zavidnim naznačivanjem Hrvata kojima i prećutno Muslimani, iako većina, ustupaju vodstvo ovog pokreta i slušaju ih”. Konstatira se kako Muslimani i Hrvati kritiziraju aktuelno stanje, pa se čak «svako druženje sa iskrenim pristalicama sadašnjosti, sa Srbima, izbjegava. Tako se ponaša i sveštenstvo. Muslimansko življe, kao većina, tromo i luta”. Sreski načelnik ističe kako je stanje među seljacima mirno, oni su zaokupljeni svojim problemima, i u toj zaokupljenosti vlastitim problemima “spontano” ulaze u novu Jugoslavensku radikalno-seljačku demokratiju, koja će ubrzo promijeniti ime u Jugoslavenska nacionalna stranka, ali je problem u općinskoj upravi u Tešnju. Načelnik ima samo riječi kritike za predsjednika općine, koga naziva “živim mrtvacem” i neobično lijenim čovjekom bez ikakvog ugleda, ali “vjernog slugu Adem-age Mešića”.

³³ BIS, MS, Policijski izvještaji od 1. februara 1933 i 19. marta 1933. Vidjeti i ABiH, KBUDB, Pov. br. 618/33.

U izvještaju o političkoj situaciji u srezu Doboju od 3. januara 1933. godine načelnik sreske ispostave veli da je evidentirao 12 “čisto antidržavnih lica”, među kojima je i Adem-aga Mešić. Za njega kaže da je “zloglasni krvolok srpskog naroda, ne samo u Bosni, gde je živio i radio kao habsburški poverenik i počasni dvorski savetnik, nego i naroda u Srbiji, u kojoj je prolio mnogo krvi, ne samo na bojnim poljima, nego i u pozadini, u selu Kalesiji blizu Cera, gde je zapalio jednu srpsku kuću, u kojoj se je nalazilo 12 žena i dece, te su svi u toj kući izgoreli”. Prema ovoj interpretaciji, Adem-aga je 1914, uoči rata, podnio molbu Potjoreku da mu dodijeli čin rezervnog oficira i odobrenje da o svom trošku skupi 1000 dobrovoljaca. Čak se navodi kako je, navodno, Potjorek izdao naredbu jednom oficiru da obuči Adem-agu vojnoj vještini. Navodno je Adem-aga prošao jednomjesečnu vojnu obuku u Doboju. Nakon toga je Adem-aga od Potjoreka dobio čin rezervnog poručnika i dopušteno mu je da okuplja dobrovoljce. Okupio je 1000 dobrovoljaca, snabdio ih o svom trošku odijelom, hranom i mjesečnom plaćom i poveo ih preko Drine u Srbiju, ali je u prvom okršaju sa srpskom vojskom gotovo polovica njegovih dobrovoljaca poginula. Nakon toga je, prema ovom mišljenju, Mešić vratio svoje dobrovoljce, ponovo mobilizirao nove pristalice kako bi dostigao broj od 1000 dobrovoljaca i s njima sudjelovao u Bici na Ceru protiv srpske vojske. Na Ceru je poginula većina njegovih dobrovoljaca, “pa je pri odstupanju kroz selo Kalesiju zapalio ovu srpsku kuću i nevine žene i decu u njoj. Još ima živih očevidaca u Doboju, koji su ova nedjela Mešića gledali, i koji su to meni, geometru Simiću i šumskom referentu Ceriću letos pričali u selu Barama”.

Uz Mešića, kao važnog antidržavnog aktivistu u Tešnju, u izvještaju se spominje Bećir-beg Đonlagić, koji se deklarirao kao Hrvat islamske vjeroispovijesti. Njih dvojica su, prilikom posjete nadbiskupa Šarića srezu Tešanj, došli u Sivšu i pozdravili se sa Šarićem, žaleći mu se “na zlu sudbinu zbog podčinjenosti Srbima u Beogradu”. Nakon toga je Šarić, na Mešićev poziv, došao u grad Tešanj, mada je to bilo izvan prvobitnog programa, i pozdravio Mešića, pred velikim brojem građana, riječima: “Dragi i plemeniti Adem-aga, došao sam kao Bošnjak iz Travnika i tvoj lični i idejni prijatelj, da te pred cijelim ovim svijetom poljubim i time pokažem naše duhovno jedinstvo, da ti pomognem u tvojim plemenitim stremljenjima”.³⁴

³⁴ ARS, Vrbaska banovina, Izvještaji o opštoj političkoj situaciji sreskih referenata 1929-1941. godine, II-10.

Početak januara 1933. objavljene su takozvane Spahine ili Sarajevske punktacije, u kojima se traži uređenje jugoslavenske države na principu političko-historijskih jedinica, što je podrazumijevalo i cjelovitost Bosne i Hercegovine i njenu ravnopravnost sa ostalim jedinicama jugoslavenske države. Zbog ovih punktacija Spaho je 1. 2. 1933. osuđen na 20 dana zatvora, a i novčano je kažnjen sa 5000 dinara. Skupa s njim u sarajevskom zatvoru je bio i dr. Halid-beg Hrasnica. Te je godine predsjednik Vlade bio dr. Milan Srškić, a ban Drinske banovine Velja Popović.³⁵

Dr. Mehmed Spaho 1935-1939. godine

Stvaranje Jugoslavenske radikalne zajednice i političko stanje Bošnjaka

Početak stvaranja Jugoslavenske radikalne zajednice kao političke formacije putem koje će Mehmed Spaho izaći iz opozicije i ponovo ući u Vladu pada prije petomajskih izbora 1935. godine. Već u proljeće 1934. kralj Aleksandar je shvatio da rješenja koja je nudio od 1931. nisu dovoljna za rješenje jugoslavenske krize, i zbog toga je nastojao pronaći pogodnu političku ličnost preko koje bi okupio dio radikala i još nekih nesrpskih stranaka radi stvaranja nove političke stranke koja bi preuzela na sebe zadaću stabiliziranja stanja u zemlji. Ta je ličnost bio Milan Stojadinović, koji je trebao okupiti različite frakcije Radikalne stranke i povezati ih sa slovenskom grupom dr. Antona Korošeca, kako bi ta nova grupa dobila neki jugoslavenski karakter. Stojadinović u svojim memoarima svjedoči kako je on iz istih razloga u tu političku kombinaciju nastojao uključiti i političku grupu oko Mehmeda Spahe, ali kralj Aleksandar, navodi Stojadinović, "nikako nije hteo da čuje za muslimane iz razloga koji mi ni onda, a ni danas, nisu jasni".³⁶ Ipak, u februaru i martu 1934. godine bilo je intenzivnih razgovora između predstavnika Radikalne stranke oko Glavnog odbora, SLS i JMO o stvaranju nove političke partije, a predviđalo se da i dio Hrvata iz tzv. Narodnog kluba postanu dio te nove političke kombinacije. Uprava policije u Sarajevu je 28. februara 1934. obavještavala Kraljevsku bansku upravu Drinske banovine da je dr. Mahmud Behmen 24-25. februara boravio na Hvaru, gdje se susreo sa dr. Antonom Korošecom i

³⁵ "Tri kraljevska ministra u zatvoru". *Pravda*, br. 12, 26. marta 1937.

³⁶ Stojadinović M. 1970. 273.

prenio mu poruku dr. Mehmeda Spahe vezano za političku saradnju dijela Radikalne stranke, Spahe i Korošeca.³⁷ S obzirom da je Korošec u to doba bio konfiniran na Hvaru i pod policijskom pratnjom, policijski izvještaji o ovome su kontradiktorni i mogli su biti posljedica Korošecovog namjernog skretanja pažnje policiji u krivom pravcu. Naime, dok je 28. februara Uprava Sarajevske policije jasno naglašavala da je dr. Mahmud Behmen na Hvar došao sa Spahinom porukom i namjerom da se sa Korošecom i dijelom radikala formira nova politička stranka, u izvještaju od 1. marta policija, uz detaljan pregled kretanja Behmena i Korošeca, zaključuje kako ovaj njihov susret nije stvarao temelje za stvaranje te nove političke stranke. Policija je “od pouzdanih osoba” doznala kako se Korošec iznenadio tom dolasku, te kako je on smatrao da su braća Behmen više naklonjeni saradnji sa Demokratskom strankom Ljube Davidovića, a ne dijelu radikala. Za Spahu je, prema ovom policijskom izvještaju, Korošec kazao kako je “jedna sfinga i da ne pokazuje uopšte nikakve aktivnosti”.³⁸ Prema drugim informacijama, Korošeca je posjetio i dr. Spaho lično, kao i neki radikalski političar iz Beograda “koji su dr. Korošecu saopštili, da su se dva zavađena krila bivše Radikalne stranke izmirili i da danas zajedno sarađuju”.³⁹

Izgleda da je u vrijeme tih pregovora sâm dr. Mehmed Spaho u nekoliko navrata putovao u Beograd na razgovore, te da je i u Sarajevu nekoliko puta radi razgovora sa Spahom iz Beograda dolazio Laza Marković. Međutim, kralj je 9. maja 1934. odbacio ovaj plan stvaranja nove političke organizacije, te je i dalje ostao vezan za Jugoslavensku nacionalnu stranku (JNS se prvobitno nazivala Jugoslavenska radikalno-seljačka demokratija, a na Kongresu krajem jula 1933. promijenila je naziv u JNS).⁴⁰

Nakon ubojstva kralja Aleksandra u Marseju, 9. 10. 1934, Namjesništvo, koga su činili princ Pavle Karađorđević, dr. Radenko Stanković, senator i ministar prosvjete, te Ivo Perović, ban Savske banovine, nastavilo je posao na stvaranju nove političke grupacije koja bi bila u stanju stabilizirati stanje u zemlji. Aca Stanojević, predsjednik Narodne radikalne stranke i dr. Anton

³⁷ ABiH, KBUDB, Pov. br. DZ 479/1934.

³⁸ BIS, MS, Uprava policije u Sarajevu – Kraljevskoj banskoj upravi, br. 424/34, 1. marta 1934.

³⁹ ABiH, KBUDB, Pov. br. DZ 578/1934.

⁴⁰ Stojkov T. 1969. 269.

Korošec, kao predsjednik Slovenske ljudske stranke, sastali su se 15. novembra 1934. u stanu dr. Laze Markovića, a bili su prisutni dr. Anton Korošec, dr. Laza Marković, dr. Milan M. Stojadinović, Dragiša Cvetković, dr. Milutin Jovanović i Vlada Teokarević i utvrdili da su saglasni u glavnim političkim pitanjima, te su se sporazumjeli o slijedećem: 1. da njihove partije obrazuju jednu političku zajednicu, koja će nastupiti kao cjelina prema drugim političkim partijama, te čim se stvore uvjeti te će se dvije partije pretvoriti i formalno u jednu partiju; 2. upućuju poziv dr. Spahi da i Jugoslavenska muslimanska organizacija pristupi ovoj zajednici; 3. vođa ove zajednice je Aca Stanojević; 4. pitanje formiranja vodstva nove stranke uredit će se naknadno sporazumom Stanojevića, Korošeca i Spahe.⁴¹

Dok su trajali razgovori lidera ovih stranaka (Radikalne, SLS, JMO) mandatar za sastav Vlade Bogoljub Jeftić im je u decembru 1934. ponudio ulazak u Vladu, kojoj bi on bio na čelu. Jeftić je ponudio Radikalima tri ministarske pozicije (saobraćaj, finansije i građevine), a Korošecu i Spahi je nudio po jedno ministarsko mjesto. No, svi su to odbacili, pa i Mehmed Spaho, nakon čega je Jeftić formirao Vladu u koju je uspio uvući samo jednog radikala – Milana Stojadinovića, dok je Spaho i dalje ostao u opoziciji prema režimu, ali u uskim kontaktima sa Radikalnom strankom i Slovenskom ljudskom strankom.⁴²

Jeftićeva je Vlada početkom februara 1935. raspisala nove izbore za 5. maja 1935. godine. Sada se postavilo pitanje novih predizbornih koalicija, s obzirom da su svi pravili nove kombinacije. Seljačko-demokratska koalicija (HSS i Samostalna demokratska stranka) nastojala je okupiti što širi opozicioni blok, pa su se fokusirali na uspostavljanje koalicije sa Demokratskom strankom i Zemljoradničkom strankom iz Srbije. Ovo ukazuje na to da su i zagrebački opozicioni krug i beogradski opozicioni krug (čiji dio su bili Demokratska stranka i Zemljoradnička stranka) suštinu svoje politike i odnosa u Jugoslaviji vidjeli u srpsko-hrvatskim odnosima. I jedni i drugi su u ovom stvaranju srpsko-hrvatskog opozicionog bloka vidjeli šansu za izborni uspjeh i dolazak na vlast. Maček je sugerirao Davidoviću i Joci Jovanoviću da u tu koaliciju pridobiju SLS i JMO, pa ako je moguće čak i dio radikala. U tom je

⁴¹ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 3. Vidjeti i: Boban Lj. 1974. I. 164, te str. 182-183, bilješka 48.

⁴² Stojkov T. 1969. 287.

smislu tokom februara i marta 1935. bilo i više razgovora, pri čemu je u Spahino ime uvijek pregovarao dr. Šefkija Behmen, a ne Spaho lično. “Korošec, a naročito JMO pokazivali su sklonost da se postigne sporazum o obrazovanju izborne liste svih prešestojanuarskih stranaka, s tim što je Korošec svoj pristanak da se priključi spomenutoj listi uslovljavao pristankom radikalnog Glavnog odbora”. Tokom ovih pregovora Radikalna stranka i SLS nisu pristali ući u tu koaliciju, pa se Spaho od njih odvojio i odlučio na izbore ići na listi Udružene opozicije, o čemu je 12. marta 1935. obavijestio Jocu Jovanovića, koji je u ime Udružene opozicije pregovarao sa drugim političkim grupama. “Vođstvo JMO se odlučilo da se priključi opozicionoj izornoj listi, onda kada je u Glavnom odboru radikala i SLS, posle raznih kombinacija, prevladalo konačno opredeljenje za izbornu apstinenciju. Bojeći se da će muslimanski živalj u Bosni i Hercegovini ukoliko se vođstvo JMO opredeli za apstinenciju glasati za poslaničke kandidate Udružene opozicije, vodeći političari JMO su posle izvesnog kolebanja stali na stanovište da je u takvoj situaciji najbolji izlaz da se JMO priključi Udruženoj opoziciji i istakne svoje kandidate”.⁴³

Šefovi NRS, SLS i JMO su se nakon izbora 5. maja 1935. sastali i analizirajući rezultate izbora zaključili kako ti izbori nisu doveli do konsolidacije unutrašnjih političkih prilika u zemlji s obzirom na broj glasova koje su dobile opozicione liste, na apstinenciju pristaša SLS i jednog dijela NRS. S obzirom na izborne metode vladine liste, šefovi NRS, SLS i JMO saglasili su se da Vlada B. Jeftića nema autoritet da dalje upravlja zemljom, te iskazuju želju za stvaranjem jedne nove vlade koja bi imala podršku većeg dijela glasača. Stoga, oni iskazuju spremnost staviti se na raspolaganje Namjesnicima radi stvaranja takve vlade, te iskazuju potrebu da se u takvu vladu pozove i dr. Maček. Oni ističu da predsjednik vlade svakako ne može biti B. Jeftić, ali bi bilo poželjno da Ministarstvo vojske i mornarice i dalje zadrži general Petar Živković.

Šefovi ovih stranaka najavljuju da bi nova vlada trebala pripremiti nove izbore, ali i obrazovati novu političku stranku, u koju bi ušli svi oni politički krugovi na koje bi se ta vlada oslanjala. Najavljuje se da bi naziv te stranke glasio Jugoslavenska radikalna zajednica, na čijem bi čelu bio Izvršni odbor u koji bi ušli Aca Stanojević, Milan Stojadinović, Anton Korošec, Mehmed Spaho. Izvršni odbor bi rukovodio poslovima u vezi sa organizacijom stranke i davao političke direktive za stranačku djelatnost, dok se stranka definitivno

⁴³ Stojkov T. 1969. 299.

ne konstituirala na svojoj skupštini i dok ne izabere svoje stalno predsjedništvo. “Potpisnici izjave odlučuju, da tekst ovog sporazuma – sastavljenog u četiri primjerka – smatraju kao povjerljiv, ali da se jedan originalni primjerak uputi prema Nj. K. Visočanstvu Knezu Namjesniku”.⁴⁴ Na toj osnovi će doći do formiranja Stojadinovićeve Vlade, u koju će ući dr. Mehmed Spaho kao ministar saobraćaja. Ovaj čin će utjecati na stvaranje nove političke organizacije, Jugoslovenske radikalne zajednice, kao parlamentarne podrške novoj vladi. “Za razliku od Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS) koja je stvorena sa ciljem da svojim razvitkom uništi prešestojanuarske stranke, JRZ se formira objedinjavanjem tih starih prešestojanuarskih stranaka”.⁴⁵

Stojadinović je 20. juna 1935. od svojih opozicionih radikala, zatim SLS i JMO formirao Vladu koja je bila “jaka u narodu, ali slaba u Skupštini”, kako se kasnije sâm prisjećao, u kojoj je Spaho dobio mjesto ministra saobraćaja, a Šefkija Behmen poziciju ministra za socijalnu politiku. Zbog ovoga prelaska na stranu Milana Stojadinovića Spahu su posebno oštro kritizirali radićevci, a Spaho je svoj ulazak u Vladu pravdao iscrpljenošću i ekonomskom krizom Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. Priča se da je Spahi bilo ponuđeno da bira da li želi mjesto ministra finansija ili saobraćaja. On je o tome razgovarao sa Uzeir-agom Hadžihasanovićem, koji mu je rekao: “Ako ti nude ministarstvo finansija, onda je ili hazna prazna ili Srbi ključeve drže”. Spaho je razumio savjet i odlučio se za ministarstvo saobraćaja.⁴⁶ Međutim, Stojadinović je u svojim memoarima dodjeljivanje resora saobraćaja dr. Mehmedu Spahi objasnio činjenicom potpisivanja Konkordata Kraljevine Jugoslavije s Vatikanom, koje je bilo predviđeno za 25. juli 1935. godine. Pripremajući imena ministara, Stojadinović svjedoči da je Spahi prvobitno bio namijenio ministarstvo pravde, a onda se prisjetio da bi ministar pravde trebao u Vatikanu u ime Jugoslavije potpisati Konkordat. Kad je to preneseno Spahi, on je, kaže Stojadinović, “polu ozbiljno, polu u šali”, uzviknuo: “Gde ću ja u Rim kod Pape! Pa još da ga poljubim u papuču”. I tako je, prema navodima Stojadinovića, Spaho dobio ministarstvo saobraćaja samo da ne bi potpisao Konkordat sa Vatikanom.⁴⁷

⁴⁴ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 3.

⁴⁵ Stojkov T. 1969. 320.

⁴⁶ Crnovršanin H. i Sadiković N. 2007. 364

⁴⁷ Stojadinović M. 1970. 471.

Iako se Stojadinovićeve Vlada oslanjala na Jugoslavensku radikalnu zajednicu, ne može se kazati da je ta stranka u cijelosti bila formirana na terenu. Naprotiv, Jugoslavenska radikalna zajednica je u početku bila, zapravo, samo podrška toj Vladi u Skupštini, a paralelno sa učvršćivanjem te Vlade trajalo je i formiranje i organiziranje stranke na terenu. Stojadinović je u svojim memoarima pisao kako je njegova Vlada u Skupštini bila slaba, ali je zato imala podršku u narodu. Zbog toga se ubrzavao posao u vezi sa organizacijom stranke na terenu, ali to nije išlo tako glatko. U septembru 1935. kolalo je jedno pismo kao proglas o stvaranju nove stranke. Taj je proglas naslovljen "Priateljima", i u njemu se konstatira kako su se Narodna radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka i Jugoslavenska muslimanska organizacija odlučile ujediniti u jednu političku stranku pod nazivom Jugoslavenska radikalna zajednica. Program i statut stranke već su objavljeni i prihvaćeni od nadležnih državnih organa, pa sada predstoji organizacija stranke na terenu.

Kaže se kako je nužno stvarati zajedničke mjesne (općinske) odbore, te se posebno naglašava da u općinama može postojati samo jedan odbor Jugoslavenske radikalne zajednice, a s obzirom da bi moglo biti i određenih problema u vezi s tim, odlučeno je da se stvori poseban Sekretarijat Jugoslavenske radikalne zajednice, kao pomoćni organ Izvršnog komiteta stranke. Sjedište Sekretarijata je u hotelu *Paris* u Beogradu, i sva korespondencija sa Izvršnim odborom treba se obavljati preko tog Sekretarijata.

U februaru 1936. tvrdilo se kako je do tada kompletna organizacija provedena tek u dvije banovine (Dravskoj i Moravskoj), a da će se po ostalim banovinama to završiti do sredine marta 1936. godine. Najavljuje se da će nakon formiranja banovinskih odbora Izvršni odbor JRZ sazvati Kongres Stranke, na kojem će se izvršiti izbor vodstva Stranke. U travničkom kraju veliku aktivnost na organiziranju Jugoslavenske radikalne zajednice vodio je Hamid Kurbegović, u Sanskom Mostu je 10. 2. 1936. formiran sreski odbor na čijem je čelu bio dr. Branko Miljuš, potpredsjednik je Fehim Mujić, blagajnik Bećir Hromalić, a sekretar Jovo Delić. Članovi Sreskog odbora bili su još Jovan Jevtić, Mustafa Budimlić, Agan Badnjević, Ilija Boremović, Sulejman Bilajbegović i Miloje Marjanović. Vidimo da se u tim etnički mješovitim krajevima vodilo računa da i rukovodstvo bude mješovitog sastava.

Na zboru JRZ u Bijeljini 15. aprila 1936. Spaho je govorio skupa sa mini-

strom pošta i telegrafa dr. Brankom Kaluđerčićem.⁴⁸ Spaho kaže da je u JRZ stupio kada je uvidio da ta stranka omogućava da dođe “do sporazuma između jednokrvne braće, da se zavede jednakopravnost i zakonitost u našoj zemlji», za šta se on uvijek zalagao u svojoj političkoj djelatnosti. Spaho je izrazio žalost što u toj vladi ne sudjeluju i Hrvati. Na ovom skupu on je govorio i o disidentima iz JMO, odnosno odvajanju nekih ranijih struja JMO koje nisu prihvatile ulazak u JRZ, te i odvajanju dijela radikala koji su nastojali stupiti u kontakt sa HSS, odnosno SDK, pokušavajući na taj način riješiti hrvatsko pitanje. Spaho je tada kazao: “Ja im na tome putu želim pun uspjeh i radovaću se ako i njima pa makar i bez nas, pođe za rukom da to teško i važno pitanje skinu s dnevnog reda”. No, on ne vjeruje u uspjeh opozicije.

Početak 1936. započele su pripreme za općinske izbore. Iz jednog izvještaja od 13. 10. 1936. o situaciji u Bratuncu možemo vidjeti kako lideri JRZ naglašavaju podršku i muslimana i pravoslavniha u JRZ. Ističe se kako je u Bratuncu još od vremena austrougarske uprave uzgajan duhan, čak su podignute i velike zgrade za otkup duhana, ali je 1928. sadenje duhana u Bratuncu i okolini zabranjeno. Tek je 1936, zauzimanjem dr. Mehmeda Spahe, opet dopušteno gajenje duhana u Bratuncu i okolici. Problem je, međutim, bio u tome što u Bratuncu nije uspostavljen otkupni ured, pa su seljaci duhan morali voziti u Ljuboviju i tamo predavati u otkupni ured.

Slična je situacija bila i u Srebrenici. U jednom izvještaju čitamo kako u Srebrenici i okolici djeluju dvojica istaknutih ljudi, jedan je Velimir Jocković, a drugi Ismet Begtašević. Njih su dvojica ugledni ljudi, ali se međusobno nisu najbolje slagali. No, pod pritiskom JRZ oni su se pomirili, ali je rješenje nađeno tako što je Jocković djelovao u sredinama nastanjenim pretežno pravoslavicima, a Begtašević u sredinama koje su naseljavali uglavnom muslimani.⁴⁹

Do konca maja 1936. uglavnom je završeno formiranje JRZ po banovinama, a za 1. i 2. juna 1936. zakazan kongres JRZ u Beogradu. Konferencija za Drinsku banovinu održana je u nedjelju, 17. maja 1936. godine. Ova je konferencija bila vrlo važna za politički uspjeh ne samo Spahin nego i JRZ u cijelosti na prostoru Drinske banovine. Prema novinskom izvještaju, Mehmed Spaho je na konferenciju došao “nešto iza 9 sati”, te se, burno pozdravljen od

⁴⁸ “Veličanstvena manifestacija narodne sloge”. *Pravda*, br. 9, 17. aprila 1936. 1.

⁴⁹ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

delegata, sa svima pozdravio interesirajući se o stanju u njihovim krajevima, o njihovim željama i narodnim potrebama. “Demokratski nastup dra Spahe, kojeg su mnogi delegati po prvi put vidjeli, učinio je na sve prisutne najljepši utisak”. Konferenciju je otvorio poslanik za Bijeljinski srez Ljubomir Pantić, apotekar, koji je predložio sastav banovinskog odbora. Dr. Spaho je aklamacijom izabran za predsjednika banovinskog odbora JRZ, a dr. Branko Kaluđerčić za potpredsjednika.

Spaho je u svom govoru uglavnom opravdavao stvaranje JRZ, te istakao kako je to stvaranje bilo lakše u redovima bivše JMO i SLS, nego među bivšim radikalima, koji su bili prilično pocijepani. On kaže da je želja JRZ da se stvara jedan jugoslavenski nacionalizam, ali se on ne može izgrađivati nametanjem “odozgo”, nego jedino izrastanjem iz naroda, “odozdo”, i to upravo čini JRZ. *“Ja kažem da u ovoj zemlji ima vrlo malo ljudi koji žele nešto drugo nego jedino moćnu i jaku Jugoslaviju. [...] Mi u Drinskoj banovini, u cijeloj Bosni i Hercegovini, imali smo da riješimo još jedan krupan problem, koji možda prelazi značenje jednog običnog stvaranja nove stranke. Mi smo ovdje podijeljeni u tri vjere, a ako hoćete i u tri plemena, jer ovdje ima i dosta Slovenaca. Imali smo da provedemo izmirenje, koje ima veliko političko značenje za umirivanje političkih prilika u našoj zemlji”. Veli da su u tome uspjeli. “Zavodeći svugdje punu vjersku, a naravno i plemensku ravnopravnost, poštujući svakog bez razlike kojoj vjeri ili plemenu pripadao, mi ćemo stvoriti međusobno povjerenje, stvorićemo jednu političku atmosferu, koja će pomoći konačnom sređivanju prilika u cijeloj zemlji. [...] JRZ znači u današnjim prilikama oslonac, na koji će se država moći slobodno i bez brige osloniti [...] Mi hoćemo veliku i snažnu Jugoslaviju, u kojoj će se svaki građanin osjećati pravim njenim sinom. Takva Jugoslavija će se moći oduprijeti svim napadima, ma s koje strane oni došli”.*⁵⁰ Kongres JRZ je održan u Beogradu 1. i 2. juna 1936. godine. Na kongresu je za predsjednika stranke izabran Milan Stojadinović, a Spaho i Korošec su izabrani za potpredsjednike.

Ban Primorske banovine 7. marta 1936. obavještava ministra unutrašnjih poslova o političkoj situaciji u toj banovini tokom februara 1936. godine. O razvoju JRZ on kaže da se on osjeća samo u redovima Srba i Muslimana, a kod Hrvata vrlo slabo. Zatim, ističe kako još uvijek postoje određene prepreke koje su i od ranije postojale između bivše Radikalne stranke i nekadašnje

⁵⁰ ”Manifestacija Drinske banovine za JRZ”. 1-3. *Pravda*, br. 14, 22. maja 1936.

JMO. Kao primjer on navodi Gornji Vakuf, gdje funkcioniraju dva odbora JRZ: jedan koga vode bivši radikali, a drugi koga vode bivši pripadnici JMO, i oba djeluju neovisno i bez međusobnih kontakata. "Spahinovci znaju samo za dr Spahu i kao da ih se drugo ništa ne tiče. Bivši radikali idu uz Vladu, ali su i oni pometeni, naročito usled nesređenih odnosa u tim mesnim partijskim organizacijama. Primećuje se da su i jedni i drugi ohladnili i da ne pokazuju nikakvu aktivnost". Ban dalje ponavlja svoje ranije iskazano uvjerenje kako pristaše bivše JMO ne doživljavaju JRZ kao novu stranku, nego kao koaliciju sa bivšim radikalima.

Sredinom septembra 1936. Spaho je održao niz konferencija u Bosanskoj krajini. Središnji govor je održao u Prijedoru. On je govorio o uspjesima Stojadinovićeve Vlade, općem napretku demokracije, o brizi za seljake, a vanjsku politiku je ocijenio odličnom. "Okolo nas svuda u svijetu nadvili su se dosta mutni oblaci. Naša spoljna situacija je odlična. Mi se oslanjamo na naše saveznike i na one koji upravljaju demokratski. U prvom redu čuvajmo veliku Jugoslaviju i pomognimo one koji rade na tome. Svi napori naši upućeni su na dobro i napredak naroda u Jugoslavije, na privrednu obnovu zemlje i dobro našeg mladog Kralja".⁵¹ Spaho je držao i govore u Krupi, Cazinu, Bihaću, te pregledao radove na Unskoj pruzi.⁵²

Ipak, stvaranje Jugoslavenske radikalne zajednice otkrivalo je i dalje duboke nacionalne lomove unutar jugoslavenskog društva, jer se moglo uočiti kako su na stvaranje JRZ podjednako negativno reagirali, kako Srbi, tako i Muslimani. Krajem 1935. došlo je do razlaza u Radikalnoj stranci, čiji se Glavni odbor ogradio od lične vlasti Milana Stojadinovića. Šef Radikalne stranke Aca Stanojević je 18. decembra 1935. objavio izjavu u kojoj je naglasio da se više ne slaže s politikom koju vodi Milan Stojadinović. Stanojević je pismo o tome uputio liderima SLS i JMO u Ljubljani i Sarajevu. Radikalna stranka, koju je vodio Aca Stanojević, smatra da Stojadinović ne sprovodi dogovorenu politiku, on želi da se organizacija JRZ sprovodi odozgo, preko policije i narodnih poslanika, a radikali su isticali da se politika stranke treba sprovoditi

⁵¹ *Pravda*, br. 31, 18. septembra 1936. 1, 5.

⁵² Unska pruga, koja je vodila od Bihaća prema Kninu, nije započeta niti završena za Spahina života, ali je Spaho znatno popravio projekt, a djelomično je i izmijenio trasu, no nije stigao završiti taj projekt. Još sredinom 1940. godine novine su pisale kako "zapinju radovi na Unskoj pruzi" (*Pravda*, br. 14, 24. maja 1940).

odozdo, da bude po volji naroda. Međutim, Spaho i Korošec uopće nisu odgovorili Stanojeviću i ostali su uz Stojadinovića. Čak su list *Samouprava*, koji je pokrenut 1881. s osnivanjem Radikalne stranke, pretvorili u glasilo JRZ. U *Proglasu radikalima i radikalskim prijateljima* od 23. februara 1936. godine Aca Stanojević kaže kako su tim preuzimanjem *Samouprave* Spaho i Korošec pokazali da im je cilj da rade na moralnom razgrađivanju Radikalne stranke, te su time postali otvoreni protivnici Radikalne stranke. Stanojević kaže da su Stojadinović i njegovi pomagači (Dragiša Cvetković, Đuro Janković i drugi) napustili načela i program Radikalne stranke i samim time sami sebe isključili iz stranke, te se ne može više smatrati da rade i govore i u ime Radikalne stranke.

Prema informacijama Centralnog presbiroa Predsjedništva Ministarskog savjeta od 13. aprila 1936, u Sarajevu je toga dana Milan Srškić održao svoj politički zbor. Kaže se da su tom zboru prisustvovali gotovo svi najugledniji ljudi sarajevske čaršije, oko 80 Muslimana i veći broj Jevreja, Srškićevih pristalica. Srškićev govor je trajao preko dva i po sata. U samom govoru on je hvalio šestojanuarski režim kralja Aleksandra, a kritizirao trenutno političko stanje.

Srškić kaže kako je politička baza šestojanuarskog režima proširivana (dio radikala, dio demokrata, potom zemljoradnika i samostalaca). Srškić hvali šestojanuarski režim, a napada režim uspostavljen 22. decembra 1934. godine. On taj režim od 22. 12. 1934, odnosno Vladu Bogoljuba Jeftića, naziva “jugofašizmom”, koga personificira “mali i vrlo beznačajni Duče”.

Srškić se izjašnjava protiv stvaranja JRZ, jer je to politička formacija bez jasnog političkog stava. On kaže da su se oni doduše izjasnili za narodno jedinstvo, ali se to u praksi ne vidi. Govori kako je jedan od ministara (misli na Spahu) izjavio da su tim sporazumom došli (ti ministri) na vlast, a narodu kažu da, ako mu se to ne sviđa, on može tu vezu odmah prekinuti. Veli kako je taj ministar (Spaho) izjavio da su oni napravili sporazum sa jednom političkom strankom u Srbiji, a za “radikalski ološ u Bosni i Hercegovini ne žele ni da čuju”.

Srškić govori da je teško napraviti uspješnu političku organizaciju okupljanjem malog broja radikala “dok ogromne mase radikala stoje po strani”, te dvije klerikalne organizacije, “jer su suviše slabi ti radikali da zaštite i odbrane ostale nacionalne elemente i u Sloveniji i u Bosni i Hercegovini”.

Srškić smatra da JRZ proturječi narodnom jedinstvu, jer dvije klerikalne organizacije (SLS i JMO) eksploatiraju vjeru u politici i time unose dalju zabunu. To, kaže on, liči na onog hodžu koga je sultan doveo u Istanbul da od pića izliječi bekri Mustafu, a hodža je drugujući čitave mjesece sa bekri Mustafom, i sam postao dvorska pijanica. Tako će, kaže Srškić, i u JRZ ono malo radikala izgubiti mogućnost graditi narodno jedinstvo. “Nepametno je praviti jednu partijsku zajednicu sa slovenačkim klerikalima i Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom bez Hrvata i sa takvom kombinacijom uzimati vlast, jer se time stvara utisak da se želi brojno manjom organizacijom u našoj zajedničkoj državi kroitati sudbinu Hrvata bez Hrvata. Time se stvara još veće nepovjerenje među nama i produbljuje kao po nekoj fatalnosti jaz između Beograda i Zagreba”.

Srškić u svom govoru ističe kako on nije protivnik Muslimana, ali on njih ne smatra posebnim narodom. Ističe da su oni samo vjerska skupina, te da je zbog toga i bio protiv njihovog posebnog političkog djelovanja, ali ako oni tako žele – neka tako i bude, ali se odnosi između muslimana i Srba moraju regulisati. On kaže kako kolaboriranje sa JMO nije nikakva novina, jer je takvih kolaboracija bilo i ranije, “prepuštajući nas na milost i nemilost vođama Jugoslovenske muslimanske zajednice. Slušao sam često i od radikala i od demokrata u Beogradu tu pesmu: što se tiče Bosne i Hercegovine, tu eto vam Spaha i Behmena”.

Srškić navodi da stvaranje JRZ sa Muslimanima a bez Hrvata unosi dalje nejasnu situaciju u rješavanju hrvatskog pitanja. S obzirom da su Muslimani, veli Srškić, Srbi ili Hrvati, najbolje bi bilo da se oni izjasne ko su (ako hoće da budu svi Srbi ili Hrvati, za Srškića je to nebitno), pa bi se sporazumom sa Hrvatima time riješilo i pitanje Muslimana.⁵³

Ban Drinske banovine piše 29. maja 1936. Stojadinoviću o tome kako većina bosanskohercegovačkih Srba pristupa u JRZ, ali kaže da je loše ukoliko se ide na stvaranje nekih lokalnih vođa Srba u Bosni i Hercegovini. On smatra da je bosanskim Srbima “mnogo bliža i simpatičnija” ideja o jednom srpskom vođi.

“Bosanski Srbi nisu autonomisti, i vjerujem da to neće nikada ni biti, jer bi bili prepušteni na milost i nemilost ostalim dvema političkim grupama –

⁵³ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

Muslimanima i Hrvatima koji su danas kompaktni. Ta misao o jednom vođi postoji kod ovdašnjih Srba duboko usađena” te ne bi trebalo, po banovom mišljenju, dopustiti nikakvo stvaranje novih vođa Srba u Bosni i Hercegovini. Na kraju ovoga pisma ban piše da je saznao kako je Salih Safet Bašić iz Mostara, koji je poslije 6. januara 1929. prišao JNS, uputio pismo Spahi tražeći izmirenje s njim, ali je Spaho odgovorio da na to još treba sačekati.⁵⁴

Jovo D. Nikolinović, starješina sreskog suda u penziji i član radnog mjesnog odbora JRZ u Sarajevu, bivši aktivista Radikalne stranke, 24. septembra 1936. uputio je pismo Stojadinoviću, analizirajući političku situaciju u Bosni i Hercegovini i predlažući načine da se bivši radikali privole za stupanje u JRZ. On kaže da je u početku organiziranja JRZ načinjeno nekoliko grešaka, jer je organizacija JRZ bila povjerena dr. Milanu Jojkiću, a on je bio blizak Srškiću. Stoga je organizacija Stranke kasnila kada je došlo do raskida Glavnog odbora NRS i JRZ. Nikolinović kaže da je Jojkić bio jako popustljiv prema muslimanima, koji su to iskoristili i ponamještali svoje ljude u brojna državna nadleštva, što je utjecalo na pad ugleda JRZ među pravoslavicima. Kaže da su članove Odbora ljudi počeli nazivati “muslimanskim ulizicama”.

Nikolinović navodi da Srškić, plašeći se podjele vlasti, ranije nije znao privući k sebi intelektualce i školovane industrijalce i trgovce, nego se kako u Sarajevu tako i u unutrašnjosti većinom oslanjao “na nekoliko materijalno propalih demokrata koji su ga sa gubitkom vlasti odmah i napustili”, a sam Srškić se kompromitirao u narodu napuštanjem JNS, koju je svojedobno sam osnivao, tako da on više nema pristaša u Bosni, smatra Nikolinović. Dalje kaže da je Stojadinovićeva Vlada na dobrom putu (poduzeto niz privrednih poteza, stavljena u izled gradnja novih željezničkih pravaca, počela izgradnja luke u Pločama...), te naglašava da bi bilo korisno za privlačenje pravoslavnih u JRZ ako bi se neko od Srba iz “bivše” BiH imenovao za ministra bez portfelja, kako bi mogao parirati ministru dr. Behmenu, koji stalno intervenira za neke muslimane, jer bi se time anulirala propaganda kako je Stojadinović prepustio bosanske Srbe na milost i nemilost dr. Spahi. Nikolinović piše da među samim muslimanima postoje dvije struje: jedna srbofilska sa ministrom dr. Spahom i Uzeir-agom Hadžihasanovićem, a druga hrvatofilska ili srbofobska sa senatorom dr. Hrasnicom, dr. Šefkijom Behmenom i dr. Mahmudom Behmenom,

⁵⁴ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

urednikom partijskog lista u Sarajevu. *“Ova struja je malobrojna, jer osim njih ne imade uza sebe samo nekoliko školovanih ljudi u Zagrebu i ona je omrzuta kod većine muslimana. A sama braća Behmeni ne imadu za sobom nikoga ni u rodnom mjestu Stocu, a što kod izbora dobijaju u svojim izbornim srezovima veliki broju glasova, za to imadu da zahvale disciplini bivše JMO, koja se bezuvjetno pokorava volji i zapovijedima svoga vođe dr. Spahe. Uloge ovih dviju grupa su podijeljene, te dok veća grupa sa dr. Spahom radi sporazumno sa Srbima u JRZ, dotle grupa Behmenova čuva mostove, koje je spajaju sa Hrvatima i od vremena na vrijeme te veze pojačava i mostove pritvrđuje protežiranjem i avanzovanjem pojedinih Hrvata u državnim nadležstvima, kao što je to bio slučaj sa starješinom sreskog suda u Zenici, koga su doveli na štetu jednog Srbina u Sarajevo. Tako je bilo sa sudijom Asimom Ugljenom, Hrvatom frankovcem, koga su preskočivši tolike sudije nagradili predsjedništvom okružnog suda u Sarajevu, a kao nagradu što je kao predsjedatelj u velikom procesu zeničkih Hrvata oslobodio sve optužene od optužbe”.* Nikolinović kaže da je u tom imenovanju odlučnu riječ imao dr. Šefkija Behmen, pod utjecajem dr. Juraja Šuteja. On kaže da se iz svega vidi kako Srbi lošije prolaze od Muslimana i Hrvata. *“Ovo dvolično držanje muslimana i ovakovi protusrpski rad braće Behmena u samoj zajednici glavni je razlog slabog pristupa pravoslavnih masa u JRZ”.* Stoga on predlaže da se muslimani pozovu da se iskreno deklariraju za zajednički rad i da se neko od Srba iz Bosne i Hercegovine (npr. dr. Dušan Davidović), imenuje za ministra bez portfelja kako bi mogao u Beogradu parirati dr. Šefkiji Behmenu. Time će se stvoriti uvjeti da pravoslavci ulaze u JRZ, a u protivnom svi napori da se pravoslavci okupe u JRZ bit će uzaludni i *“umjesto JRZ postojaće u stvari samo uvijek JMO, a nas će nekolicinu, koji se oko zajednice danas iskreno okupljamo, narod jednog dana možda baciti pod gomilu, kao krivce, da se je uz naše učešće srpskom narodu ovih krajeva počinilo toliko nepravdi”*⁵⁵

O slabom pristupu Srba Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici Stojadinoviću je 1937. pisao i Kosta Pantić. On kaže kako se od stvaranja JRZ mnogo očekivalo, jer je ona bila neka vrsta nastavka saradnje Srba i Muslimana iz vremena prije Prvog svjetskog rata, ali su JRZ iskoristili samo Muslimani zato što su pravoslavni bili politički pocijepani. Tu pocijepanost su, prema ovom mišljenju, Muslimani iskoristili i nametnuli svoju premoć u JRZ, a zbog toga

⁵⁵ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

“stradalo je i strada činovništvo pravoslavne vjere a i oni muslimani koji se osjećaju Srbima a koji su bili u radikalnoj stranci”. Kao argument za tu tvrdnju on navodi srez Stolac, odakle su od osnivanja JRZ premještena 24 činovnika “Srbina pravoslavca i Srbina muslimana”, a da nije premješten niti jedan Hrvat. “Ovakvo stanje slično Stocu vlada skoro po celoj Bosni i greše svi oni koji Vam govore o nekoj srpsko-muslimanskoj slozi. Srbi u Bosni i Hercegovini nisu protiv bratstva i iskrene saradnje, ali se nedaju zapostavljati. Da se povela druga politika, danas bi BiH bila najtvrđa kula JRZ”. On navodi da je razgovarao sa brojnim istaknutim muslimanima gajretovcima, koji su izjavljivali da su oni spremni doprinijeti saradnji Srba pravoslavaca i muslimana, *“ali pristaše bivše JMO smatraju današnju zajednicu nastavkom njihove stranke, a pošto su kompaktni, a mi Srbi kao razbijena vojska, iskorištavaju ovo stanje za svoje pristaše. Niko od nas Srba nema ništa protiv ministra gospodina dr. Spahe. Svi ga smatramo patriotom i konstruktivnim političarem, ali je nažalost okružen u većini ljudima odgojenim u Zagrebu, a dočepali se uplijevnih mjesta po srezovima, gdje žare i pale, pa samo zbog njih, a ne zbog dr Spahe, Srbi ne stupaju u Zajednicu”*.⁵⁶

S druge strane, niti među muslimanima nije postojao apsolutni pristanak na ulazak u okvire Jugoslavenske radikalne zajednice. Jedna grupa muslimanskih političkih aktivista je na Bajram 27. decembra 1935. usvojila zaključak kojim se osuđuje Spahin ulazak u JRZ. Taj je zaključak potpisalo 70 potpisnika, uz odobrenje i “hair-dovu” bivšeg reisa Džemaludina ef. Čauševića. U ovom se zaključku naglašava kako je Spaho izdao narodnu volju, svoje drugove Vladka Mačeka, Ljubu Davidovića i Jocu Jovanovića, s kojima je zajedno nastupio na izborima 5. maja 1935. godine. “Takav postupak koji nas muslimane ovih krajeva prikazuje odmetnicima i verolomcima osuđuju listom svi muslimani Bosne i Hercegovine, kao što osuđuju i naročito ukidanje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njeno stapanje sa Radikalnom strankom u Jugoslovensku radikalnu zajednicu”. U ovom se proglasu pozivaju poslanici JMO izabrani na izborima 5. maja 1935, da ne napuštaju svoje predizborne političke partnere (Maček, Davidović, Jovanović), jer to muslimanski birači ne podržavaju. Također se naglašava kako Muslimani Bosne i Hercegovine ne priznaju ukidanje JMO i njeno stapanje u JRZ.

⁵⁶ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

U ovom se zaključku pozivaju Muslimani na političko jedinstvo te ističe: *“Mi muslimani kao starosedeoci u ovim krajevima želimo doprineti što temeljitijem i što boljem sređenju bratskih odnosa između Hrvata i Srba, te zadovoljenje naših opštih interesa vidimo u zadovoljenju opštih narodnih težnji ostalih Hrvata i Srba pod opštim narodnim vodstvom g. dr. Vladimira Mačeka. Posebnim se pak svojim bosanskohercegovačkim muslimanskim interesima mi muslimani želimo na izloženoj podlozi brinuti u svojoj posebnoj muslimanskoj organizaciji i celovitoj autonomiji Herceg-Bosne, pravedno preuređenoj državi”*.⁵⁷

Ban Drinske banovine je 24. juna 1937. obavijestio Stojadinovića kako Muslimani više nisu kompaktna masa “ni idejno, ni politički, ni nacionalno”, nego podijeljeni u više grupa: Spahinovci, Gajretovci, Muslimani bivši radikali i Muslimani frankovci. Najbrojniji su Spahinovci (80% muslimana, i to su pristaše bivše JMO). U toj grupi su Spaho i Behmen. *“Do pre godinu dana u redovima ove grupe vladala je nesumnjivo partijska disciplina, na njenu kompaktnost moglo se uvek osloniti, tim pre što je to masa gotovo samih zemljoradnika, zanatlija i malih trgovaca. Intelektualaca je srazmerno prema celokupnom broju vrlo malo.*

Došavši na vlast posle tako dugo vremena, u kome su članovi bivše JMO bili van svakog uticaja, prirodno došlo je do potrebe zadovoljenja zahteva mnogih njenih članova, naročito u pogledu personalnog uposlenja i pomoći. Svi se zahtevi nisu mogli zadovoljiti i to je prvi pravi uzrok sumnjičenja i nezadovoljstva”. Ban naglašava da se ministru dr. Spahi zamjera da je prvo uposlio svu svoju najbližu rodbinu. Ističu da je postavio:

1. *svoga brata Fehima Spahu za člana Upravnog odbora Gradske štedionice, člana Odbora za izmjenu Zakona o IVZ, potom za naiba, a vjerovatno će ga postaviti i za reis-ul-ulemu,*

2. *rođenog ujaka svoje supruge, dr. Halid-bega Hrasnicu postavio je za senatora,*

3. *brata Halid-bega Hrasnice postavio je za člana Upravnog odbora Gradske štedionice,*

4. *zet Fehim ef. Spahe Sulejman Denišlić postavljen je također pri Gradskoj štedionici,*

5. *Muhamed Hrasnica, sin Abduselam-bega Hrasnice, ujaka Spahine supruge, postavljen je u Gradskoj štedionici,*

⁵⁷ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

6. *Edhem Bičakčić, predsjednik općine, zet je dr. Halid-bega Hrasnice (oženio se s njegovom bratišnom),*

7. *rođeni brat Edhema Bičakčića, Asim Bičakčić, postavljen je za višeg činovnika Gradske štedionice,*

8. *Ethem Čejvanija, zet dr. Spahe, postavljen je za vijećnika općine i člana Gradske štedionice,*

9. *Dr. Ahmed Abadžić, Bičakčićev zet, postao je vijećnik i član Gradske štedionice,*

10. *Mehmed-Meho Šahinagić, rođeni brat supruge Mehmeda Spahe, postavljen je za vijećnika općine i člana Upravnog odbora Gradske štedionice, ali je kasnije podnio ostavku,*

11. *zet dr. Spahe Rašid Rašidkadić je u općinskoj službi,*

12. *stric dr. Spahe, Seid Spaho, također je u općini,*

13. *sestrić dr. Spahe, Muhamed Rašidkadić, činovnik je u općini,*

14. *zet Seida Spahe, Nanić, također je činovnik u općini,*

15. *Hamdija Afgan, zet dr. Spahe, postavljen je za predsjednika općine Banja Luka,*

16. *Uzeir-aga Hadžihasanović, najbliži prijatelj i saradnik dr. Spahe, i Uzeir-agin zet Mustafa Softić, vijećnici su u općini i članovi Upravnog odbora Gradske štedionice,*

17. *Muhamed Softić, brat zeta Uzeir-age Hadžihasanovića Mustafe Softića, postavljen je za činovnika u općini grada Sarajevo.*

Ban naglašava da mnogi “uvereni da je ministar dr. Mehmed Spaho sve-moćan navalili su na njega sa mnogobrojnim zahtevima i kad nisu mogli biti zadovoljni, počeli su protestovati”. Ban navodi da je tako došlo do sukoba Uzeri-age Hadžihasanovića, glavnog Spahinog partijskog eksponenta, i dr. Mahmuda Behmena, advokata i brata ministra dr. Šefkije Behmena zbog postavljanja Mustafe Softića za činovnika u gradskoj općini Sarajevo. Taj se sukob prenio i na rad Gradskog vijeća, pa se čak Behmenova grupa povukla iz Vijeća. Raskol se prenio i na šire muslimanske mase u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, a došlo je i do raskola među samim spahinovcima nakon izbora Vakufskih sabora. Tu je došlo do razmimoilaženja između dr. Spahe i dr. Šefkije Behmena.

Ban kaže da su gajretovci, koje vodi dr. Avdo Hasanbegović, u odnosu na spahinovce neznatni, mada okupljaju intelektualce, ranije "Gajretove" stipendiste. Svi su nacionalistički deklarirani i javno orijentirani prema Beogradu. Ban spahinovce naziva vjerskim konzervativcima, a gajretovce vjerskim i društvenim modernistima. *"Većina spahinovaca neostupno pridržava se svih starih običaja, koje je današnja Turska Republika davno već i Zakonom ukinula, dok gajretovci i njihove porodice u veliko od tih običaja kao zastarelih i često škodljivih odstupaju. Njihove žene češće se viđaju otkrivena lica i uopšte oseća se pokret za saobražavanjem kulturnoj sadašnjici"*. Stoga ban predlaže da se gajretovci ne smatraju opozicionarima, nego da im se izlazi u susret naročito u personalnim pitanjima.

Ban kaže da muslimane bivše radikale vodi Hafizadić iz Travnika.⁵⁸ To je mala, ali veoma agilna grupa. I oni, kao i gajretovci, nastojali su se pomiriti sa spahinovcima, ali je Spaho to odbijao.

Na čelu Muslimana frankovaca bio je Hakija Hadžić. Ovo je također malobrojna grupa, ali vrlo aktivna u borbi protiv dr. Spahe i dr. Behmena. Ban smatra da se s ovom grupom "ni pod kojim uslovima ne može očekivati kakva iskrena saradnja, pa i u slučaju sporazuma sa HSS".⁵⁹

Sukob različitih političkih grupa došao je do izražaja i u Gradskom vijeću u Sarajevu. Ban Drinske banovine je 25. januara 1937. obavijestio Stojadinovića da je sukob dviju struja u sarajevskom Gradskom vijeću (Uzeir-age Hadžihasanovića i dr. Mahmuda Behmena) kulminirao na sjednici Gradskog vijeća, te je svih pet vijećnika Behmenove grupe (dr. Ahmed Abadžić, Asim Arslanagić, Seid Husedžinović, Edhem Čejvanija i dr. Mahmud Behmen) 24.

⁵⁸ Sulejman-beg Hafizadić je rođen 1887. u Travniku. Studij medicine završio 1913. na Medicinskom fakultetu u Istanbulu, a koncem te godine, ne mogavši dobiti posao u Bosni, odlazi na Bečku kliniku gdje ga zatiče Prvi svjetski rat. Od 2. 9. 1914. do 10. 9. 1916. kao ljekar-asistent bio je na ratištu pri bečkom Crvenom križu, grupa Beč II, a od 11. 9. 1916. do 7. 12. 1918. upravnik je lječilišta u Brezopolju u Mađarskoj. Njegova istanbulska diploma nije nostrificirana u Austro-Ugarskoj, nego je samo važila "dok traje rat". Poslije Prvoga svjetskog rata vratio se u Travnik i zaposlio kao gradski ljekar (fizikata). Bio je politički aktivan u okviru Radikalne stranke. Još u vrijeme studija u Istanbulu jedan je od osnivača Srpsko-muslimanskog društva "Nada istoka", čiji je predsjednik bio više godina. Sa Šerifom Arnautovićem, Sarićem i Avdom Sumbulom aktivno je sudjelovao u prosvjedima povodom aneksije BiH 1908, a i kasnije je bio aktivan u društvu "Gajret". Umro je 29. novembra 1941. u Travniku.

⁵⁹ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

novembra 1936. gradonačelniku Bičakčiću podnijelo ostavke obrazlažući to sljedećim:

1. *Uprava se ne pridržava programa rada,*
2. *Vijećnici ne sudjeluju u radu Vijeća, nego se uvijek stavljaju pred svršen čin,*
3. *Rad je bio loš, jer to nije bio rad nego nerad,*
4. *Općina živi od zajmova u svojoj štedionici; osim toga, općina uzima zajmove, ali ih ne vraća,*
5. *Gradsko vijeće nije u prilici kontrolirati rad Upravnog odbora Gradske štedionice, zbog sastava Upravnog odbora, a Nadzorni odbor ne samo da se ne saziva, nego nije uopće konstituiran.*

Ban je izjavio da pokušaji gradonačelnika Bičakčića da dođe do pomičenja nisu uspjeli, te su svi vijećnici ostali pri svojim ostavkama. “Kako su svi vijećnici članovi JRZ to je predsjednik banovinskog odbora ministar g. dr. Mehmed Spaho pozvao vijećnike i na njih uticao da ostavke povuku, ali i pored svega toga oni su ostali pri svome, tražeći, da se cijelo opštinsko vijeće smijeni i drugo u sporazumu sa njima postavi”. Nakon toga je Uzeir-aga Hadžihasanović tražio da se iz Vijeća odstrane svi prijatelji dr. Behmena, tvrdeći da je Behmenova politika “frankovačka hrvatska politika”. Nakon mjesec i po dana pregovaranja te ostavke preko Gradskog poglavarstva predate su i banu, mada je i on lično nastojao pomiriti dvije struje, ali bez uspjeha.

U ovom izvještaju ban javlja o svojim aktivnostima u vezi s tim ostavkama. On je, naime, sazvao Mjesni odbor JRZ, a na sjednici su mu Uzeir-aga Hadžihasanović, dr. Dušan Davidović i gradonačelnik Bičakčić savetovali da se ostavke uvaže, a upražnjena mjesta popune novim vijećnicima. Oni su bili protiv smjene čitavog Gradskog vijeća, “jer to bi značilo da su g. dr. Behmen i drugovi u pravu te se vijeće kažnjava razrješenjem”. Potom, ban je izjavio da su mu oni predali i spisak ljudi koje bi trebalo imenovati za vijećnike.

Dr. Spahu, kao šefa JRZ Drinske banovine, ban je zamolio za mišljenje, ali je Spaho odbio sudjelovati u tome, izjavivši: “Kad me nisu htjeli poslušati neću o toj stvari da čujem”.

Iako Vijeće nije usvojilo budžet, banovo je mišljenje da je smjena čitavog Vijeća nemoguća, te je rješenje jedino u imenovanju novih članova, umjesto onih koji su podnijeli ostavke. Mjesni odbor JRZ je banu za nove vijećnike

predložio: Husejina Alića, dr. Hivziju Gavrankapetanovića, Muhameda Zlatara, Nezir-agu Kruču, Rasima Kurića, Fehima Festu – limara, Fehima Aguševića, Salih-agu Nanića i Sead-bega Fadilpašića, zeta dr. Hrasnice. Tako u ovom Vijeću ne bi bilo prijatelja dr. Behmena, što je dobro, jer je jaz između tih dviju grupa nepremostiv, a i sam Behmen je među muslimanima bez velikog utjecaja, a među Srbima napoželjan. Svako drugo rješenje dovelo bi do velikih trzavica ne samo u građanstvu nego i u samoj JRZ. Na kraju ban moli za mišljenje Stojadinovića o toj stvari, pogotovo što je, prema njegovoj izjavi, dr. Spaho uporno odbijao izjasniti se o ovoj stvari.

Ban je 18. februara 1937. povodom iste stvari ponovo pisao Stojadinoviću, obavještavajući ga o toku događaja i činjenici da ministar unutrašnjih poslova još nije donio odluku o ponuđenoj ostavci pojedinih vijećnika Općine Sarajevo. Naime, ministar unutrašnjih poslova ponovo je savjetovao banu da se radi na izmirenju dviju grupa, jer je u pitanju samo lični moment, te insistirao da ban o tome ponovo razgovara sa dr. Mehmedom Spahom.

Ministru unutrašnjih poslova ban je odgovorio da ne može postupiti po tim sugestijama, jer je već ranije uporno pokušavao dobiti mišljenje dr. Spahe o tome, ali je Spaho to uporno odbijao. U međuvremenu je ban dobio Odluku Mjesnog odbora JRZ Sarajevo da se uvažavaju ostavke, jer je to mišljenje većine gradskih vijećnika, te ponovo naglašava kako su odnosi između ovih dviju grupa vijećnika veoma zaoštreni, i stalno se zaoštavaju, pa bi u interesu JRZ bilo da se to pitanje okonča, pogotovo što su Uzeir-aga Hadžihasanović i dr. Dušan Davidović već nekoliko puta dolazili banu i izjavljivali da će i sami podnijeti ostavke ako se ne prihvate ostavke koje su podnijeli vijećnici članovi protivničke grupe dr. Mahmuda Behmena, a svi vijećnici Jevreji i Srbi saglasili su se s njima. I gradonačelnik Bičakčić je najavio ostavku ukoliko se ne usvoje ostavke Behmenove grupe, jer se u toj situaciji ne može izglasati budžet.

Konačno je ministar unutrašnjih poslova 19. februara 1937. uvažio te ostavke i upražnjena mjesta popunio licima koje je predložio Mjesni odbor JRZ Sarajevo. Time je pitanje ostavke pet vijećnika konačno riješeno, a ban je 23. februara 1937. javljao Stojadinoviću da je to dobro primljeno kod većine naroda.⁶⁰ Ova događanja u Gradskom vijeću bila su odraz ali i jasan pokazatelj rascjepkanosti muslimanske političke zajednice, odnosno njezine sarajevske elite. Pozicija dr. Mehmeda Spahe bila je određena činjenicom da je on u to

⁶⁰ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

vrijeme bio koalicioni partner dr. Milana Stojadinovića, mada nije moguće uspostaviti jednak proporcionalni odnos između podrške dr. Spahi i otpora dr. Stojadinoviću. Dr. Šefkija Behmen je 3. avgusta 1937. pisao dr. Milanu Stojadinoviću o situaciji u Bosni, te kaže kako je u Sarajevu bilo demonstracija protiv Stojadinovića, u kojima je sudjelovalo oko 200-300 ljudi “najgorih tipova, sve sami ološ”, koji su protestirali protiv Stojadinovića, a manifestirali za Peru Živkovića i bana Lukića. Demonstracije u Sarajevu organizirao je i predvodio narodni poslanik Jovo Zagorac, koji je, kako izvještava Behmen, nakon demonstracija u bočnim ulicama dijelio novac sudionicima demonstracija. Behmen kaže da je razgovarao sa vojnim krugovima u Bosni i Hercegovini i objašnjavao im zašto je Stojadinović forsirao sklapanje konkordata sa Vatikanom, te izražava uvjerenje da su vojni krugovi shvatili te razloge. Na ovo Behmenovo pismo Stojadinović je odgovorio 5. augusta, izjavivši kako je iznenađen da je do demonstracija došlo samo u Sarajevu, dok u Crnoj Gori nema nikakvih demonstracija protiv Vlade.⁶¹

Dr. Šefkija Behmen se u pismu od 11. februara 1938. žalio Stojadinoviću kako je u Sarajevu Uzeir-aga Hadžihasanović prilikom senatskih izbora u jednom razgovoru sa svojim prijateljima kritizirao Šefkiju Behmena da ništa ne radi, te da će zbog toga biti odstranjen iz Vlade prilikom prve rekonstrukcije. O tome su Behmena obavijestili Emin-beg Muratbegović i Murat-beg Pašić (načelnik Bijeljine), koji su prisustvovali tom razgovoru. Behmen negoduje zbog takvog nastupa Hadžihasanovića, pogotovo zbog toga što Hadžihasanović nikada nije imao dobro mišljenje o JRZ, koju je smatrao kao “brak po šerijatu koji se može lako svaki čas razriješiti”. Šefkija kaže da su on i njegov pokojni brat zbog lojalnog držanja prema državi bili često napadani od Hadžihasanovića, pa moli Stojadinovića da utiče da se poštuje disciplina u stranci i da se ne otvara debata o tome, jer je Hadžihasanović član Užeg Glavnog odbora JRZ, pa bi se javni sukob Behmena i Hadžihasanovića negativno odrazio na stranku.⁶²

Ovaj sukob Behmena i Hadžihasanovića bio je samo odraz raskola Spahe i Behmena, koji je početkom 1938. bio posve evidentan. Šefkija Behmen je dobio 18. februara 1938. jedno pismo iz Rogatice, u kojemu mu se javlja

⁶¹ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

⁶² ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

kako je dr. Mehmed Spaho pozvao svoga rođaka Osman-agu Akšamiju preko Bajrama u Sarajevo i tom mu prilikom kazao kako se ubuduće neće dozvoliti kandidiranje Ragib-age Čapljića na izborima na listi JRZ, te da će u skoroj rekonstrukciji Vlade i Šefkija Behmen biti odstranjen iz nje. Kao razlog navodi se to da Čapljić i Behmen, navodno, rade u saradnji sa Hrvatima, a protiv interesa JRZ.⁶³

Behmen se u obračun sa Hadžihasanovićem odlučno upustio i već 2. marta 1938. obavještava Stojadinovića kako u Sarajevu izlazi list *Muslimanska svijest*, čiji je urednik Munir Šahinović Ekremov, te kako je taj list opozicioni prema JRZ. List, kaže Behmen, piše u strogo frankovačkom duhu, a na neizraavan način finansiraju ga i Uzeir-aga Hadžihasanović i Edhem Bičakčić, čelnici gradske općine u Sarajevu, koji oglasima u tom listu pomažu njezino finansiranje.⁶⁴ Vidjet ćemo kasnije da se razlog ovog razlaza Spahe i Behmena nalazio u Spahinoj politici u Islamskoj zajednici i njegova odluka da se za novoga reis-ul-ulemu imenuje Fehim ef. Spaho, dok je Behmen imao svog kandidata, te će na tom pitanju doći do njihova političkog razlaza.

U vrijeme kada se odvija ovaj raskol među muslimanskom političkom elitom dolazi do potpisivanja sporazuma Hrvatske seljačke stranke i srbijanske opozicije, odnosno do sporazuma Seljačko-demokratske koalicije i drugih opozicionih stranaka o zajedničkom radu protiv Vlade Milana Stojadinovića, što je utanačeno 8. oktobra 1937. godine.⁶⁵ Radikali su sa pažnjom pratili reagiranja Bošnjaka i Mehmeda Spahe na taj sporazum, jer je sporazum otvarao beskrajno mnogo mogućnosti za stvaranje političkih kombinacija za rješavanje jugoslavenske krize. Ban Drinske banovine je 15. oktobra 1937. pisao Stojadinoviću kako Muslimani u Bosni i Hercegovini izbjegavaju javno osuditi sporazum do kojega je došlo između SDK i Udružene opozicije (UO). On misli da Muslimani to čine zato što Spaho to sugerira, a krajnji cilj je to što bi tom osudom došlo do homogenizacije Srba, a time bi muslimani, po banovom mišljenju, izgubili primat u JRZ. Ban kaže da zbog te šutnje JRZ akciju protiv sporazuma vodi JNS. *“Kod Muslimana primećuje se izvesno komešanje. Nekoliko gradskih većnika u Sarajevu članova JRZ, kao dr Hivzija Gavran Kapetano-*

⁶³ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

⁶⁴ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1.

⁶⁵ Čulinović F. 1961. II. 122-130.

vić, Rasim Kurić, Husejin Alić profesor, i dr Pinto, advokat i hadži Nezir Hadžić, bogati trgovac ovdašnji agituju među ostalim većnicima, da se ništa ne zaključuje po ovom predmetu u gradskom veću. Govori se da se sprema i nekakav apel dr Mehmedu Spahi da se sa obzirom na sve eventualije ne izjašnjava. Oni sada najviše operišu sa izjavom: "Zašto da se mi pre Slovenaca izjašnjavamo» i ovo se prima, jer i Slovenačka čuti. Nejednodušnošću JRZ koriste se naši protivnici".

Povodom tog sporazuma u Sarajevu je 9. oktobra 1937. održan sastanak "patriota raznih krajeva Bosne i Hercegovine, bez obzira na stranačku pripadnost", i tom prilikom je "u bratskom i brižnom razgovoru" pretresan razvoj političkih prilika od stvaranja jugoslavenske države, a "naročito temeljito je diskutiran Zagrebački sporazum koji je toga dana predat jugoslavenskoj javnosti". Na ovom se sastanku znakovitim ukazuje to da je Sporazum objavljen "na dan i sat, kad je poginuo kralj Aleksandar", te konstatira kako taj sporazum "ne predstavlja nikakav sporazum o suštini hrvatskog pitanja", nego samo "objavljuje proceduru za rješavanje hrvatskog pitanja na kojoj su se složili predstavnici HSS i beogradske UO. Sporazum treba donijeti tek Konstituenta koja je predviđena u ovom Sporazumu". Konstatira se kako su ovim sporazumom i HSS i Demokratska stranka napustile ideju narodnog jedinstva "i usvojile koncepciju od tri naroda kao osnovu čitavog državnog života u budućnosti". Navodi se kako ovaj Sporazum označava potpuno drukčiji pravac razvoja jugoslavenske države od onog kako ga je zacrtao kralj Aleksandar, te on označava i likvidaciju "Aleksandrovske Jugoslavije", što se iskazuje i kvalificiranjem kraljevog Ustava od 1931. kao "nemoralnog", i sve to "na dan i čas Kraljeve smrti". U ovom se sporazumu traži ukidanje Ustava iz 1931, što je, istaknuto je na ovom sarajevskom sastanku, praktički nemoguće, jer ukinuti taj Ustav znači "rušiti Aleksandrovsku Jugoslaviju i praktički izvođenje državnog udara". Sporazum traži ukidanje Ustava 1931. jer je oktroiran, a već u drugom članu traže oktroiranje Privremenog ustava (Vrhovni zakon).

Ovaj sarajevski sastanak je, izgleda, okupio uglavnom srpske političke predstavnike, premda se ne navodi ko je tačno bio prisutan (navodi se da su prisutni "patriote iz Bosne i Hercegovine"). U zaključcima se traga za razlozima "zašto sporazum ne može biti prihvaćen u srpskim masama", dok se ostali ne spominju. Na ovom je sastanku zaključeno da bi trebalo povesti akciju održavanja konferencija širom Bosne i Hercegovine kako bi narod na tim mitinzima osudio ovaj Sporazum.

Ban Drinske banovine je 30. oktobra 1937. uputio Stojadinoviću Izvještaj o stavu bosanskih Muslimana prema Sporazumu HSS u Udružene opozicije. U tom se Izvještaju navodi kako je UO odmah nakon objavljivanja Sporazuma povelu akciju održavanja konferencija i drugih sastanaka kako bi se narod pridobio za Sporazum. Kaže se kako su konferencije održane u nizu mjesta, kako po Srbiji tako i po Bosni i Hercegovini, a i krajnji ljevičari podržavaju tu akciju. Čak i JNS, *“mada je u početku najodlučnije ustala protiv sporazuma UO, očekujući da će i JRZ zajedno sa njom preduzeti u narodu istu akciju, odjednom počela je da se smiruje i kao rezerviša. Sastanci njihovih vođa su česti, ali javno sve manje djeluju. U njihovim redovima pronosi se verzija o tome da bosanski muslimani lako mogu izmijeniti svoju politiku prema JRZ, jer im se Sporazumom pruža ostavarenje njihovih davnašnjih želja o združenosti Bosni i Hercegovini kao četvrtoj pokrajini, u kojoj bi oni bili brojno najjači i najorganizovaniji i pravi gospodari. U tom slučaju Beograd bi hteo-ne hteo morao se na njih osloniti, te bi oni – JNS u Bosni – dobili onaj značaj i važnost koji su Srbi u Bosni imali po Ujedinjenju i posle 6. januara 1929. godine. Govori se da je g. dr. Mehmed Spaho imao i sastanak sa g. M. Trifunovićem u Košutnjaku, te da zato ne dopušta Muslimanima da se izjašnjavaju o “Sporazumu”, a da je zbog toga ljut na g. ministra dr Behmena i zeta Afgana u B. Luci, koji protivno rade. Svima pada u oči da čim g. dr. Spaho ode iz Sarajeva, u Sarajevo dođe g. dr. Behmen, a ako i budu oba u Sarajevu, oni se ne sastaju. Ova verzija o muslimanima – njihovim vođama isto tako protura se od strane HSS”*. Ban se na kraju žali da nasuprot ovakvoj jakoj političkoj aktivnosti opozicije, u JRZ je zavladao “krajnja inertnost”, nema nikakvih sastanaka i konferencija na kojima bi se osuđivao Sporazum, te ban moli da se u tom smislu stvari promijene, a da inicijativa mora krenuti iz Beograda.⁶⁶

U izvještaju advokata i senatora Dušana Đerića iz Tuzle od 9. novembra 1937. dostavljenog Milanu Stojadinoviću, Muslimani u Tuzli različito tumače sporazum UO i SDK. Đerić kaže da su mišljenja Muslimana o tome podijeljena. *“Najveći dio Spahinih Muslimana dosta je rezervisan. Ako se s njima zapodjene razgovor o Sporazumu, šute i ne izjašnjuju se ništa. Izgleda da je kod njih još i sada vrlo velika želja za autonomijom Bosne. Tako je kod najvećeg dijela Muslimana, koji su uz dr Spahu, dok oni drugi imaju sasvim drugo mišljenje.*

⁶⁶ ABiH, Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

Njihovo se mišljenje prilično podudara sa našim. To su sve oni Muslimani, koji su od ranije bili u redovima radikalne stranke, koji su Sokolski i Gajretovski radnici itd. Baš sam o tome, po ovoj istoj temi, razgovarao sa senatorom Vilovićem pa je i njegovo opažanje kao i moje”.

Đerić konstatira kao važnu činjenicu to da “naš partijski list u Sarajevu *Pravda* takoreći i ne spominje ovaj Sporazum”. On kaže kako je u četiri broja lista koja su izašla od potpisivanja Sporazuma samo u jednom broju objavljena i to “vrlo blagonaklona kritika Sporazuma i više ni jedne reči. Dok *Samo-uprava* kao dnevnik vodi iz dana u dan borbu protiv Sporazuma eto taj naš partijski list u Sarajevu šuti kao zaliven”. Đerić kaže da je on pokušao da se i u Tuzli osudi Sporazum, ali je na sjednici Mjesnog odbora stranke Hasan-aga Pašić (Hadžija), koji je istodobno i predsjednik Sreskog odbora stranke i predsjednik općine, izjavio kako je razgovarao sa dr. Spahom, koji mu je prenio instrukciju da nije potrebno osuđivati taj Sporazum “a ako bude trebalo što-god (činiti) da će on već javiti”. Đerić veli da je čuo kako je Hamdija Afgan, predsjednik općine u Banjoj Luci, ukoren zbog iskazanog protesta zbog Sporazuma. Đerić na kraju uočava kako se na terenu već osjeća određena “jurnjava” zbog izbora za senatore, koji se imaju obaviti u januaru naredne godine.

Na ovo pismo Stojadinović je odgovorio 15. novembra 1937. da je razgovarao sa Spahom, koji se saglasio sa osudom Sporazuma, samo je naglasio kako je nezgodno da je ta osuda došla prvo iz srpskih redova. Spaho je smatrao kako bi tu politiku trebala voditi čitava JRZ. Na kraju ovoga pisma Stojadinović je tražio od Đerića konkretna imena kao prijedloge za senat. U pismu od 25. novembra 1937. Đerić sugerira Stojadinoviću da bi prilikom izbora za senat trebalo voditi računa o Kostu Gnjatiću i Osmanu Viloviću iz Drinske banovine, te Mihajlu H. Steviću iz Gračanice za Vrbasku banovinu.⁶⁷

Uoči izbora 1938. godine situacija će se i među Bošnjacima malo zaoštriti. Tada će se pojaviti i napuštanje, doduše ne tako masovno, redova JRZ. Tako je, naprimjer, mjesni odbor JRZ u Čapljini 9. oktobra 1938. u formi proglašavanja obavijestio javnost o napuštanju JRZ, jer su procijenili da politička aktivnost JRZ nije u interesu Muslimana. Odbornici JRZ iz Čapljine, predvođeni sekretarom Ešrefom Zuhrićem, izjavljuju da žale što su ikada podržavali JRZ i dr. Mehmeda Spahu. Ovaj odbor je pristupio Muslimanskoj organizaciji Hakije

⁶⁷ ABiH. Zbirka M. M. Stojadinović, k. 1

Hadžića, i podržavaju njegovo djelovanje izloženo u pismu naslovljenom "Temeljne težnje muslimanske organizacije".⁶⁸

Smrt (u sobi ili kupatilu?)

Nakon izbora 1938. godine došlo je do obaranja Stojadinovićeve Vlade. Novu je Vladu sastavio Dragiša Cvetković, a Spaho je zadržao poziciju ministra saobraćaja. Uz njega, i Džafer-beg Kulenović zauzeo je mjesto ministra šuma i rudnika. Spaho je sredinom juna 1939. boravio u Njemačkoj i u Berlinu se susreo sa ministrom saobraćaja Trećeg rajha dr. Dorpmüllerom, a iz Berlina je oputovao u Hamburg, gdje je razgledao lučka postrojenja i obišao niz drugih gradova (Frankfurt, Heidelberg, Duisburg itd.).⁶⁹ Bio je to njegov posljednji boravak u inostranstvu. List *Pravda* je 29. juna na naslovnici donio vijest kako je Mehmed Spaho umro 29. juna 1939. u 9:30 sati.

Vijest o nagloj smrti dr. Mehmeda Spahe proširila se po Beogradu munjevitom brzinom, a ubrzo se za tragični slučaj saznalo u cijeloj zemlji. "Pored mrtvog tijela velikog rahmetlije nalaze se stalno narodni poslanici gg. Asim Šeremet i Bećir-beg Đonlagić, te lični sekretar g. Meho H. Hasanović". Novine dalje konstatiraju kako su dr. Spahu sa stanice u Sarajevu put Beograda ispratili sin Zijad, koji je tih dana položio maturu na gimnaziji, sin Avdo, te kćerka Emina. Bili su također i senator Uzeir-aga H. Hasanović, v. d. gradonačelnika Muhamed Zlatar, direktor Šerijatske gimnazije Husejn Alić, šura Ibrahim Šahinagić i drugi.

Vijest o smrti u Sarajevo je stigla nekoliko minuta prije deset sati. U Kraljevskoj banskoj upravi odlučeno je da pomoćnik bana Ejub Ademović tu vijest saopći Fehimu Spahi. Ademović je u društvu sa direktorom Vakufa Hazimom Muftićem krenuo u Faletiće, gdje se odmarao Fehim Spaho. Kada je čuo vijest, Fehim se sa svojom suprugom uputio u grad "u kuću svoje obudovjele snahe, gdje se zadržao. Tu se iskupila i ostala rodbina velikog merhuma". Navodi se da je u to vrijeme u Sarajevu bilo malo saradnika dr. Mehmeda Spahe, ali su se svi na vijest o smrti vratili u grad. "U čaršiji, gdje se bilo iskupilo veliko mnoštvo svijeta, naročito su se tražili detalji o teškom događaju u radnji senatora Uzeir-age H. Hasanovića, koji je bio obaviješten o detaljima po svom

⁶⁸ ABiH. Zbirka M. M. Stojadinović, k. 2.

⁶⁹ *Pravda*, br. 15, 23. juni 1939.

sinu g. Mehi H. Hasanoviću”.⁷⁰

Nekoliko verzija o smrti

Navečer, 28. juna, Spaho je iz Sarajeva krenuo u Beograd, gdje je stigao 29. juna u 7:25 i odmah krenuo u svoj apartman u hotelu “Srpski kralj” na Kalemegdanu. Postoje različite verzije šta se desilo tog jutra. Prema zvaničnoj verziji, Spaho je umro u sobi i zatečen je na krevetu gdje je pao na putu prema kupatilu, a prema verziji koju je kasnije ispričao Sakib Đulabić, Spaho je umro u kupatilu “sa priljubljenom rukom i tijelom uz vodovodnu cijev”. Đulabić, koji je bio sekretar u Spahinom kabinetu, piše: “Knez Pavle uputio je dr. Spahi poziv na audijenciju kad se nalazio u Sarajevu. Stigao je i odsjeo rano izjutra u svom apartmanu hotela “Srpski kralj” na Kalemegdanu u Beogradu. Sa njim je bio lični sekretar koji ga je pratio na putu, Mehmed (Mešak) Hadžihasanović, sin uglednog sarajevskog trgovca i tadašnjeg senatora Uzeir-age Hadžihasanovića. Spremajući odijelo za audijenciju, Mešak je čuo vrisak iz kupatila apartmana, jurnuo u kupatilo, našao mrtvog dr. Spahu priljubljenog rukom i tijelom uz vodovodnu slavinu. Istrčao je na hodnik u kome je zatekao šefa beogradske policije Dragog Jovanovića. Mešak je vrisкао vičući: “Ubiše ga, j[...] im srpsku majku”. Šef policije je iz Spahinog apartmana nazvao Meškovog oca Uzeir-aga, saopćio mu da je dr Spaho umro i obavijestio o Meškovim “ispadima”. Uzeir-aga je istovremeno nazvao sina i rekao mu da do susreta s njim nikome ne govori ni riječi o uzrocima Spahine smrti. Dr. Džafer Kulenović je odmah zasjeo u Spahinu fotelju. Tako je izgubio život čovjek kome su gotovo svi Muslimani nepokolebljivo vjerovali. [...] Dr. Mehmed Spaho je umro kao gazija”.⁷¹

List *Pravda* je 29. juna na naslovnici objavio da je toga dana umro Mehmed Spaho: “Jutros u 7:30 sati doputovao je višegradskim vozom na beogradsku stanicu [...] dr. Mehmed Spaho, ministar saobraćaja. Na stanici dočekali su ga ministar bez portfelja dr Džafer Kulenović, generalni direktor željeznica g. Nikola Đurić, šef kabineta g. Vlasta Kostić, narodni poslanik g. Miša Atanasijević i još neke ličnosti. Pošto se srdačno pozdravio sa svim prisutnim [...] dr. Spaho, u pratnji svog ličnog sekretara Mehe H. Hasanovića, sjeo je u auto i odvezao se u hotel Srpski Kralj, u kojem stanuje već četiri godine. Kada je došao u hotel i malo

⁷⁰ *Pravda*, br. 16, 29. juna 1939, str. 1.

⁷¹ Đulabić S. 1994. 64-65.

se raskomotio, sjeo je za pisači sto da pregleda neka pisma, koja su stigla za vrijeme njegove odsutnosti, a koja mu je predočio lični sekretar g. H. Hasanović. U to se telefonom javio šefkabineta g. Vlasta Kostić da saopći da je [...] pozvan na policijsku proslavu. [...] Dr. Spaho odgovorio je da je preopterećen poslom i da na proslavu ne može ići, ali da će odmah doći u kabinet. Uzeo je nešto da piše. U to se odjednom uhvatio za srce i klonuo sa stolice. Lični sekretar H. Hasanović odmah je priskočio da ga pridrži, ali je već bilo prekasno. Odmah su obaviješteni ljekari, ali oni nisu mogli (ništa drugo učiniti) nego da konstatuju smrt”.

Kasnije je nastalo uvjerenje da je ubijen. Oni koji vjeruju u ubojstvo navode da je glavni naručilac bio knez Pavle, koji je smatrao da je Spaho prepreka za sporazum Cvetković-Maček o podjeli Bosne i Hercegovine. Dopisnik istanbulskog lista “Džumhurijet” Mehmed Sulejmanpašić objavio je 5. jula 1939. sumnju da je Spaho otrovan, argumentirajući to i stavom šefa beogradske policije Dragog Jovanovića, koji je čitavo vrijeme bio u sobi sa Spahinim tijelom, istjerujući svakog “koji se zadržavao više od pola minute”.

Krajem 20. stoljeća ova teza o ubojstvu dr. Mehmeda Spahe dostigla je svoju kulminaciju, što je bilo posebno medijski promovirano. List *Oslobođenje* 1997. objavio je dugi feljton Mustafe Resulovića o ubojstvu.⁷² Resulović je glavni razlog za Spahino ubojstvo vidio u njegovom odbijanju da se dopusti podjela Bosne i Hercegovine, što je bilo očito u to doba kada su se završavali pregovori Cvetkovića i Mačeka. “Zbog toga su (se) odmah nakon smrti u Sarajevu, u krugovima JMO počeli pronositi glasovi da je dr Spaho umoren. Najprije je kolala verzija da su ga “ubili strujom u kupatilu”, ali je odmah tu verziju zamijenila druga – da je otrovan crnom kafom. Tu verziju, odnosno sumnju, iznio je jedan od najbližih saradnika dr Spahe u JRZ Uzeir-aga Hadžihanović, čiji sin je bio sekretar kabineta dr. Spahe i jedini je bio prisutan u neposrednoj blizini kada je nastupila iznenadna smrt. Autopsija nije izvršena i zvanični nalaz ljekara je bio da je riječ o srčanom udaru”. Resulović se pozivao na jedno saopćenje koje je dao Mehmedalija Bojić na jednom okruglom stolu, i koji je tvrdio da je Spaho otrovan, kao i na mišljenje Muhameda Filipovića, koji je u svojoj knjizi *Bošnjačka politika* također zastupao tu tezu.⁷³ No, ključni

⁷² *Oslobođenje*, 2. 3. 1997; 14. 3. 1997.

⁷³ Zanimljivo je da Mehmedalija Bojić to ne kaže izričito u svojoj knjizi *Historija Bosne i Bošnjaka*.

Resulovićev dokaz je jedno pismo koje je za vrijeme rata u Sarajevu 1994. dobio Avdo Spaho, sin Mehmeda Spahe. To je pismo uputio sarajevski advokat Nusret Gluhić, koji je u tom pismu Avdi Spahi prenio izjavu svog prijatelja Safera Ahmića, koji je tvrdio da je 1947, kao oficir Jugoslavenske vojske, bio na intendantskom kursu u Snetvidu kod Ljubljane i tamo upoznao izvjesnog Tomislava Duvnjaka, rođenog u Imotskom “ili okolini”, koji je pričao kako je on imao druga zvanog “Spaho”, koji se hvalio kako je taj naziv dobio zbog toga što je lično otrovao Mehmeda Spahu. Taj “Spaho” je radio kao konobar u hotelu gdje je Mehmed Spaho imao apartman, te da mu je on lično sasuo otrov u kahvu. Ovaj “Spaho” je tokom Drugom svjetskog rata bio partizan u 13. proleterskoj brigadi “Rade Končar”, skupa sa Tomislavom Duvnjakom i često se hvalio svojim “podvigom”.

Safer Ahmić je u toj izjavi tvrdio kako je to svojedobno ispričao Nusretu Gluhiću, ali ovaj to nije smio prenijeti porodici Spaho “zbog poznatih postupaka UDBE i tadašnjih vlasti”. Resulović je nakon toga utvrdio i slijedeće: *“Konobar iz hotela “Srpski kralj” zvao se Dragan Vujić. Sa potpisom Kapetan Dragan Vujić Spaho, on se kao autor jednog priloga pojavio u knjizi “Tri godine borbe 13. proleterske” izdanje 1945, izdavač Klub 13. proleterske brigade “Rade Končar”, štamparija Vjesnik. Dragan Vujić Spaho živio je kasnije u Beogradu kao pukovnik JNA i u susretima sa tadašnjim kolegama, među kojima je bio i Mehmedalija Bojić, ispričao o trovanju dr. Mehmeda Spahe u hotelu “Srpski kralj”, gdje je 1939. radio kao konobar. Nije pričao po čijem je nalogu to uradio”.*

Tako je u doba totalnog urušavanja komunizma i općeraširene identifikacije vojske koja je od 1992. do 1995. razarala Sarajevo sa komunističkom Jugoslavenskom vojskom odjednom ponuđeno i rješenje zagonetke oko Spahine smrti 1939. godine. Rješenje koje je bilo posve u skladu sa vremenom u kojem je izrečeno. Činjenica da je dr. Mehmed Spaho početkom 1930-ih godina svoje povlačenje iz političkog života pravdao, između ostalog, i zdravstvenim razlozima, nikoga nije zanimala.

IZVORI I LITERATURA

a. Izvori:

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

- Veliki župan Sarajevske oblasti (VŽSO)
- Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB)
- Zbirka M. M. Stojadinovića

Bošnjački Institut, Sarajevo (BIS)

- Mehmed Spaho (MS)

Arhiv Republike Srpske, Banja Luka (ARS)

- Vrbaska banovina

b. Novine:

- *Dani*
- *Oslobođenje*
- *Pravda*

c. Literatura:

- Bijedić B. 1999. *Dani*, 12. 4. 1999.
- Boban Lj. 1971. "Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija". *Časopis za savremenu povijest*. br. 1. Zagreb: Institut za savremenu povijest.
- Boban Lj. 1974. I., II. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1929-1941*. Iz povijesti hrvatskog pitanja. Zagreb: Liber.
- Boban Lj. 1987. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost.
- Boban Lj. 1989. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*. 2. Zagreb: Školska knjiga i Stvarnost.
- Bojić M. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka* (VII-XX vijek). Sarajevo: Šahinpašić.
- Crnovršanin H. i Sadiković N. 2007. *Dr. Mehmed Spaho. Državnik i borac za BiH*. Frankfurt na Majni: Sandžačka riječ.
- Čulinović F. 1961. *Jugoslavija između dva rata*. II. Zagreb: JAZU.
- Đulabić S. 1994. *Korijeni i budućnost savremenih Muslimana (od Spahe do Alije)*. Sarajevo: Sakib Đulabić.
- Imamović M. 1997. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- Imamović M. 2008. *Vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji između dva svjetska rata*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- Išek T. 1991. *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Jahić A. 2007. *Organizacija i rad Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata*. (doktorska disertacija). Tuzla: Filozofski fakultet.
- Kemura I. 1986. *Uloga «Gajreta» u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Memoari. 1990. *Memoari patrijarha srpskog Gavrila*. Beograd: SFAIROS.
- Milosavljević S. T. 2005. *Memoari. Banovanje*. Banja Luka: Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske.
- Mulaosmanović A. 2008. "O političkom kontekstu 'Afere Agrokomerc' (utjecaji na razvoj tvornice u svjetlu odbrambenog koncepta u SFRJ)". *Historijska traganja 1*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- Pilav M. 1996. *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*. Zürich: Bošnjački institut.
- Ribar I. 1949. *Politički zapisi*. II. Beograd: Prosveta.
- Stojadinović M. 1970. *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Stojkov T. 1969. *Opozicija u vrijeme šestojanuarske diktature 1929-1935*. Beograd: Prosveta.
- Šarac N. 1975 *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šarac N. 1996. "Razgovori Roberta V. Sitona-Votsona u Sarajevu 1929. godine." u: *Bosna i svijet*. Sarajevo: Institut za istoriju.

SUMMARY

POLITICAL ACTIVITY OF MEHMED SPAHO FROM 1929 TO 1939

In the life of Dr. Mehmed Spaho, the period after 1929 can be observed as two separate eras. The first era, which lasts from the introduction of dictatorship in 1929 until 1935, can be further divided into two shorter periods: 1929-1932, characterised by his political inactivity; the second period that began in 1933 and lasted until 1935, which was marked by Spaho's opposition to the political regime. The period after 1935 was an era of Spaho's uninterrupted participation in the state authorities. This

is at the same time the most significant period of Spaho's political career.

In the time of the 6th of January Dictatorship, Spaho was not politically active. Main reason for his abstention from political life was his conflict with Milan Srškić, who was a very influential politician at that time. Spaho became politically active at the beginning of 1933, with the famous Sarajevo Punctuations, for which he was sentenced to 20 days of prison, yet this act officially marked his triumphant return to the highest circles of Yugoslav political scene. As of 1935, he was the key political partner of Milan Stojadinović and the most important politician from Bosnia and Herzegovina. At the moment of his death, on 29 June 1939, he held the office of the Minister of Transport.

Key words: Mehmed Spaho, the 6-th of January Dictatorship, Sarajevo Punctuations

UDK 28 (497.1) "1929/1941"
Pregledni rad

O POLOŽAJU ISLAMSKE VJERSKE ZAJEDNICE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI (1929-1941)

Denis Bećirović

Tuzla, Bosna i Hercegovina

Istaknuvši neka od glavnih obilježja statusa i pozicije Islamske vjerske zajednice u periodu od uvođenja šestojanuarske diktature do početka Drugog svjetskog rata, autor je rekonstruirao i analizirao njen položaj i aktivnosti. Oslanjajući se na arhivske izvore, časopise, službene novine i rezultate dosadašnjih istraživanja navedene problematike, autor prati stanje i promjene unutar ove vjerske zajednice u kontekstu širih političkih prilika tog vremena.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Islamska vjerska zajednica, reisul-ulema, Kraljevina Jugoslavija, Bošnjaci.

U nastojanju da ostvari politički utjecaj na Bošnjake, šestojanuarski režim je pravac svog političkog djelovanja usmjerio preko Islamske vjerske zajednice (IVZ), ukidanjem njene autonomije i stvaranjem jedinstvene vjerske organizacije pod državnom kontrolom. Da bi se to ostvarilo, beogradski režim se oslanjao na bošnjačke političare koji su se već bili dokazali prosrpski orijentiranim. Na fonu takve politike, šestojanuarski režim je sistematski na sve značajnije pozicije u političkom i javnom životu postavljao Bošnjake, uglavnom radikalne orijentacije, a potiskujući sljedbenike zabranjene Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). Vlastodršci u Beogradu su očekivali da će uključivanjem u državne strukture vlasti bošnjačkih političara

koji nisu bili pristalice zabranjene JMO pridobiti bošnjačke mase za vladinu politiku. Promjena državne i nacionalne politike, do koje je došlo nakon izvršenog državnog udara januara 1929. godine, uvjetovala je i donošenje novog *Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici*, čijim rješenjima je redefiniiran odnos između države i Islamske vjerske zajednice. Reorganizacija Islamske vjerske zajednice i njeno uključenje pod nadležnost Ministra pravde realizirano je *Zakonom o Islamskoj vjerskoj zajednici*, 31. 1. 1930. godine, čime je prestao važiti *Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, na kojem se zasnivala autonomija Islamske vjerske zajednice, a koji je bio na snazi još od 15. aprila 1909. godine. Prema novom zakonu, svi muslimani u zemlji čine jednu samostalnu islamsku vjersku zajednicu pod reisu-l-ulemom kao vrhovnim vjerskim poglavarom sa sjedištem u Beogradu. Kralju je dodijeljena nadležnost da ukazom postavlja reisu-l-ulemu, članove Medžlisa u Sarajevu i Skoplju i devet muftija. Imenovani vjerski funkcioneri su i dalje imali ingerencije nad vjerskim poslovima, dok je nadležnost nad vakufsko-mearifskim poslovima promijenjena ovim zakonom, tako da su ovi poslovi potpali pod direktnu nadležnost Ministarstva pravde. Uredbom o privremenoj organizaciji vlasti i poslova Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije od 5. februara 1930. godine, ministar pravde postaje najviša upravna vlast s pravom nadzora nad organima Islamske vjerske zajednice.¹

Navedenim zakonskim rješenjima odlučno se suprotstavio Džemaludin Čaušević, tražeći da se jednako tretiraju sve vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji, te da se vjerski i vakufski organi biraju, a ne da se postavljaju podobni režimski ljudi. On je tražio neprihvatanje ovog zakona, a u suprotnom svoje razrješenje dužnosti od strane kralja. Kralj nije prihvatio Čauševićeve prijedloge, već je sankcionirao zakon 31. januara 1930. godine. Njegovim ukazom od 26. februara 1930. godine, Čaušević je postavljen za reisu-l-ulemu Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije sa sjedištem u Beogradu. Međutim, reisu-l-ulema je do kraja ostao principijelan i konzistentan, odbijajući stupanje na dužnost sve dotle dok se ne ukinu sve sporne odredbe. Povrijeđen kraljevim postupcima kao prema najobičnijem službeniku, Čaušević je 11. aprila 1930. godine zatražio penzionisanje, čak i po cijenu da ostane bez penzije. Tako se i desilo. Na prijedlog Ministra pravde, kralj je 6. juna 1930. godine

¹ Kemura I. 1985. 121-122.

potpisao ukaz o njegovom konačnom penzionisanju. Time je velikosrpska politika uklonila Čauševića sa funkcije reisu-l-uleme i realizirala svoje planove o ukidanju autonomije Islamske vjerske zajednice.²

Imenovanje Čauševićevog nasljednika na mjestu reisu-l-uleme obavljeno je po ubrzanom postupku. Naime, kraljevim ukazom od 12. juna 1930. godine za novog reisu-l-ulemu IVZ u Kraljevini Jugoslaviji imenovan je tuzlanski i banjalučki muftija Ibrahim ef. Maglajlić.³ Svečano ustoličenje novog reisu-l-uleme izvršeno je u Bajrakli-džamiji u Beogradu 31. oktobra 1930. godine, uz opsežne pripreme ovog događaja od strane vlasti, s obzirom da je Maglajlić podržavao oficijelnu politiku Beograda, a bio je i član Radikalne stranke.⁴

Nepun mjesec nakon kraljevog ukaza o imenovanju novog reisu-l-uleme, oktroiran je i novi *Ustav Islamske vjerske zajednice*, 9. jula 1930. godine, kojim je državi osigurana potpuna kontrola nad poslovima unutar IVZ. Relativno visok stepen autonomije Islamske vjerske zajednice u vjerskim i vakufsko-mearifskim poslovima garantiran Statutom iz 1909. godine znatno se suzio. Svi vjerski i vakufski organi su prema novim rješenjima imenovani, a ne birani, a u sve organe su uključeni predstavnici države, što je samo po sebi smanjivalo njenu autonomiju. Prema tome, država je dobila pravo vrhovnog nadzora nad upravljanjem imovinom ove vjerske zajednice. U osnovnim odredbama Usta-

² Karić E. i Demirović M. 2002. 144; Kavazović E. 1996. 46.

³ Hadži hafiz Ibrahim ef. Maglajlić rođen je u Banjoj Luci, 25. aprila 1861. godine, u uglednoj banjalučkoj porodici Maglajlića. U rodnom gradu je završio osnovno školovanje i medresu. Od 1878. godine školovao se u Carigradu, gdje je pohađao islamske teološke i šerijatsko-pravne studije. Nakon okončanja studija vraća se u Bosnu i Hercegovinu, postaje upravitelj Fezija medrese u Banjoj Luci, a 1898. godine i upravitelj Ruždije u istom gradu. Aprila 1914. godine je okružni muftija u Tuzli, a od 1925. godine obnaša funkciju muftije u Banjoj Luci. Na mjestu reisu-l-uleme Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije nalazio se od 12. juna 1930. do penzionisanja 14. marta 1936. godine. Umro je 16. septembra 1936. godine u rodnoj Banjoj Luci i pokopan kod Kazanferije džamije. Prema: Šeta F. 1991. 33-34.

⁴ Koliku je važnost režim u Beogradu pridavao ovom ustoličenju, između ostalog, svjedoči i činjenica da su na ovu svečanost, pored predstavnika države (kralj, članovi vlade...), bili pozvani i predstavnici diplomatskog kora, predstavnici svih drugih vjeroispovijesti i Predsjedništvo prijestoničke općine. Za doček gostiju bio je formiran poseban odbor beogradskih muslimana. Svaki učesnik morao se najaviti najkasnije četiri dana prije svečanog ustoličenja novog reisu-l-uleme. Također, u svrhu olakšavanja dolaska gostiju u Beograd svim učesnicima su na taj dan omogućeni popusti cijena voznih karti. Vidi: Arhiv Tuzlanskog kantona (ATK), fond: *Odbor islamske vjerske zajednice Bijeljina (OIVZB)*. K. 2. dok. 113/1.

va definirana su glavna pitanja IVZ, po kojima se islamska vjera ubraja među priznate vjere Kraljevine Jugoslavije i ravnopravna je sa svim ostalim zakonima i priznatim vjerama. U pogledu njene organizacije, došlo je do značajnih promjena. Organizacijsku strukturu u Islamskoj vjerskoj zajednici činili su: džematski medžlis sa džematskim imamom na čelu; sreska vakufsko-mearifska vijeća u Sarajevu i Skoplju sa svojim upravnim odborima; muftijstva sa muftijama na čelu; ulema-medžlisi u Sarajevu i Skoplju i Vrhovno vjersko starješinstvo u Beogradu sa reisu-l-ulemom na vrhu. Prema odredbama novog Ustava, Islamsku vjersku zajednicu u vjersko-prosvjetnom dijelu predstavljali su: Ulema-medžlis; Vrhovno vjersko starješinstvo sa reisu-l-ulemom; muftije i šerijatske sudije. U domenu vakufsko-imovinskih pitanja IVZ predstavljali su: Vakufsko-mearifska vijeća sa upravnim odborima, sreska vakufsko-mearifska povjerenstva sa područnim mutevelijama i Džematski medžlisi.⁵

Ustav od 9. jula 1930. godine u velikom dijelu negirao je tradicionalne laičke oblike organizacije života muslimana. Pored ostalog, Ustav je definirao da će postojati devet muftija sa sjedištem u Sarajevu, Skoplju, Banjoj Luci, Mostaru, Novom Pazaru, Bitolju, Prizrenu, Tuzli i Pljevljima. Sarajevski Ulema-medžlis bio je nadležan za teritorij Sarajevskog, Tuzlanskog, Banjalučkog i Mostarskog muftijstva. Umjesto dotadašnjih tradicionalnih dužnosti koje su muftije obavljale, nova ustavna rješenja su devetorici imenovanih muftija dala široka ovlaštenja, sa namjerom da od institucije muftije izgrade funkciju koja bi sličila poziciji biskupa u episkopalnim crkvama, što se protivilo muslimanskoj tradiciji.⁶

Paralelno sa nametanjem novog Ustava Islamske vjerske zajednice i imenovanjem novog reisu-l-uleme započelo je programirano odstranjivanje pristalica Mehmeda Spahe iz Vakufsko-mearifskog sabora i drugih vakufskih organa i uvođenje prorežimski orijentiranih Bošnjaka. Oni su, uglavnom, angažirani iz sastava *Gajretovih* aktivnih radnika. Politika uključivanja u vakufske organe ličnosti koje su dolazile po kriteriju političke podobnosti beogradskom režimu negativno se odrazila na upravljanje vakufskom imovinom. Glavna intencija vodećih ličnosti *Gajreta*, koji su imali značajnu ulogu u upravi vakuf-

⁵ "Ustav Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije". *Službeni list Kraljevine Jugoslavije XII, br. 167 - LXIII*. Beograd: 25. 7.1930. 1588-1590.

⁶ Imamović M. 1978. 979.

skih organa, bila je da ostvare potpuni utjecaj i kontrolu nad raspolaganjem i korištenjem prihoda vakufa. Također, *Gajretove* pristalice su željele da svoj utjecaj prošire i na ostale muslimanske vjersko-prosvjetne ustanove. Namjere Glavnog odbora *Gajreta* da u vjerskim nastavnim zavodima utječu na oblikovanje nacionalnog opredjeljenja mladih u srpskom duhu uspješno je suzbio Salim Muftić, predsjednik Upravnog odbora Vakufsko-mearifskog vijeća i Ulema-medžlisa. Rasipanje i nekontrolirano trošenje vakufske imovine, kao i direktno miješanje države u poslove IVZ, čega nije bilo u takvom obimu u drugim vjerskim organizacijama, prouzrokovat će otvoreno nezadovoljstvo pripadnika IVZ, pa čak i onih Bošnjaka koji su podržavali politiku šestojanuarskog režima.⁷

No, bez obzira na spomenute nepovoljne historijske okolnosti nakon uvođenja šestojanuarske diktature, Islamska vjerska zajednica je u ovom razdoblju postigla i određene rezultate, što je svjedočilo o egzistentnosti njenog djelovanja i u najtežim uvjetima. Ta postignuća bila su primijetna naročito na polju reforme vjerske nastave u osnovnim i srednjim školama. Važno je istaknuti da razvoj obrazovnog sistema IVZ nije započeo stvaranjem Kraljevine SHS. Zapravo, poslije 1918. godine, taj proces se nastavio osnivanjem dvije važne vjerske stručne škole: Šerijatske gimnazije u Sarajevu 1918. i Velike medrese kralja Aleksandra I. u Skoplju 1924. godine. Nakon toga, 1935. osnovana je Viša islamska šerijatsko-teološka škola. U okviru Islamske vjerske zajednice djelovala je i Gazi Husrev-begova medresa, koja je od 1925. godine imala status više škole s nižim, srednjim i višim tečajem. Otvaranjem Više islamsko-šerijatske škole 1935. godine ukinut je viši tečaj u Gazi-Husrevbegovoj medresi.⁸ Problematika vjerskog obrazovanja, nakon izvršenih promjena početkom 1929. godine, definirana je putem dva školska zakona. U *Zakonu o srednjim školama* usvojenom 31. augusta 1929. godine nisu precizirane jasne odredbe o izvođenju vjerske nastave, ali se iz pojedinih članova moglo zaključiti da je bila obavezna za sve pripadnike priznatih vjera.⁹ Također, *Zakonom*

⁷ Kemura I. 1985. 123-126.

⁸ "Pregled rada Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice u Beogradu od 31. oktobra 1930. do 1933". *Glasnik Vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, br. 2/1934. Beograd: 114; Buljina H. 1989. br. 1. 21-30, br. 2. 113-122; Traljić M. 1988. 503-504.

⁹ "Zakon o srednjim školama". *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* br. 217 - LXXXVII. Beograd: 17. 9. 1929.

o narodnim školama od 3. decembra 1929. godine nauka o vjeri je tretirana kao obavezan predmet za sve priznate vjeroispovijesti.¹⁰ S namjerom preciznijeg definiranja i ujednačavanja prakse za narodne škole, 23. jula 1933. godine usvojen je *Zakon o vjerskoj nastavi u narodnim, građanskim, srednjim i učiteljskim školama u Kraljevini Jugoslaviji*. Prema članovima 1. i 2. navedenog *Zakona*, vjerska nastava je obavezna za sve učenike priznatih vjeroispovijesti, a vjersku nastavu u narodnim i građanskim školama predaju vjeroučitelji, mjesni svećenici ili njihovi duhovni zamjenici. S ciljem osiguranja potpune kontrole nad vjerskom nastavom u članu 5. je navedeno: "Nastavni plan i program iz vjeronauke propisuje Ministar prosvete u sporazumu sa vrhovnim predstavništvom pojedinih veroispovesti u Kraljevini Jugoslaviji".¹¹ Proces usvajanja propisa iz oblasti vjerske nastave zaokružen je donošenjem *Pravila o vršenju verskih dužnosti učenika narodnih škola*, u okviru kojih su, pored ostalog, članom 9. propisani i praznici učenika muslimanske vjeroispovijesti.¹²

U ovom razdoblju Islamska vjerska zajednica intenzivira kontakte sa islamskim zajednicama u muslimanskom svijetu. Tome je dijelom doprinijela i vijest o mogućoj obnovi hilafeta, koja je početkom tridesetih godina XX stoljeća zaokupljala pažnju bošnjačke intelektualne javnosti. S ciljem razmatranja mogućnosti obnove hilafeta sazvan je i Sveislamski kongres u Jerusalemu 6. i 7. septembra 1931. godine, koji je okupio ulemu iz različitih dijelova svijeta,

¹⁰ "Zakon o narodnim školama". *Službene novine Kraljevine Jugoslavije br. 289-CXIX*. Beograd: 9. 12. 1929.

¹¹ "Zakon o vjerskoj nastavi u narodnim, građanskim, srednjim i učiteljskim školama u Kraljevini Jugoslaviji". *Službene novine Kraljevine Jugoslavije br. 237- LXIX*. Beograd: 17. 10. 1933. 123.

¹² Članom 9. *Pravila o vršenju verskih dužnosti učenika narodnih škola* učenicima muslimanske vjeroispovijesti dozvoljeno je da idu svakog petka od 11 do 13 sati u džamiju pod nadzorom islamskog vjeroučitelja ili nekog drugog nastavnika muslimanske vjeroispovijesti. Učenicima muslimanima je dozvoljeno slaviti sljedeće praznike: "Novu godinu Muharem (jedan dan), Mevlud (jedan dan), Ramazanski bajram (tri dana) i Kurban-bajram (četiri dana)". U istom članu je navedeno da se učenici muslimani oslobađaju "od nastave prva dva časa, ako je nastava prepodnevna ili poslednja dva časa, ako je nastava popodnevna". Detaljnije: "Pravila o vršenju verskih dužnosti učenika narodnih škola". *Službene novine Kraljevine Jugoslavije br. 237- LXIX*. Beograd: 17. 10. 1933. 1233; ATK: OIVZB, K. 2, dok. 158/4. "Dopis Ulema međžlisa u Sarajevu svim područnim muftijstvima, sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima i džematskim međžlisima". 10. 10. 1935.

ali bez prisustva ondašnjih muslimanskih vladara. Među sudionicima Kongresa bila je i delegacija Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, koju su predvodili dr. Mehmed Spaho, Mujaga Merhemić, Salim Muftić i Hasanağa Nezirhodžić. Glavna rasprava odnosila se na razmatranje tematike općeg društvenog stanja muslimana, s posebnim osvrtom na negativne utjecaje sa Zapada na stanje vjerske svijesti.¹³ Predstavnici Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije aktivno su uzeli učešće i na Kongresu evropskih muslimana od 12. do 15. septembra 1935. godine u Ženevi. Na spomenuti Kongres pozvane su sve islamske zajednice u Evropi, kao i istaknute muslimanske ličnosti iz Evrope. Od šesnaest pozvanih islamskih zajednica iz Evrope, Kongresu je prisustvovalo petnaest, među kojima i IVZ Kraljevine Jugoslavije. Osnovni ciljevi Kongresa bili su: učvršćivanje saradnje i veze među muslimanima u Evropi, razvijanje njihove međusobne saradnje na vjerskom i kulturnom polju, zauzimanje stavova u vezi sa pitanjem zaštite mubarek-mjesta, te očuvanje interesa i prava islamskih zajednica u Evropi. Na petoj sjednici, od ukupno devet sjednica, delegat IVZ Kraljevine Jugoslavije Muhamed Kantardžić prezentirao je referat pod nazivom "Vjersko-prosvjetne prilike muslimana u Bosni i Hercegovini."¹⁴

Ukidanjem šestojanuarske diktature nakon petomajskih izbora 1935. godine mijenja se situacija u zemlji, pa time i položaj Islamske vjerske zajednice. Da bi umirio nezadovoljstvo bošnjačkih masa, Stojadinović je pokušao pridobiti najutjecajnije bošnjačke predstavnike za vladinu politiku, čiji je prvenstveni zadatak bio konsolidirati političko stanje u zemlji. S tom namjerom, juna

¹³ Jahić A. 2004. 177, 179. i 184.

¹⁴ Pored ostalog, u referatu je navedeno da muslimani Bosne i Hercegovine javno ispovijedaju svoju vjeru u 1.120 džamija i mesdžida, u kojima je zaposleno 1.522 hatiba, imama, mujezina i druga vjerska službenika. Svi muslimani sa ovog područja su sunnije hanefijskog mezheba, među kojima je vrlo mali broj derviša nakšibendijskog, kaderijskog, rifaiskog i mevlevijskog tarikata. Ukupno ima 16 tekija. Islamska vjeronauka počinje u mektebima, kojih je u školskoj 1934/35. godini bilo 897, od čega 17 muških, 23 ženska i 857 mješovitih, sa ukupno 43.280 djece. Također, islamska vjeronauka se predavala u svim narodnim i srednjim školama u Bosni i Hercegovini, tako da je u osnovnim školama bilo ukupno 30.819 djece, u građanskim školama 1.032, u učiteljskim školama 107, u stručnim školama 462 i na univerzitetima 197 studenata. Vidi: "Izveštaj delegata IVZ Kraljevine Jugoslavije na Kongresu evropskih muslimana u Ženevi 12-15. septembra 1935. godine". *Glasnik Vrhovno starješinstvo Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije br. 10-11/1935*. Beograd: 465-467.

1935. godine, Stojadinović imenuje u novoformiranu Vladu dr. Mehmeda Spahu za ministra saobraćaja, dr. Šefkiju Behmena, također jednog od čelnika Jugoslovenske muslimanske organizacije na poziciju ministra bez portfelja. Napuštanje opozicione politike od strane čelnika JMO i njihovo pridruživanje novoformiranoj Vladi nije bilo praćeno i obrazloženjima o motivima ovog političkog zaokreta, zbog čega je članstvo JMO na terenu jednim dijelom ostalo zbunjeno i neinformirano.¹⁵ Spomenuto stanje na terenu bilo je pogodno tlo za protivnike Spahine politike unutar bošnjačke političke scene. Posljedica toga je okupljanje i organiziranje oponenta liniji političke saradnje JMO sa Vladom u Beogradu. Prohrvatski orijentirani pojedinci – Hakija Hadžić, Ademaga Mešić, Derviš Omerović i drugi postaju glavni kreatori i nosioci okupljanja nezadovoljnika novim političkim smjerom JMO. Oni formiraju novu političku organizaciju pod imenom Muslimanska organizacija HSS-a, čiji stavovi su ukazivali na potrebu približavanja prema HSS – HNP, uz vezivanje sudbine Bošnjaka za sudbinu hrvatskog naroda u cjelini.¹⁶

Kao ustupak za priključivanje Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici i Sporazumu Stojadinović-Korošec dr. Spaho je kao protuuslugu tražio promjenu šestojanuarskog zakonodavstva prema Islamskoj vjerskoj zajednici, odstranjivanje njegovih glavnih političkih protivnika, prije svega, reisu-l-uleme Maglajlića i vraćanje sjedišta reisu-l-uleme u Sarajevo.¹⁷

Na tragu spomenutih zahtjeva, Vlada u Beogradu je već tokom jula 1930. godine ovlastila ministra pravde da u saradnji s Ministarskim savjetom izvrši izmjene i dopune *Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije od 31. januara 1930. godine*. Obrazovana je Komisija sa zadatkom da razmotri i predloži promjene u *Zakonu*, kojima bi se osigurala vjersko-prosvjetna autonomija muslimana. Nakon dva zasjedanja Komisija je dostavila projekat *Uredbe sa zakonskom snagom o izmjenama i dopunama Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici*, koju je Ministarski savet usvojio 28. februara 1936. godine. Sjedište IVZ Kraljevine Jugoslavije ponovo je vraćeno iz Beograda u Sarajevo, a dotadašnji reisu-l-ulema je smijenjen.¹⁸

¹⁵ Begić D. 1965. 174-175.

¹⁶ Opširnije o stvaranju i djelovanju muslimanskog ogranka HSS od 1935. do 1941. godine pogledati u: Išek T. 1991. 210-230.

¹⁷ Nakičević O. 1996. 33.

¹⁸ "Pregled rada Prvog naiba za Vrhovno vjersko starješinstvo Islamske vjerske zajednice".

Usvajanjem *Uredbe sa zakonskom snagom o izmjenama i dopunama Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici* stavljeni su izvan snage *Zakon i Ustav IVZ*. Članom 26. *Uredbe* svi poslovi koje su do tada obavljale vjerske i vakufsko-mearifске vlasti prebačeni su na naibe (povjerenike) imenovane od strane Ministra pravde, sa zadatkom da te poslove obavljaju do formiranja novih organa Islamske vjerske zajednice. Za obavljanje poslova reisu-l-uleme i Vrhovnog vjerskog starješinstva postavljen je prvi naib u Beogradu za Vrhovno vjersko starješinstvo, koji je trebao provesti likvidaciju ovog organa, te prenijeti arhivu, inventar i ostalu pokretnu imovinu u Sarajevo. Pored toga, za privremeno vršenje poslova Ulema-medžlisa, muftijstava, vakufsko-mearifskih vijeća i Upravnog odbora postavljena su dva naiba u Sarajevu i Skoplju.¹⁹

Obavezu izrade novog ustava Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije dobili su naib u Beogradu i dva naiba u Sarajevu i Skoplju sa njihovim odborima. Sjednice na kojima je pripreman novi ustav IVZ održavane su po *Pravilniku za donošenje Ustava IVZ* usvojenim u maju 1930. godine i trajale su od 20. do 31. jula 1936. godine. Nakon toga, tekst *Ustava Islamske vjerske zajednice* usvojio je Ministarski savjet, nakon čega je uslijedilo i Kraljevo odobravanje i potpisivanje 24. oktobra 1936. godine.²⁰ U okviru vjerske uprave novi Ustav je propisao značajne novine, među kojima i potpuno ukidanje muftijstava. Umjesto dotadašnjeg dvojtva u organizaciji Islamske vjerske zajednice, sa dva ulema-medžlisa, dva vakufsko-mearifска vijeća i dvije direkcije, *Ustavom iz 1936.* mnogo preciznije su utvrđene organizacija i teritorijalna nadležnost svih organa. Tako je *Ustav* propisao ustanovljenje institucije reisu-l-uleme sa užim i širim savjetom, te osnivanje jednog Ulema-medžlisa i jedinstvene Direkcije vakufa kao izvršnog organa Vakufsko-mearifskog sabora i njegovog Saborskog odbora.²¹

Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije br. 3/1938. Beograd: 1938. 108.

¹⁹ ATK, OIVZB, K. 2, dok. 162/1. "Dopis Naiba Islamske vjerske zajednice u Sarajevu svim sreskim vakufsko-mearifским povjerenstvima i džematskim medžlisima na području Sarajevskog Ulema medžlisa", 4. 4. 1936, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*; "Uredba sa zakonskom snagom o izmjenama dopunama zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije". *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* br. 52-X. Beograd: 5. 3. 1936. 166.

²⁰ "Pregled rada Prvog naiba za Vrhovno vjersko starješinstvo Islamske vjerske zajednice". *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije* br. 3/1938. Sarajevo: 113-114.

²¹ Imamović M. 1998. 517.

Bitno je napomenuti da u 1936. godini, pored zakonodavnih reformi kojima je bila zahvaćena Islamska vjerska zajednica Kraljevine Jugoslavije, dolazi i do niza aktivnosti s ciljem udruživanja islamske inteligencije – ilmije. S obzirom da Udruženje imama-matičara osnovano po završetku Prvog svjetskog rata nije ni približno zadovoljavalo potrebe ilmije, 1936. godine u Sarajevu je osnovano udruženje cjelokupne ilmije pod nazivom *El-Hidaje*, kao i list pod istim imenom. Glavni zadatak ovog staleškog udruženja ilmije koje je preuzelo aktivnu ulogu u životu muslimana bio je voditi brigu o materijalnom statusu svojih članova, a najveće zasluge za formiranje ilmije, prije svih, pripadaju Mehmedu ef. Handžiću.²²

Nakon usvajanja Ustava Islamske vjerske zajednice, jedan od najvažnijih zadataka koji se postavljao pred nju u Kraljevini Jugoslaviji bilo je provođenje izbora za vakufsko-mearifске sabore, sreska vakufsko-mearifска povjerenstva i džematske medžlise. Tokom 1937. godine provedeni su izbori za navedene organe IVZ u Kraljevini Jugoslaviji i članove Izbornog tijela za izbor reisu-l-uleme.²³ Pod predsjedavanjem prvog naiba Saliha Safveta ef. Bašića, Izorno tijelo se sastalo 20. aprila 1937. godine. U sastav ovog tijela izabrano je deset predstavnika iz Vakufsko-mearifskog sabora u Sarajevu i deset predstavnika iz Vakufsko-mearifskog sabora u Skoplju. Oni su od deset ponuđenih kandidata izabrali trojicu kandidata za reisu-l-ulemu: Fehima ef. Spahu (18 glasova), Ahmeda ef. Bureka (10 glasova) i Muhameda ef. Tufu (8 glasova).²⁴ Završni čin u ovoj proceduri dogodio se 26. aprila 1938. godine ukazom od strane kraljevskih namjesnika kojim je imenovan Fehim ef. Spaho²⁵ za novog reisu-

²² Mektić H. 1992. 5.

²³ “Pregled rada Prvog naiba za Vrhovno vjersko starješinstvo Islamske vjerske zajednice”. *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije* br. 3/1938. Sarajevo: 115 i 117.

²⁴ “Zapisnik sa sjednice Izbornog tijela za izbor trojice kandidata za reisu-l-ulemu”. *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije* br. 5/1938. Sarajevo: 189-190.

²⁵ Fehim ef. Spaho rođen je u Sarajevu 4. februara 1877. godine. Završio je Šerijatsku sudačku školu 1895. godine, a naredne godine imenovan je u Šerijatski sud u Sarajevu. Od februara 1919. godine do oktobra 1920. godine obnašao je funkciju načelnika Ministarstva vjera u Beogradu. Zbog političkih razloga penzionisan je 1923. godine, ali se ponovo aktivirao 1936. godine kada je postavljen za naiba Islamske vjerske zajednice u Sarajevu i predsjednika Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu. Dužnost reisu-l-uleme obavljao je od 6. maja 1938. godine do svoje smrti 13. februara 1942. godine. Ubraja se među istaknutije kulturne i javne radnike

l-ulemu. Dužnost reisu-l-uleme Spaho je preuzeo u maju 1938. godine, a 9. juna 1938. godine od Naročitog savjeta, u skladu sa Zakonom Islamske vjerske zajednice, prima menšuru za vršenje vjerskih poslova. Dodjela menšure omogućila je reisu-l-ulemi da pristupi rješavanju brojnih pitanja koja su spadala u njegovu nadležnost, tako da su istog dana i članovi oba ulema-medžlisa položili zakletvu pred novim reisu-l-ulemom.²⁶

U cilju podrške daljem razvoju islamskih obrazovnih ustanova Ulema-medžlis u Sarajevu tokom 1939. godine donosi nekoliko važnih uredbi: *Uredbu o mektebima*, *Uredbu o nižim medresama* i *Uredbu o Gazihusrevbegovoj medresi*. Mektebi su u Općim odredbama *Uredbe o mektebima* definirani kao početne islamske vjerske škole, u trajanju od dvije godine, sa osnovnom intencijom da djecu poduče vjeri i islamskom vladanju, te razviju vjerske i moralne osjećaje. Za izvođenje nastave u mektebima, mektepskim obdaništima i vjerskim tečajevima određeni su mualimi i džematski imami. *Uredba o nižim medresama* propisala je da su niže medrese nepotpune srednje stručne vjerske škole, koje obrazuju svoje kandidate za zvanje imama, mualima, hatiba i vjeroučitelja za poduku u osnovnim školama. Ovom uredbom uspostavljeno je šest nižih okružnih medresa u Tuzli, Sarajevu, Banjoj Luci, Travniku, Bihaću i Mostaru. Status potpune srednje stručne škole imala je Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu. Ona je spremala kandidate za džematske imame, vjeroučitelje narodnih, građanskih, nižih stručnih škola, mualime, imame, hatibe i vaize. Učenici ove medrese su nakon zavšetka školovanja mogli upisati Višu islamsku šerijatsko-teološku školu u Sarajevu, kao i islamske teološke fakultete u drugim državama.²⁷ Također, treba naznačiti i to da je Viša islamsko šerijatsko-teološka škola bila u rangju fakulteta, a nastava je trajala četiri školske godine. Njena osnovna misija bila je proučavati islamsku šerijatsko-teološku nauku i "da sprema kandidate za državne, samoupravne i verske službe, za koje se traži viša islamsko šerijatsko-teološka sprema".²⁸

Bošnjaka u prvoj polovini XX stoljeća. Detaljnije: Šeta 1991. 43-44.

²⁶ "Izvjestaj o radu Reis-ul-uleme Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije širem savjetu Reis-ul-uleme". Sarajevo, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, Sarajevo:br. 2/1939, 61.

²⁷ "Sarajevo". *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, Sarajevo: br. 5-6/1939, 168-169, 191-192 i 226.

²⁸ "Uredba o Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi u Sarajevu". *Službene novine Kraljevine*

Ostvareni pomaci u razvoju i afirmaciji određene autonomije u djelovanju Islamske vjerske zajednice nakon sloma šestojanuarske diktature nisu istovremeno značili i rješavanje svih problema sa kojima se ona suočavala u praksi. I dalje je bila evidentna razlika između onoga što je proklamirano i onoga što se događalo u svakodnevnom životu na terenu. Nastavljaju se različiti oblici nepoštivanja islamskih propisa i povreda zakonskih prava članova IVZ od strane pojedinaca i državnih službenika. Jedan od primjera koji to potvrđuju je i pitanje organiziranja proslava božićnih, uskrasnih i drugih blagdana u školama, suprotno *Pravilniku o praznovanju praznika u osnovnim, srednjim i stručnim školama*. Iako je ovim propisom određeno da je za slavljenje blagdana mjerodavan broj učenika određene vjeroispovijesti, a ne broj nastavnika, na području Drinske banovine su eklatantno kršene odredbe spomenutog *Pravilnika* na štetu muslimanske djece, tako da su cijeli zavodi prestajali sa radom bez obzira što je u nekim školama bilo i preko 60% učenika muslimana.²⁹ Kako su se ovakvi i slični postupci neuvažavanja prava i vjerskih osjećaja pripadnika islamske vjeroispovijesti nastavili, oštro je intervenirao i Ulema-medžlis u Sarajevu tako što je usvojio Odluku kojom naređuje svim područnim vjeroučiteljima “da imaju zabraniti učenicima islamske vjeroispovijesti učešće u proslavi Svetog Save jer je to proslava čisto vjerskog pravoslavnog karaktera”. Koliko je Ulema-medžlis bio ozbiljan u namjeri da stane u kraj ovakvim pojavama svjedoči i činjenica da je u spomenutom aktu snažno podvučena direktna odgovornost vjeroučitelja za realizaciju ove naredbe, kao i upozorenje da će se protiv onih koji to ne budu sprovodili preduzeti “potrebne mjere”.³⁰

Nezadovoljstvo i strepnje ne samo vjerskih već i svih političkih i drugih struktura bošnjačkog društva kulminirat će sa objavljivanjem Sporazuma Cvetković–Maček, koji je potpisan 26. augusta 1939. godine.³¹ Ovim Sporazumom narušene su historijske granice Bosne i Hercegovine koja je podijelje-

Jugoslavije br. 81-XXV. Beograd: 10. 4. 1937. 393-394.

²⁹ ATK, OIVZB, K. 2, dok. 162/96. “Dopis Ulema medžlisa u Sarajevu svim područnim Srećkim vakufsko-mearifskim povjerenstvima i džematskim medžlisima”. 17. 10. 1936.

³⁰ ATK, OIVZB, K.2, dok. 181/1. “Dopis Ulema medžlisa u Sarajevu o zabrani učešća muslimanske djece u proslavi Svetog Save”. 23. 12. 1938.

³¹ Sporazum Cvetković–Maček bio je predmet interesiranja historičara, pravnika, publicista, političara i drugih stručnjaka, a spomenuo bih radove samo onih koji su se neposrednije bavili ovim pitanjem: Boban Lj. 1965; Boban Lj. 1974; Zovko Lj. 1990; Vojinović P. 1980. i drugi.

na između Banovine Hrvatske i planirane Banovine “Srpske zemlje”. Na ovaj izazov Bošnjaci su odgovorili stvaranjem pokreta za autonomni položaj Bosne i Hercegovine objedinjavanjem svih bošnjačkih snaga.³² Tokom novembra 1939. godine širom Bosne i Hercegovine održavaju se konferencije vjerskih, kulturno-prosvjetnih i humanitarnih ustanova u vezi sa novonastalom situacijom. Predstavници bošnjačkih vjerskih i vjersko-prosvjetnih ustanova, u koordinaciji s predstavnicima političkih stranaka, kulturno-prosvjetnih, privrednih i građanskih društava, te javnih radnika i korporacija grada Sarajeva, 24. novembra 1939. godine razmatraju prijedlog bošnjačkog političkog predstavnika u Vladi Kraljevine Jugoslavije dr. Džafera Kulenovića, koji je tražio osnivanje četvrte samoupravne jedinice koju bi činila Bosna i Hercegovina sa svojim historijskim granicama i autonomnom upravom. Na kraju sastanka svi prisutni usvojili su i potpisali Rezoluciju kojom potpuno podržavaju zahtjeve dr. Džafera Kulenovića, navodeći u prvom stavu da to predstavlja “opći zahtjev svih muslimana Bosne i Hercegovine, bez ikakve razlike”.³³ Kulturno-prosvjetno društvo *Gajret* je krajem novembra 1939. godine održalo Plenarnu sjednicu na kojoj se konstatira da je najnovijim unutrašnjim preuređenjem države nanesena uvreda Bošnjacima, time što im je osporavana jugoslovenska (!) rasna pripadnost. Na kraju zasjedanja Plenarne sjednice Glavni odbor *Gajreta* izjašnjava se za Bosnu i Hercegovinu kao četvrtu jedinicu, u koju bi ušao i Sandžak, ističući da “ovakav stav bosanskohercegovačkih muslimana nije ništa drugo nego borba za jednakost i pravednost, a sporazum Srba i Hrvata neće biti pravedan i pun ako milion muslimana slovenske krvi i jezika ne bi bio zadovoljen”.³⁴ Na tragu ovakvih nastojanja u Sarajevu su 30. decembra 1939. godine održane dvije konferencije Bošnjaka grada Sarajeva, na kojima je prisustvovao i dr. Džafer Kulenović, nasljednik preminulog predsjednika JMO Mehmeda Spahe. Konferencije su sazvane s ciljem razmatranja pitanja autonomije Bosne i Hercegovine i imale su iznadstranački karakter. U istoj funkciji izabran je i širi akcioni odbor Bošnjaka grada Sarajeva, bez obzira na

³² Redžić E. 2000. 139.

³³ Istorijski arhiv u Sarajevu (IAS). Fond: *Fehim Spaho*, K. 2, dok. 540.

³⁴ ATK, fond: *Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni 1920-1941*, inv. br. 5232, “Izvadak iz zapisnika sa plenarne sjednice Glavnog odbora *Gajreta*”, 26- 27. 11. 1939.

njihovo dotadašnje stranačko pripadništvo i nacionalnu orijentaciju. Istovremeno sa protestnim skupovima u Sarajevu i u drugim bosanskohercegovačkim gradovima održavaju se protesti na kojima se uz podršku svih bošnjačkih organizacija i društava traži autonomija Bosne i Hercegovine i izlazak iz koalicione Jugoslovenske radikalne zajednice.³⁵

Sve u svemu, uslijed nagomilanih višegodišnjih protivrječnosti i dodatno usložnjenih političkih prilika u državi, uloga i značaj Islamske vjerske zajednice za bošnjački narod postaje nesumnjivo još važnija. Budući da je samostalno djelovanje JMO bilo onemogućeno njenim učešćem u Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, a da na ondašnjoj političkoj pozornici nije djelovala neka druga relevantna bošnjačka stranka, jedina preostala snaga koja je mogla snažno stati uz ideju koju je zastupao pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine bila je Islamska vjerska zajednica. Stoga se u brojnim pismima, koja su u tim turbulentnim vremenima Bošnjaci iz različitih krajeva Bosne i Hercegovine upućivali svom vrhovnom vjerskom autoritetu, reisu-l-ulemi Fehimu ef. Spahi, tražeći njegovo aktivnije uključivanje u politički život i povezivanje nesložnih bošnjačkih političkih predstavnika. Sadržina ovih pisama ukazuje na jedno od najvažnijih bošnjačkih iskustava, a to je njihova upućenost na Islamsku vjersku zajednicu u neizvjesnim i sudbonosnim historijskim momentima. Ne isključujući mogućnost da i Kraljevinu Jugoslaviju zahvati požar Drugog svjetskog rata, Bošnjaci u nedostatku samostalne političke organizacije očekuju od IVZ da bude ne samo duhovna već i politička i kulturna okosnica svog naroda. Otuda se od reisu-l-uleme tražilo i očekivalo da sa tog ugledničkog mjesta usmjerava i savjetuje narod.³⁶

Svjestan općih neprilika i očiglednog početka rata, koji je već plamtio širom Evrope i svijeta, reisu-l-ulema Fehim ef. Spaho upozorava Bošnjake na moguće potrebe i opasnosti. On želi pripremiti Bošnjake za sudbonosne događaje koji dolaze, ističući da je potrebno veće razumijevanje i saradnja među svim građanima bez obzira na njihovo vjersko i plemensko određenje, te poziva sve pripadnike islamske vjeroispovijesti “[...] da uvijek i na svakom mjestu budu na visini svoga zadatka kao sinovi i građani ove zemlje, da se čuvaju svega onoga što je štetno za njihov ugled i građanske vrline i da prema sva-

³⁵ Kemura I. 1986. 257-258.

³⁶ Filandra Š. 1998. 117-118.

kom štetnom uticaju nepoželjne propagande, bilo s koje strane ona dolazila, budu odlučni, a da u ovim momentima njima gospodari zdrav razum i duh otpornosti [...]”³⁷

U okviru nastojanja šestojanuarskog sistema da sve oblasti javnog života stavi pod svoju kontrolu bila je i politika osiguravanja potpune kontrole nad Islamskom vjerskom zajednicom. Promjena državne i nacionalne politike nakon 1929. godine uvjetovala je i donošenje *Novog zakona o IVZ* (31. 1. 1930) i *Ustava IVZ* (9. 7. 1930). Uspostavljeno je formalno organizaciono jedinstvo Islamske vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji, a država je zadržala snažne mehanizme kontrole nad vjerskim životom i islamskim školstvom. Ovakvoj organizaciji IVZ hrabro i principijelno se suprotstavio reis-u-ulema Džemaludin Čaušević, koji je na kraju i penzionisan. Međutim, uslozljavanjem ukupne političke situacije i raspadom šestojanuarske politike, Vlada u Beogradu traži podršku bošnjačkih predstavnika. Kao uvjet za ulazak u Vladu Stojadinović-Korošec Mehmed Spaho je tražio usvajanje novog zakona i ustava IVZ, koji su nakon niza pregovora i usvojeni tokom 1936. godine. Time je Islamska vjerska zajednica jednim dijelom vratila pravo samostalnog izbora organa IVZ i slobodu raspolaganja imovinom uz zadržani okvirni nadzor države. Ostvareni pomaci u razvoju autonomije IVZ nisu istovremeno značili i rješavanje svih problema sa kojima se ova zajednica suočavala u praksi. Do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije nastavljeno je sa ispoljavanjem različitih oblika nepoštivanja islamskih propisa i povreda prava članova IVZ od strane pojedinaca, ali i državnih službenika. No, uprkos tome, Islamska vjerska zajednica je i u ovom razdoblju odigrala važnu ulogu u potvrđivanju i očuvanju posebnosti bošnjačkog naroda.

³⁷ ATK, fond: *Behrambegova medresa*, K. 2, br. 54/40. “Dopis Reis-ul-uleme obadvama Ulema-medžlisima, objema Vakufskim direkcijama, svim Sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima, svim Džematskim imamima i Upravama medresa”, 23. 5. 1940.

IZVORI I LITERATURA

A. Izvori

a) Arhivska građa

1. Istorijski arhiv Sarajevo
 - Fond: Fehim Spaho
2. Arhiv Tuzlanskog kantona
 - Odbor Islamske vjerske zajednice Bijeljina
 - Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (1920-1941)
 - Behram-begova medresa

b) Novine, časopisi i ostala periodika

- Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije. Beograd:
- Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije. Beograd – Sarajevo:
- Službene novine Kraljevine Jugoslavije. Beograd

B. Literatura

- Begić D. 1965. "Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935. godine". *Godišnjak XVI*. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Buljina H. 1989. "Sto godina muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini". *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, br. 1 i 2*. Sarajevo:
- Filandra Š. 1998. *Bošnjačka politika u XX stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija.
- Imamović M. 1998. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: BZK Izdavačko preduzeće "Preporod".
- Imamović M. 1978. *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od Austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine* (rukopis u Institutu za istoriju u Sarajevu).
- Išek T. 1991. *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*. Sarajevo:
- Jahić A. 2004. *Hikmet-riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*. Tuzla:
- Karić E./Demirović M. 2002. *Reis Džemaludin Čaušević, prosvjetitelj i reformator*. I. dio. Sarajevo: BZK "Preporod" – Općinsko društvo Tuzla.
- Kavazović E. 1996. "Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u okvirima Kraljevine Jugoslavije". *Kabes br.14, 12/1996*. Mostar:
- Kemura I. 1985. "Položaj i uloga Islamske vjerske zajednice i 'Gajreta' u društveno-političkom životu Muslimana početkom 30-tih godina ovog stoljeća". *Anali XI-XII*.

Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka.

- Kemura I. 1986. *Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Boban Lj. 1965. *Sporazum Cvetković-Maček*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Boban Lj. 1974. *Maček i politika HSS od 1928. do 1941.* knj. I i II. Zagreb-Rijeka: Liber-Otokar Keršovani.
- Mektić H. 1992. "Ilmija-jučer-danas-sutra". *Takvim*. Sarajevo:
- Nakičević O. 1996. *Istorijski razvoj institucije Rijaset*. Sarajevo:
- Redžić E. 2000. *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*. Sarajevo: ANUBiH i Institut za istoriju u Sarajevu.
- Šeta F. 1991. *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. godine do 1991. godine*. Sarajevo:
- Traljić M. 1988. "Gazihusrevbegova medresa između dva rata (1921- 1941)". *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva br. 5*. Sarajevo:
- Vojinović P. 1980. "Vrbaska banovina u koncepcijama sporazuma Cvetković-Maček". *Jugoslovenski istorijski časopis br. 1-2*. Beograd:
- Zovko Lj. 1990. "Bosna i Hercegovina u građanskoj politici nakon sporazuma Cvetković-Maček". *Hercegovina br. 7-8*. Mostar:

SUMMARY

ON THE POSITION OF ISLAMIC RELIGIOUS COMMUNITY IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1929-1941)

As a part of the January 6th system, which aimed to put all the areas of public life under control, there was also a policy of establishing full control of IVZ (Islamic Religious Community). The change of the state and national policy after 1929 conditioned the adoption of the new law on IVZ (January 31, 1930) and IVZ Constitution (July 9, 1930). Formal organizational unity of IVZ was established in the Kingdom of Yugoslavia; however the state preserved strong mechanisms of control over the Islamic religious life and education. Reisu-l-ulema Džemaludin Čaušević courageously and consistently opposed such organization of IVZ, and was ultimately retired due to those efforts. However, as the overall political situation became more complicated and as the January 6th policy

dissolved, the government in Belgrade tried to win the support of the Bosniak representatives. As a condition to enter the Stojadinović-Korošec Government, Mehmed Spaho asked for adoption of the new law and a new Constitution of IVZ, which were, after a series of negotiations, adopted in 1936. With this, IVZ partly recovered the right of the independent election of its bodies and the freedom of management of its own property within the framework of general state control. Progress in development of the autonomy of IVZ did not mean, however, that this community resolved all its problems. As long as the Kingdom of Yugoslavia existed there were many different forms of disrespect of the Islamic rules and rights of the IVZ members, shown both by individuals, and by the state officials. Despite all this, in this period, IVZ played a very important role in the confirmation and preservation of specificities of the Bosniak people.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Islamic Religious Community (IVZ), Reisu-l-ulema, The Kingdom of Yugoslavia, Bosniaks

(Translated by author)

UDK 330.34:325.11 (497.6 Bihać) "1948/1961"
Pregledni rad

PRILOG PROUČAVANJU PRIVREDNIH I DEMOGRAFSKIH KRETANJA NA BIHAĆKOM PODRUČJU OD 1948. DO 1961. GODINE

Admir Mulaosmanović

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Članak pokušava pokazati kako su, u poslijeratnom razdoblju, privredna djelatnost i ukupan društveni razvoj mijenjali socijalnu i klasnu strukturu bihaćkog stanovništva. Na osnovu statističkih pokazatelja prikazuju se unutrašnje migracije, kao i doseljavanje osoba sa drugih područja Bosne i Hercegovine, odnosno Federativne narodne republike Jugoslavije. Člankom se, zapravo, želi istaći činjenica da je Bihać u ovom vremenu stajao na samom početku industrijalizacije.

Ključne riječi: Bihać, industrijalizacija, privredni razvoj, migracija, stanovništvo, demografija.

Uvod

Bosanskohercegovačka historiografija stoji pred velikim zadacima kada se radi o istraživanju prošlosti države i naroda koji u njoj žive, a posebno se to odnosi na razdoblje od 1945. do 1992. godine, u kojem je Bosna i Hercegovina bila sastavni dio zajedničke jugoslavenske države. To se, pak, naročito tiče valorizacije razvoja pojedinih gradova i regija unutar Bosne i Hercegovine koji su, slobodno se može reći, potpuno neistraženi. Industrijalizacija¹ u

¹ O tome se, zapravo, radi kada govorimo o razvoju Bosne i Hercegovine, odnosno, Jugosla-

Jugoslaviji počela je nakon Drugog svjetskog rata, dakle, u epohi socijalističke države u kojoj su živjeli južnoslavenski narodi do 1992. godine. Mali broj regija i gradova je industrijaliziran u ranijem periodu i kada se o njima govori ističu se Maribor, Ljubljana, Zagreb i Beograd kao jedini koji su uspjeli dostići nivo kojim su se svrstavali u red industrijskih gradova. Donekle je ovo stanje razumljivo uzmemo li historijske okolnosti u obzir i različite puteve razvoja pojedinih južnoslavenskih država i naroda. Naslijeđe imperija koje su vladale ovim prostorima veoma jasno se oslikavalo i na privrednom razvoju pojedinih zemalja.

Bosna i Hercegovina je bila agrarna država u kojoj seljaštvo dominira sve do 1945. godine, a i u narednih desetak godina ta situacija se nije radikalnije promijenila iako je nova vlast činila mnogo na tom planu. Prema veoma ambicioznom Prvom petogodišnjem planu donesenom 1947. godine, Bosna i Hercegovina je dobila veoma velike zadatke u procesu proizvodnje. Naglasak je stavljen na rudarstvo, građevinarstvo, šumarstvo i, donekle, tekstilnu industriju. Najnerazvijeniji dio Bosne i Hercegovine bila je Cazinska krajina. Grad Bihać koji, uz općine Cazin, Veliku Kladušu i Bosansku Krupu, predstavlja Bihaćku krajinu, koja kao cjelina postoji danas u geografskom i psihološkom smislu a ne administrativnom, nešto je odskakao od spomenutih općina u razvoju, ali nije bio blizu razvijenijih u Bosni i Hercegovini, još dalje od razvijenijih u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji (FNRJ).

Razlozi takvom stanju su bili različiti. Bosna i Hercegovina je nakon Prvog svjetskog rata bila razorena zemlja, u koju nisu stigla značajnija sredstva za obnovu. Doda li se tome i višedecenijski privredni nazadak koji je ovu zemlju doveo u poziciju siromaštva i zaostalosti, situacija je pomalo jasnija. Također, finansijski tokovi u novoj državi zaobilazili su Bosnu i Hercegovinu dok su ulaganja od strane, Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije bila gotovo bez značaja tako da je, zapravo, privatna inicijativa nosila bosanskohercegovačku ekonomiju. S obzirom na slabost privatnog sektora, jasno je zašto je Bosna i Hercegovina zaostajala u razdoblju 1918-1941. Uzme li se u obzir i teška politička situacija kojoj su najviše doprinosili neriješeni nacionalni odnosi uslijed srpskih hegemonističkih pritisaka, stanje i nije moglo biti bolje, naročito za Bosnu i Hercegovinu.

vije (FNRJ/SFRJ), jer se razvoj mjerio rastom industrijske proizvodnje i rastom zaposlenosti u industriji.

Bihać, mali bosanski grad, 1945. godine je uslijed ratnih razaranja izgledao još manji. Pred njim se nalazilo doba u kojem je trebao da se oporavi i modernizira, što u datim uvjetima nije bilo nimalo lako. Koliko je promijenjen način privređivanja i koje su se promjene dogodile u demografiji, pokušat će se dati ovim prilogom da bi se bolje razumjeli ukupni procesi.

Početak industrijalizacije 1948. godine

Izuzmemo li prve dvije poslijeratne godine, koje su ionako bile godine osnovnih obnoviteljskih poduhvata u razorenoj zemlji, a nikako godine u kojima je došlo do znatnijeg razvoja, analizu treba početi sa 1948. godinom, koja je za ukupne društvene tokove u FNRJ veoma značajna, između ostalog i zbog toga što se od ove godine započeo graditi vlastiti ekonomski sistem nakon prekida sa SSSR-om i njegovim pogledima na socijalizam.² Nadalje, 1948. godine postavljene su teorijske osnove kasnije poznatog samoupravljanja, mada je praktični dio započeo 1950. godine, ali je, ipak, i teorija bila veliki domet s obzirom na situaciju u kojoj se Jugoslavija našla unutar komunističke vasseljene. Također je ova godina bila bitna zbog popisa stanovništva, na osnovi kojeg su se mogla pratiti kretanja i promjene u privrednoj, ekonomskoj, socijalnoj i demografskoj strukturi stanovništva i Bihaćke općine, a ujedno je to prva godina provedbe već spomenutog Prvog petogodišnjeg plana.

Upravo je ove 1948. godine izgrađena dionica Željezničke pruge Bihać–Lička kaldrma-Knin, čime se počelo sa povezivanjem Bihaćke krajine sa jadranskim gradovima. *Unska pruga* je gradove na obalama rijeke Une, a koji su od 1924. godine bili povezani tračnicama sa Bihaćem (Bosanska Krupa i Bosanski Novi), povezala sa širim teritorijem i otvorila im mogućnosti bržeg napretka.³ Izgradnja Pruge Zagreb–Bihać–Split doprinijela je značaju Bihaća kao malog željezničkog čvorišta. Objedinjavanje informativnog prostora dogodilo se već 1946. godine, kada je počeo izlaziti regionalni tjednik *Krajina*, čiji je prvi urednik bio historičar Enver Redžić, danas član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Za snažniji industrijski zamah bila je neophodna električna energija. Svakako je osiguravanje energenata bio i glavni zadatak državnog vrha, koji su

² Bilandžić D. 1985. 164.

³ Đug O. 1979. 2-8.

nastojali što prije i efikasnije riješiti.⁴ U prvom redu se počelo sa izgradnjom hidrocentrala, koje su trebale dati električnu energiju privrednim subjektima koji su izgrađivani. U 1950. godini započeta je izgradnja hidroelektrane u bihaćkom prigradskom naselju Kostela, a puštena je u rad 1954. godine, sa kapacitetom od 6 MW.⁵ Upravo u ovom razdoblju svoj rad započinju *Ružica*, tvornica tijesta, zatim parni mlin koji je bio veoma značajan zbog povećanja proizvodnje brašna i 4. *novembar*, pilana koja radi od 1953. godine, kasnije integrirana u bosanskokrupsko preduzeće *Una*.

Ipak, najznačajniji momenat predstavlja pokretanje rada 50 tkalačkih strojeva u okviru novoosnovane tvornice *Kombiteks* 1957. godine.⁶ Upravo će *Kombiteks*⁷ biti glavni nosilac razvoja Bihaća i regije do osamdesetih godina 20. stoljeća kada ga je počeo potiskivati velikokladuški *Agrokomerc*. Zapravo su teškoće kroz koje je u ovom razdoblju prolazila jugoslavenska ekonomija dovele *Kombiteks* u poziciju gubitaka i tvornice sa velikim problemima u poslovanju. Već 1959. godine otvorena je *Polietilenka*, također nosilac industrijske proizvodnje u Bihaćkoj regiji, tvornica koja je nagovještavala mogućnosti pokretanja složenijih privrednih subjekata, čak i dolazak teške industrije.⁸ Njen utjecaj i značaj u čitavom razdoblju socijalističke države bio je veoma snažan i kao takva *Polietilenka* je uspijevala biti kreator društvenih događanja.

Tako je tekao i dovršen "prvi val" industrijalizacije na području Bihaćke općine. Do 1960/61. godine je, dakle, Bihać promijenio svoju dominantnu poljoprivrednu strukturu i ušao u red gradova u kojima je došlo do veće pojave radničke klase. Treba reći da je u 1952. godini bihaćko stanovništvo u 70%

⁴ Miličić B. 1991. 161-176.

⁵ Đug O. et al. 1979. 46.

⁶ Cvjetičanin B. 1982. 115-135.

⁷ Rješenjem Skupštine općine Bihać 11. aprila 1957. godine osnovan je "Prvi krajiški kombinat" koji je već naredne godine promijenio ime u Tekstilni kombinat "Kombiteks". Izrastao je iz napuštene radionice Jugoslavenske državne željeznice koja je adaptirana u proizvodnu halu u koju je smješteno 56 razboja ATR. Već 1959. godine "Kombiteks" je počeo sa gradnjom predionice sa 20.000 vretena i tkaonicu. Taj je objekt pušten u redovnu proizvodnju 1962. godine. Ovo je, svakako, snažan pokazatelj utjecaja ove tvornice na transformaciju socijalne strukture bihaćkog područja, posebno iz razloga obimnijeg upošljavanja žena iz ruralnih krajeva. O tome kako je tekao taj proces i na koji način je nosio promjene, bit će govora kasnije.

⁸ Cvjetičanin B. 1982. 124.

poljoprivredno, a samo je 245 radnika bilo u industriji.⁹ Postavljene su solidne osnove za budući napredak i razvoj, a učvršćena je pozicija Bihaća kao političkog, kulturnog i privrednog centra sjeverozapadne Bosne. Značajno bi bilo napomenuti da su određeni događaji usporavali privredni razvoj čitave države. U prvom redu se to odnosi na sukob Staljin–Tito (1948-1953), a na lokalnom, krajiškom nivou bila je to Cazinska buna (1950), tako da se više, kada se radi o investicijama države u ovo područje, nije moglo niti očekivati.

Stanovništvo Bihaća u ovom periodu (1948-1961) živi teško. Permanen-tni rat koji je na ovome dijelu Bosne i Hercegovine trajao još od Kandijskog rata (1645-1669) pa sve do austrougarske okupacije 1878. godine naučio je ove ljude na oskudicu i siromaštvo. Dešavanja u Prvom i Drugom svjetskom ratu još su više doprinijela materijalnom nazadovanju i privikavanju na nei-maštinu. Ipak, agrarna reforma i kolektivizacija sela nakon Drugog svjetskog rata dovela ih je u, možda, najtežu poziciju kada se radi o uvjetima življenja. Neimaština je bila strašna, a iz nje su veoma sporo i teško izlazili.

Neka obilježja kretanja lokalnog stanovništva 1948-1961.

Današnja općina Bihać je brojala 47 sela / naselja sa gradom Bihaćem i njegovim mjesnim zajednicama na širem području grada kao 48. jedinicom. Određeni popisi donose podatke za 64 sela/naselja, ali se razlika odnosi na 16 četvrti koje su već šezdesetih godina 20. stoljeća integrirane u gradsku cjelinu, tako da ih kao takve treba i tretirati. Prema popisu iz 1948. godine, područje današnje općine Bihać je imalo 35.502 stanovnika, dok je 1961. godine taj broj iznosio 45.884 stanovnika.¹⁰ Postoji nešto drugačija statistika kada su ap-solutni brojevi u pitanju, ali s obzirom da se procentualno ništa ne mijenja, nepotrebno se upuštati u provjeru tačnosti. Sa 18 i više godina života na općini Bihać 1961. godine bile su 25.504 osobe, od toga 11.813 muških.¹¹ Ovaj podatak je relevantan za ocjenu brojnosti aktivnog stanovništva, ali samo za ovaj period, jer već sredinom šezdesetih godina 20. stoljeća žensko aktivno stanovništvo počinje snažnije sudjelovati u radu privrednih subjekata kao i u

⁹ Cvjetičanin B. 1982. 133.

¹⁰ Stanovništvo Bosne i Hercegovine. 1995. 44-45.

¹¹ Popis stanovništva 1961. (IV). 1967. 31.

ukupnom broju zaposlenih. To se naročito odnosi na već nekoliko puta spominjani *Kombiteks*, koji će zapošljavati gotovo čitave porodice. Prema govoru jednog stanovnika sa kojim je napravljen intervju, 1967. godine u toj tvornici je zajedno sa njegovom majkom počelo raditi još 5 njenih sestara iz sela Spašići, čime su trajno promijenile mjesto boravka.¹² Doselile su se pretežno na područje Bakšaiša, bihačke mjesne zajednice. Vjerovatno je ovakvih slučajeva bilo puno i oni najzornije oslikavaju tokove industrijalizacije, ne samo na bihačkom području nego i u čitavoj Bosni i Hercegovini.

Grad Bihać u ovom razdoblju (1948-1961) dobiva skoro duplo stanovništvo. Od 8.344 stanovnika u 1948. ono dostiže 15.763 u 1961. godini, što znači relativno brzo. Prema tome, općina je u ovome trinaestogodišnjem razdoblju imala apsolutni prirast stanovništva od 10.382 osobe, od čega grad Bihać 7.419 novih stanovnika ili 71, 46%. Ovo je veoma dobar pokazatelj migracionih kretanja koji se manifestirao uslijed zvanične državne politike o povećanju broja radništva, odnosno, smanjenju seljaštva i to se, naravno, događalo jednostavnim putem, seljak bi počeo raditi u tvornici i na taj način postepeno mijenjao svoj socijalni položaj.

Nacionalna struktura sela i naselja za ovo razdoblje nije poznata, jer u državnim i republičkim statističkim publikacijama nije obrađena. Detaljan prikaz urađen za Bihačku općinu datira iz 1981. godine, na osnovu kojeg je moguće napraviti određenu rekonstrukciju. Naime, sela su bila dominantno jednonacionalna, dok je sa mjestima koja su prerasla u naselja ta situacija nešto drugačija. Naselja su, također, većinom naseljena jednim narodom, ali sa određenim brojem pripadnika drugih naroda. Razlog tome je što su u takvim naseljima postojale javne i državne službe koje su obnašali kvalificirani kadrovi kojih nije bilo na lokalnom nivou i koji su dolazili čak iz drugih republika, o čemu će biti opširnije u slijedećem odjeljku. Ovim procesima je mijenjana nacionalna struktura, ali ne tako da bi ta promjena bila značajnija.

Nacionalna struktura Bosne i Hercegovine promatra se kroz odnose tri najbrojnija naroda, Bošnjaka, Srba i Hrvata, što je veoma značajno za razumijevanje područja današnje općine Bihać i njenih demografskih tokova. Također je interesantan status doseljenog stanovništva, čija analiza objašnjava ukupne procese migracija na ovom području.

¹² Razgovor sa Enverom Ramićem obavljen 9. 11. 2006. (U arhivi autora)

Broj dominantno bošnjačkih sela i naselja iznosio je 22 i to: Bajrići, Brekovica, Ćukovi, Izačić, Jezero, Klisa, Klokot, Kula, Kulen–Vakuf, Mala Peća, Muslići, Orašac, Ostrovica, Papari, Prnjavor, Ripač, Spahići, Srbljani, Turija, Velika Gata, Vikići i Vrsta.¹³ Ukupan broj stanovnika u ova 22 naselja u 1948. godini iznosio je 11.640, od kojih je Orašac imao najviše stanovnika, 1.500.¹⁴ Trinaest godina poslije, 1961. godine, u ovim mjestima živjelo je 14.774 stanovnika, a Orašac je ostao i dalje na poziciji najbrojnijeg, sa 2.281 stanovnikom.¹⁵

Iz ovog prikaza je vidljivo da muslimansko, odnosno bošnjačko stanovništvo pretežno ostaje na selu i teško se odlučuje za “radnički kruh”. Bilo bi veoma značajno istražiti u posebnom radu razloge takvog odnosa ove populacije sa tretiranog područja. Pored ekonomskih i političkih razloga psihološki su, također, veoma značajni, ako ne i presudni. Tu je, naravno, i zaostavština Drugog svjetskog rata, koja je, uz ostale razloge, muslimane dovela u “dobrovoljnu getoizaciju”, kao posljedica zaostavštine rata, ali ne kao negativne uloge Bošnjaka, već jednostavno postojanje bremenitosti događajima koji su se odigrali na području Krajine od 1941. do 1945. godine.

Sela sa dominantno hrvatskim življem bilo je 4 i to: Veliki Skočaj, Mali Skočaj, Međudražje i Zavalje. Ukupan broj stanovnika u ovim selima 1948. godine iznosio je 2.183 osobe, a najbrojniji bio je Veliki Skočaj sa 852 osobe.¹⁶ Statistika za 1961. godinu pokazuje da je u ovim selima živjelo 1.596 stanovnika, a i dalje je najbrojniji bio Veliki Skočaj sa 597 stanovnika.¹⁷ Prema navedenim podacima, vidljiva je i snažno izražena činjenica da je u ovim selima došlo do umanjenja broja stanovnika, a treba reći da je taj trend bio prisutan sve do 1981. godine. Također je uočljivo da prema popisima stanovništva u sva četiri sela nema priraštaja i da je depopulacija konstantna kada se govori o hrvatskim selima. Razlozi tome su, u prvom redu, odlazak radno aktivnog stanovništva u industriju i u javne službe. Treba istaći da su Hrvati svoje za-

¹³ Stanovništvo Bosne i Hercegovine. 1995. 44-45.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

poslenje u industriji pretežno nalazili u susjednoj Hrvatskoj, a određen broj i u poljoprivredi kojom su se tamo bavili.¹⁸ Iako je u ovom prvom poslijeratnom razdoblju politička preporuka bila da stanovništvo ne napušta čak ni srez, primjećuje se postojanje mogućnosti odlaska i u susjednu Republiku. U tom svjetlu treba gledati negativna demografska kretanja u hrvatskim selima Bihaćke općine, ali i sjeverozapadne Bosne.

Većinskih srpskih sela bilo je 19 i to: Doljani, Donja Gata, Dubovsko, Gorjevac, Grabež, Grmuša, Hrgar, Jankovac, Kalati, Lipa, Lohovo, Lohovska Brda, Praščijak, Pritoka, Račić, Rajinovci, Teočak, Veliki Stjenjani i Zlopoljac. Ukupan broj stanovnika 1948. godine bio je 5.451, a najbrojniji su bili Doljani sa 658 stanovnika.¹⁹ U 1961. godini stanje se nije bitnije promijenilo, tako da je ukupan broj stanovnika bio 6.143, a najbrojnije selo je bilo Grmuša sa 629 stanovnika. U srpskim selima ne događa se depopulacija kao u hrvatskim, ali također nema niti porasta priraštaja kao u bošnjačkim selima. Na primjeru najbrojnijeg sela možemo zaključiti da niti jedno od njih nije razvijalo poljoprivrednu djelatnost i da su u njima ostajale samo starije osobe. U trinaestogodišnjem razdoblju najbrojnije selo je izgubilo taj primat i to uz gubitak 29 stanovnika (Doljani–Grmuša), a niti jedno, zapravo, nije imalo tendenciju prelaska u naselje, kao npr. nekoliko sela sa većinskim bošnjačkim stanovništvom (Ripač, Orašac, Velika Gata, Kulen–Vakuf, Brekovicica, Srbaljani).

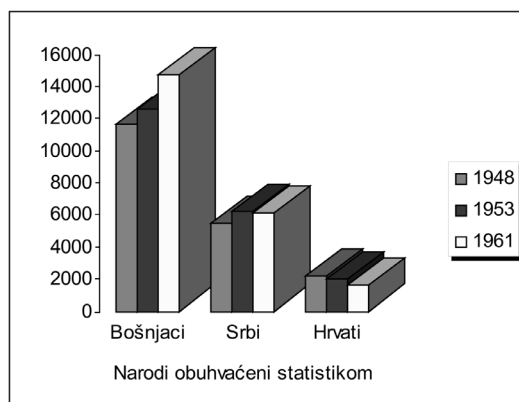
Od 47 sela 2 su bila mješovita –Baljevac, koji je imao hrvatsko i srpsko stanovništvo i Bugar, sa bošnjačkim i srpskim stanovništvom. Baljevac je imao 1948. godine 590 stanovnika, ali je depopulacija bila tako snažna da o tom selu 1981. godine nema podatka o broju stanovnika, dok ih je 1971. bilo svega 10.²⁰ Bugar je u trinaestogodišnjem razdoblju (1948–1961) povećao svoje stanovništvo sa 209 na 295 osoba,²¹ ali nije imao tendenciju većeg prirasta, tako da je i Bugar demografski stagnirao.

¹⁸ Kamberović H. 1991. 145–160.

¹⁹ Stanovništvo Bosne i Hercegovine. 1995. 44–45.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

Grafički prikaz 1. Demografski tokovi seoskog stanovništva bihačkog područja

Analiza procesa prelaska stanovništva iz seljaštva u radništvo, odnosno, prelaska stanovništva određene narodnosne skupine u industriju, građevinarstvo ili ostanku pri poljoprivrednoj djelatnosti pruža interesantne pokazatelje. Ovaj osvrt se odnosi na poljoprivrednu, industrijsku i građevinsku djelatnost, pošto su to dominantne djelatnosti, odnosno one koje najbolje oslikavaju procese kroz koje su prolazili seljaci određenog naroda na ovome području. Grafički prikaz oslikava 1961. godinu kao godinu završetka prve etape industrijalizacije bihačkog područja, kao i podatke o brojnosti određenih djelatnosti.

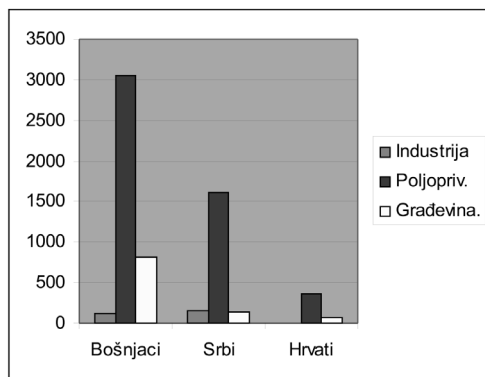
Tako je prema popisu stanovništva za 1961. godinu vidljivo da je bošnjačko stanovništvo ostalo dominantno poljoprivredno sa 3.048 aktivnih poljoprivrednih djelatnika. U industriji je bilo 119 radnika, a u građevinarstvu 815.²² Kada se govori o srpskim selima, tu je situacija drugačija i poljoprivredno aktivno stanovništvo je iznosilo 1.604 osobe, u industriji je bilo 153, a u građevinarstvu 142 radnika.²³ Najinteresantniji su pokazatelji za hrvatsko stanovništvo. U poljoprivredi je bilo 365, u industriji samo 3, a u građevinarstvu 77 osoba.²⁴ Sasvim je jasno da su Hrvati koji su odlazili u industriju mijenjali i mjesto boravka, a ako se uzme u obzir da su mnogi odlazili izvan ovoga područja, pa čak i izvan SR Bosne i Hercegovine, situacija je nešto jasnija. Da

²² Popis stanovništva 1961. (XIV), 1965, 259.

²³ Isto, 259.

²⁴ Isto, 259.

je ova konstatacija tačna, govore i statistički pokazatelji za bihačke gradske četvrti, većinski nastanjene hrvatskim življem (Kralje, Vedro Polje), u kojima je bilo relativno puno industrijskih radnika.²⁵ Što se, pak, tiče građevinarstva, mislimo da je potrebno dati određeno pojašnjenje. Naime, građevinski radnici su veoma lako stjecali to zanimanje, jer nije bila potrebna neka značajnija kvalifikacija da bi osoba bila građevinar. Ustvari, ti građevinski radnici su zapravo bili seljaci koji su se pored svog osnovnog zanimanja bavili dodatnom djelatnošću i tako doprinosili izgradnji države i kao takvi statistički vođeni kao djelatnici u građevinarstvu. Ovo pojašnjenje je bitno zbog boljeg razumijevanja učešća većeg broja Bošnjaka u građevinarstvu, zapravo, to ujedno potcrtava njihovu dominantnu poljoprivrednu djelatnost. Bošnjaka je bilo oko 7 puta više u građevinarstvu nego u industriji, dok je kod Srba ta situacija bila skoro uravnotežena – 153 osobe u industriji, a 142 u građevinarstvu. Ukupan broj radnika u industriji iznosio je 275, što je tek nešto malo više nego u gradu Bihaću 1952. godine, kada je u njemu bilo 245 industrijskih radnika.²⁶ Grad Bihać je 1961. godine imao 1.104 industrijska radnika, što veoma jasno svjedoči o privrednim kretanjima koja su obuhvatila gradsko središte i njegove četvrti.²⁷ Također, ova činjenica pokazuje i migracione tendencije koje su postojale ka gradskom središtu, što pojašnjava i depopulaciju pojedinih sela / naselja ovoga područja u razmatranom periodu.

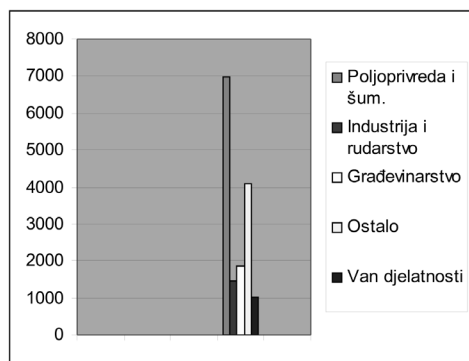

Grafički prikaz 2. Aktivno stanovništvo prema djelatnosti i narodnosti - bihačko područje (ne uključuje grad i gradska naselja)

²⁵ Isto, 259.

²⁶ Cvjetičanin, B. 1982, 130.

²⁷ Popis stanovništva 1961 (XIV), 1965, 259.

Grafički prikaz 3. Odnos između glavnih djelatnosti aktivnog stanovništva bihačkog područja prema popisu 1961.

Doseljeno stanovništvo na područje Bihaća (1948-1961)

Pored unutrašnje migracije koja se odvijala unutar općine i sreza, u povećanju broja stanovništva učestvovali su i doseljenici iz drugih srezova Bosne i Hercegovine, ali i sa prostora čitave FNRJ. U razdoblju od 1948. do 1961. godine na područje općine Bihać doselilo se 8.147 stanovnika.²⁸ Na ovo područje se u 1946. i 1947. godini doselilo 550 stanovnika, što je značajan pokazatelj za relativno snažnu migraciju s obzirom na veličinu prostora i brojnost već prisutnog stanovništva. Zbir ovih brojeva pokazuje relativno veliko migriranje na ovim područjima.

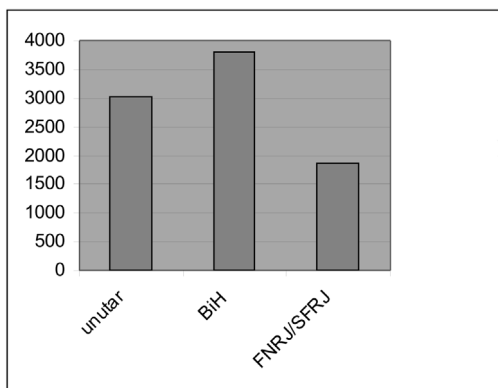
Od 1948. do 1961. godine broj stanovnika koji su izvršili unutrašnju migraciju iznosio je 3.020 ili 34,72% što je nešto malo više od 1/3 ukupno doseljenog stanovništva.²⁹ Broj onih koji su se doselili iz drugih regija, srezova ili kotara u Bosni i Hercegovini na područje Bihaćke općine iznosio je 3.792 osobe ili 43,54%, a iz drugih krajeva FNRJ 1.874 osobe, što u procentima iznosi 21,54%.³⁰ Iz drugih zemalja su stigle samo 3 osobe i stigli su iz socijalističkih zemalja. S obzirom da su u FNRJ pretežno dolazili inženjeri i stručnjaci iz SSSR-a, pretpostavka je da se ovi stranci nisu dugo zadržali nakon sukoba Staljin–Tito iz 1948. godine.

²⁸ Popis stanovništva 1961. (IV). 1967. 183.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

Stanovništvo koje je dolazilo iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine odnosno Federativne Narodne Republike Jugoslavije imalo je velikog utjecaja u migracijama na ovom području, što je vidljivo iz njihove brojnosti. Radilo se o osobama koje su imale određenu kvalifikaciju i koje su dolazile upravo zbog razvoja privrednih kapaciteta. Naime, sasvim je jasno da Bihać, a niti Bihaćka krajina, nisu imali školovano lokalno stanovništvo koje bi moglo pokrenuti proizvodnju u složenijim privrednim objektima. Pored toga, naravno, ne treba zanemariti doseljavanje prosvjetnih radnika, kojih, isto tako, nije bilo dovoljno, a potreba za njima je bila velika.

Grafički prikaz 4. Odnos između doseljenog stanovništva (period 1948–1961)

Intenzitet doseljavanja oslikava vrlo interesantnu situaciju za dulje razdoblje, ali i za pojedine godine. Najviše doseljenih je bilo u 1960. godini i iznosio je 1.550 osoba. Status ovoga stanovništva je bio sljedeći: 813 osoba sa statusom seoskog, 155 osoba mješovitog, a 577 imalo je status gradskog stanovništva.³¹ Relativno visok broj doseljenih osoba zabilježen je i u razdoblju od 1948. do 1952. godine i iznosio je 1.447, što je predstavljalo godišnji prosjek od oko 290 osoba.³² I u ovom razdoblju seosko stanovništvo najviše migrira i broji 799 osoba, dok je mješovitog 154, a gradskog stanovništva 490.³³

³¹ Popis stanovništva 1961. (IV), 1967, 247.

³² Isto.

³³ Isto.

Razdoblje od 1953. do 1955. godine još je dinamičnije i broj doseljenih iznosi 1.489 osoba, što čini godišnji prosjek od 496 doseljenih. Slično je stanje prema statusu doseljenih, tako da seosko stanovništvo broji 799 (kao i u razdoblju 1948-1952), mješovito 190, a gradsko 489 osoba.³⁴ Godina 1956-1957, dakle prema dvogodišnjoj statistici, broj doseljenih je iznosio 1.357 osoba ili 678,5 osoba godišnje. Prema statusu stanovništva promjene su minimalne, a brojčano je opet najviše seoskog stanovništva (765), mješovitog je najmanje (213), a gradskog je bilo negdje u svome prosjeku (371).³⁵

Do 1957. godine, dakle, postoje pokazatelji za razdoblja od četiri (1948-1952), tri (1953-1955) i dvije (1956-1957) godine. Zaključno sa 1958. godinom tu su pokazatelji za svaku godinu posebno do 1961, koja je hronološki granična godina bitna za ovaj rad, a statistički podaci za 1960. već su prikazani. U 1958. godini doseljeno je 811 osoba, od čega je sa statusom seoskog stanovništva bilo 525, mješovitog 97, a gradskog 183 osobe.³⁶ Trend je isti i za doseljeno stanovništvo čiji broj se povećava, a tako je i u 1959. godini, u kojoj je na područje Bihaća doselilo 1.060 osoba, od čega je status seoskog stanovništva imalo 560 doseljenika, mješovitog 130, a gradskog stanovništva 366.³⁷

U 1961. godini zabilježen je primjetan pad u doseljavanju, tako da su samo 432 osobe stigle na ovo područje, od toga 262 osobe sa statusom seoskog stanovništva, 53 mješovitog i 13 gradskog.³⁸ Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da je u 1961. godini došlo do dovršenja procesa koji je nazvan „prvi val“ industrijalizacije i da se poklapa sa pokušajem državnog vrha da izvrši privredne reforme u FNRJ.³⁹ Time je, zapravo, na ovome području došlo do izgradnje osnovne privredne infrastrukture, koja je trebala dati poticaj daljem napredovanju i razvijanju. To se i dogodilo, ali tek desetak godina poslije, kada sazrijeva situacija za dolazak teške industrije koju su mogli izgrađivati bosanskohercegovački i krajiški kadrovi, podržani svojim političkim predstavnicima u institucijama Republike i države.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Bilandžić D. 1985. 223.

Zaključak

Privredna djelatnost na području Bihaća u razdoblju od 1948. do 1961. godine donijela je mnoge promjene u strukturalnim obilježjima bihaćkog društva, čime je promijenjen socijalni položaj velikog dijela lokalnog stanovništva. Na račun seoskog uvećano je radničko stanovništvo, a privredni razvoj doveo je i do relativno jakih migracija ka ovome području, gdje se pored gradskog i mješovitog naseljavalo i seosko stanovništvo.⁴⁰ Naravno, treba napomenuti da je najveći broj doseljenih radio u drugim djelatnostima, a ne u poljoprivredi, a i oni iz poljoprivrede brzo su gubili dotadašnji status.

Početak industrijalizacije povezan je sa početkom provedbe ideje o radničkom samoupravljanju, što je predstavljeno hronološkom povezanošću. Međutim, onoliko koliko početak industrijalizacije nije u vezi sa uspostavom novog privrednog sistema, kraj "prvog vala" definitivno jeste. Naime, u godini u kojoj je na područje Bihaća doseljeno najviše osoba uslijed privrednog razvoja došlo je do velikog poremećaja u jugoslavenskoj ekonomiji. U 1960. godini ostvarena je stopa rasta industrijske proizvodnje od 4,1%, a planirano je 15,6%, što predstavlja ogroman podbačaj.⁴¹ Tako je otvoren put privrednim reformama od 1961. godine, a time i početak laganijeg razvoja, pa čak i stagniranja u šezdesetim godinama 20. stoljeća. Takve tendencije nisu zaobišle niti bihaćko područje.

IZVORI I LITERATURA

a) Statistički izvori

- *Popis stanovništva 1961. (aktivnost i delatnost)*. Knjiga XIV (1965). Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ.
- *Popis stanovništva 1961. (vitalna, etnička i migraciona obeležja)*. Knjiga IV (1967).

40 U razdoblju od 1948. do 1961. seoskog je stanovništva ukupno migriralo 4.523 osobe, a unutrašnjom migracijom bilo je zahvaćeno 3.020 osoba. Znači da su 1.503 osobe došle sa drugog područja Bosne i Hercegovine ili FNRJ.

41 Bilandžić D. 1985. 251.

Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ.

- *Stanovništvo Bosne i Hercegovine (narodnosni sastav po naseljima)*. 1995. Zabreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.

b) Knjige i članci

- Bilandžić D. 1985. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (glavni procesi 1918-1985)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Đug O. 1979. "Za ukupan napredak područja presudno je brže razvijanje privrede" u: Đug O. (gl. ur.) *Privredni i društveni razvoj područja Osnovne privredne komore Bihać*. Beograd: NIGP Privredni pregled. 2-8.
- Cvjetičanin B. 1982. "Decenije veće od stoljeća (poslijeratni razvoj)" u: Radulović, M. (gl. ur.) *Bihać*. Beograd: NIŠRO Turistička štampa-Samoupravna interesna zajednica kulture Bihać. 115-135.
- Kamberović H. 1991. "Intenzitet prelaska radne snage iz agrara u industriju u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine". *Prilozi* (27). Sarajevo: Institut za istoriju. 145-160.
- Miličić B. 1991. "Pogled na društvene prilike sela u Bosni i Hercegovini 1945-1953. godine". *Prilozi* (27). Sarajevo: Institut za istoriju. 161-176.

c) Interview

- Razgovor sa Enverom Ramićem. (Sarajevo: 9. 11. 2006)

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC TRENDS IN THE BIHAĆ REGION FROM 1948 TO 1961

Economic activity in the region of Bihać in the period from 1948 to 1961 led to numerous changes in the structural characteristics of the local society, thus changing the social status of a great portion of its population. The number of workers grew at the expense of rural population. Such a development brought about a relatively strong wave of migration to this part of the country.

The beginning of industrialisation was linked to the introduction of the idea of workers' self-government. However, to the extent in which the very beginning of industrialisation is not related to the establishment of a new economic system, the end of the "first wave" definitely was closely linked to it. Namely, the year marked by the greatest migration to the region of Bihać due to its economic development, brought about great distortions in the Yugoslav economy as the whole. In 1960, the growth rate of industrial production was 4,1%, while the planned growth was 15,6%, which represents a huge failure. This opened up the way for economic reforms in 1961, and consequently to a slowdown of development, and even to stagnation in the 1960s. Logically and expectedly, these trends did not bypass the region of Bihać.

Key words: Bihać, industrialisation, economic development, migrations, population, demography

Predavanja

sa tribine Instituta za istoriju u Sarajevu

Lectures

at the Tribune of Institute for History in Sarajevo

UDK 323.2:327.82 (497.6) "18"
Izvorni naučni rad

STEREOTIPI O MRŽNJI MEĐU NARODIMA – britanski konzuli o ruskoj i austrijskoj politici u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća

Edin Radušić

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Autor se bavi stereotipom *da se narodi u Bosni i Hercegovini mrze stoljećima* i ulogom Rusije i Austrije/Austro-Ugarske u podjelama bosanskohercegovačkog stanovništva i širenju mržnje među njim. On na odabranim primjerima pokazuje kako se sredinom XIX stoljeća, kada su se počeli graditi nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini, počinjao stvarati stereotip o međusobnoj mržnji. Tome su značajno doprinosile javne aktivnosti i tajne akcije Rusije i Austrije/Austro-Ugarske, koje su koristile bosanskohercegovačke katolike i pravoslavce za svoje ciljeve. Autor je prezentirao njihove aktivnosti u tom pravcu na osnovu britanske konzularne i diplomatske građe, koja je i pored nezaobilazne subjektivnosti i nedostataka iskoristiva za ovako postavljenu temu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Austrija, Rusija, pravoslavni, katolici, muslimani, stereotip, propaganda.

Počeci "bosanskohercegovačke mržnje" najčešće se vežu za rezultate osmanskih osvajanja na tom dijelu Balkana i za formiranje nove vjerske slike Bosne i Hercegovine u kojoj je dominantan trougao muslimani, pravoslavci, katolici. Navodna višestoljetna mržnja bosanskohercegovačkih etnokonzfesionalnih zajednica, posebno između muslimana/Bošnjaka i pravoslavaca/Srba, indirektno se podastire kao argument da su unutrašnji problemi

u Bosni i Hercegovini najviše rezultat te mržnje, što bi trebalo voditi zaključku kako je suživot u sadašnjoj Bosni i Hercegovini nemoguć. Ovaj stereotip je u najvećoj mjeri proizvod iz sfere politike, ali je neosporna činjenica da su i neki historičari indirektno otvorili prostor za njegovo stvaranje.

Ukoliko se ova teorija o višestoljetnoj mržnji izvuče iz konteksta, ona može izgledati i dosta uvjerljivo, jer su se članovi bosanskohercegovačkih vjersko-etničkih grupa povremeno nalazili na suprotnim stranama i aktivno učestvovali u međusobnim ubijanjima, a za ovu teoriju i stereotip o višestoljetnoj mržnji su periodi mira, suživota, malih i velikih prijateljstava, međusobnih brakova i sličnih pojava nevažni. Ovdje nemamo pretenziju da u potpunosti razriješimo ovaj kompleksan problem koji i nema jasno definirane oblike, već samo da na odabranim primjerima pokažemo kako se sredinom XIX stoljeća počinjao graditi stereotip o međusobnoj mržnji, te kakva je bila tadašnja uloga Rusije i Austrije/Austro-Ugarske u podjelama bosanskohercegovačkog stanovništva i širenju mržnje među njim.

Izgradnja nacionalnog identiteta nosila je sa sobom nužnost identificiranja sa grupom kojoj se težilo pripadati ističući sve ono što ih s njom povezuje, a istovremeno oštro naglašavajući razlike u odnosu na druge grupe. Što su te druge grupe suštinski bile srodnije njegovoj, slučaj pripadnika bosanskohercegovačkih vjerskih grupa, to se nacionalno osvještavani pojedinac nastojao snažnije distancirati od svih nepripadnika svoje grupe. U tom procesu odlučujuća postaje razlika a ne sličnost. Najoštrija razlika je pronađena u vjeri, a kada se tome pridoda činjenica da je osmanski sistem u Bosni i Hercegovini vremenom doveo do stanja da vjerske razlike dobrim dijelom postaju i socijalne i da instaliranjem odžakluk-sistema domaći bosanskohercegovački muslimani Slaveni ulaze u sistem vlasti u Bosanskom ejaletu/vilajetu i u njemu zauzimaju važne pozicije, razlika i suprotnost su mogli biti dovedeni do vrhunca – na jednoj strani su se nalazili ugnjetavani hrišćani, koji su predstavljali donje slojeve stanovništva kojima se vlada, a na drugoj bogati muslimani koji imaju političku i ekonomsku moć. To što je bilo bogatih hrišćana bliskih osmanskim vlastima i što je većina muslimana živjela teškim životom nije bilo bitno za ovakav model stvaranja nacija. Posebno što je proces afirmacije nacije nužno vodio borbi protiv strane vlasti, a domaći muslimani su bili njen dio.

Sve je bilo olakšano činjenicom da su pravoslavci i katolici imali svoje istovjernike preko bosanskohercegovačke istočne, odnosno zapadne granice, čiji su nacionalni pokreti, afirmirani ranije nego bosanskohercegovački, vršili jak utjecaj na konstituiranje nacije oko vjerske istovjetnosti. Uz to je druga polovina XIX stoljeća u Bosni i Hercegovini obilježena ustancima hrišćanskog, uglavnom pravoslavnog stanovništva (u poticanju ustanaka značajnu su ulogu imale susjedne kneževine Crna Gora i Srbija, kao i Rusija), u čijem su gušenju učestvovali i bosanskohercegovački muslimani. Ustanci su rezultirali velikim brojem mrtvih i raseljenih domaćih ljudi, uništenim domovima i privrednom osnovom, doprinoseći jačanju nepovjerenja i nastajanju jaza između muslimana i pravoslavnih u Bosni i Hercegovini i stvaranju realne osnove za mit o mržnji.

Interesi velikih sila, čija se pažnja prema Bosni i Hercegovini pojačava od sredine XIX stoljeća i rezultira otvaranjem konzulata svih velikih sila i onih koje su imale pretenzije da to postanu, Austrije (1850), Francuske (1852), Velike Britanije i Rusije (1857), Italije (1863) i Pruske (1864), koje su u cilju zadobijanja prednosti u Istočnom pitanju koristile postojanje hrišćana i u Bosni i Hercegovini, značajno su doprinijeli svrstavanju dijelova bosanskohercegovačkog stanovništva na suprotne strane. To se posebno odnosi na Rusiju i Austriju/Austro-Ugarsku, koje su nastojale iskoristiti domaće pravoslavce i katolike protiv Osmanskog carstva.

Praktična aktivnost ruskih i austrijskih predstavnika na terenu imala je za rezultat, u kontekstu gore naznačene teme, direktno i indirektno poticanje suprotnosti i u širem smislu mržnje. Direktno, kada su širili informacije, često neistinite, o netrpeljivosti i mržnji među pripadnicima različitih vjerskih grupa, i indirektno, što je, dugoročno gledano, još od većeg značaja, kada su aktivnostima u cilju da za sebe vežu bosanskohercegovačke hrišćane, Rusija pravoslavce a Austrija katolike, i da ih učine spremnim da uzmu oružje protiv osmanske vlasti, a kao što je već rečeno i dobro poznato, bosanskohercegovački muslimani su bili dio te vlasti, insistirali su na različitostima i poticali mržnje prema domaćim muslimanima. To je sigurno vodilo negativnoj povratnoj reakciji muslimana prema hrišćanima, koji su se još uz to veoma teško navikavali i nenaklono gledali na potpuno izjednačavanje prava hrišćana sa

njihovim, što je bio nezaobilazni dio provođenja reformi u Osmanskoj državi po evropskom uzoru. Ali, taj dio priče ovdje nije u fokusu, već je to uloga ruskih i austrijskih konzularnih predstavnika i njihovih vlada u poticanju mržnje među bosanskohercegovačkim stanovništvom – pri čemu su pravoslavni i katolici na jednoj, a muslimani na drugoj strani.

Glavni politički kurs Velike Britanije u Bosni i Hercegovini od osnivanja konzulata 1857. do Sanstefanskog preliminarnog mirovnog ugovora iz marta 1878. bio je zadržavanje ove osmanske provincije u sastavu Osmanskog carstva i jačanje osmanske pozicije provođenjem reformi, smatrajući da je najbolje sredstvo za postizanje tog cilja bilo održavanje mira kao preventive direktnom miješanju drugih sila u unutrašnje stvari Carstva, posebno Rusije i Austrije. Britanski konzulat u Bosni trebao je pomoći zadržavanju nezavisnosti i integriteta Osmanskog carstva. Jedan od tri važna konkretna zadatka bio mu je praćenje rada drugih konzulata u Bosni i amortizacija negativnog djelovanja konzulata onih velikih sila koje su neprijateljski bile raspoložene prema osmanskoj državi. To se, prije svega, odnosilo na ruski i austrijski konzulat, pa su britanski konzularni predstavnici veliku pažnju poklanjali djelatosti konzula i agenata ovih sila.

I pored nedostataka u izvještajima Britanskog konzulata u Bosni i Ambasade u Carigradu, smatramo da su oni veoma korisni za tumačenje ovako postavljene teme. U trouglu vlast – domaći hrišćani – domaći muslimani Britanci se predstavljaju kao pravedne sudije koje nikome ne drže stranu. Na zaključak da konzuli namjerno nisu slali krive izvještaje upućuje nas činjenica da oni nisu stizali do drugih subjekata izuzevši njihove pretpostavljene, a britanska politika tog vremena zalagala se za očuvanje osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini i drugim pokrajinama putem provođenja reformi, izjednačavanjem položaja svih sultanovih podanika i u popravljanju blagostanja naroda, pa samim tim nije bilo potrebno ružičasto predstavljati stvari već ukazivati na propuste.

Opservacija britanskog izaslanika Mr. Sarella, koja je nastala kao rezultat neke vrste pripreme misije za otvaranje britanskog konzulata u Bosni,¹ pokazala je koliko je bila snažna pozicija Austrije i austrijskog konzulata u

¹ FO 195/553, Colguhoun -Stratfordu de Redcliffeu, 20. juni 1854.

Sarajevu,² a analize u izvještajima britanskih konzula pravljene nakon osnivanja ruskog konzulata potcrtavaju veoma živu aktivnost ruskog konzulata i autoritet ruskog cara među domaćim hrišćanima.³ Kako bi se proširio ruski utjecaj na Balkanu, posebno su se u ruskim konzulatima evropskog dijela Osmanskog carstva pravile velike ceremonije proslave rođendana ruskog cara. Jedna takva proslava napravljena je u Sarajevu 1859. godine. Njen cilj bio je da se pokažu velike simpatije pravoslavaca u Bosni prema ruskom caru. Djeca iz pravoslavne ženske škole prošla su pod nadzorom ruskog konzula u procesiji ka konzulatu. Svako dijete je dobilo poklon od konzula, pilo se, jelo. Glavni sarajevski pravoslavni trgovac popio je čašu za zdravlje ruskog cara uz veliki aplauz prisutnih. Glavni događaj večeri bila je vjerska ceremonija u pravoslavnoj crkvi, na koju su pozvani i predstavnici vlasti i konzuli. Britanski i francuski konzul odbili su da prisustvuju ceremoniji u crkvi, ali je austrijski konzul prihvatio i ispričao britanskom da su prisutni za ruskog cara koristili termin “naš car” („*Our Emperor*“). Britanski konzul Edward St. John Neale prepoznao je motiv prisustvovanja austrijskog konzula ceremoniji u crkvi u činjenici da je Austrija bila rival Rusiji u uspostavljanju utjecaja u ovoj provinciji, pa je bio nužan njegov dolazak radi zadržavanja njegovog ugleda i ugleda njegove države.⁴

Sarell je u već spomenutom izvještaju ukazao na opasno ponašanje Austrije i njeno nastojanje da privuče domaće hrišćane na svoju stranu⁵ i preporučio da pravac djelovanja budućeg britanskog konzula treba biti sprečavanje nepoželjnog utjecaja drugih velikih sila na dešavanja u ovoj osmanskoj provinciji.⁶ On piše: “*Austrija i njeni agenti skoro da polažu pravo na Bosnu i uvijek cjepidlače i miješaju se gdje god mogu, pokušavajući da budu povrijeđeni kako bi igrali svoju igru i dobili zadovoljenje – ili pokazujući nepoštovanje prema turskim vlastima ili [...] pišući članke pune neistinitih izjava u zagrebačkim novinama, angažujući podstrekače među sveštenicima, poput Jukića, da vodi*

² Kako u to vrijeme nije bio otvoren ruski konzulat u Bosni izostalo je njegovo mišljenje o pravcima ruske politike u ovoj osmanskoj provinciji.

³ FO 195/553, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 10. januar 1858, no. 4.

⁴ FO 195/625, Neale-Bulweru, Sarajevo, 18. Septembar 1859, no. 29.

⁵ FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr. Sarell, 5. februar 1857.

⁶ Isto.

propagandu među njegovom pastvom".⁷ U skladu sa Sarellovom preporukom i općom britanskom politikom na Levantu, prvi britanski konzul u Bosni Henry Churchill dobio je zadatak praćenja djelatnosti drugih konzula, a i njegovi nasljednici kao i drugi britanski konzularni predstavnici motrili su na aktivnost drugih konzulata i njihovih agenata, razotkrivali motive takvog djelovanja, ispravljali eventualno netačne navode u njihovim izvještajima i o svemu tome obavještavali nadležnu ambasadu u Carigradu kako bi se smanjila šteta po osmansku vlast i britanske interese.

Austrija, a posebno Rusija, nastojale su uočiti i drugim evropskim silama prezentirati nedostatke i neefikasnost u provođenju reformi kako bi se otvorio prostor za miješanje u unutrašnje stvari Carstva⁸ i, s druge strane, potkopavati autoritet Porte i privlačiti domaće hrišćansko stanovništvo na svoju stranu i jačati svoju poziciju u Bosni i Hercegovini. Općenito se može reći da se djelatnost ruskog konzulata nije nimalo razlikovala od općeg kursa ruske politike u Osmanskom carstvu, čiji je cilj u vremenu poslije poraza u Krimskom ratu i gubitka prestiža na Pariskoj konferenciji bio vraćanje ugleda ruskog cara i njegove države među balkanskim hrišćanima, kao i destabilizacija Osmanske države. Na drugoj strani, Austrija je, iako njen globalni interes nije bio rušenje Carstva, svim sredstvima nastojala ojačati svoju poziciju u Bosni i Hercegovini i u krajnjoj liniji je otrgnuti od Osmanlija.⁹ Do sredine XIX stoljeća Austrija

⁷ Isto.

⁸ Ponovo upućujemo na primjer ruske akcije iz 1860. godine. FO 881/2987, Ekstracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, printed for the use of the Foreign Office, Novembar 30, 1876, povjerljivo; Početkom 1873. Holmes je istakao da nema sumnje da će strani agenti iskoristiti svaku priliku da informiraju svoje vlade o svemu što bi im izgledalo da je važno. Sigurno da im je prioritet bio u izvještavanju o negativnim pojavama. FO 195/1031, Holmes-Elliotu, Sarajevo, 12. januar 1873, no. 3.

⁹ Povjerljiva depeši sekretara za vanjske poslove Russella ambasadoru Bulweru od 2. februara 1863. je pokazala da su u Foreign Officeu bili svjesni opasnosti koja se nadvija nad Osmanskim carstvom. Russel je istakao da Rusija, iako ne ponavlja akte nasilja kao u vrijeme Krimskog rata, nastavlja svoj plan dezorganizacije Carstva pod prijateljskim plaštom, ohrabruje sve ustaničke vazale i štiti svakog nelojalnog podanika Porte. Istakao je da postoje dvije stranke u Rusiji, jednako neprijateljski raspoložene prema Porti, ali nejednako sklone da proizvedu opću katastrofu. Jedna partija, kao što je bio car Nikola, željela je što prije uništiti Osmansko carstvo, a druga, pažljivija, tražila je sve načine da Carstvo bude u vječnim teškoćama, podižući unutrašnje zavjere, uzrokujući velike troškove, podstičući stalne intrige, držeći ga u stanju slabosti. Podvukao je da obje politike teže istom cilju, uništenju Osmanskog carstva.

je obezbijedila i čvrsto držala monopol nad bosanskohercegovačkom vanjskom trgovinom, a radila je i na jačanju svoje političke pozicije.

Britanci su u aktivnostima ruskih i austrijskih agenata i općenito u politici koju su vodile ove dvije zemlje vidjeli značajne, ako ne i presudne, uzroke nemira u Hercegovini i općenito u ejaletu Bosna. Zato su britanski konzularni predstavnici posebno budno pratili aktivnosti konzula Rusije i Austrije u vrijeme nemira i ustanaka. Churchill je kao podstrekače nemira u Posavini 1857. i 1858. godine i iseljavanja izvjesnog broja porodica iz tog dijela Bosne otkrivljivao Rusiju i Austriju.¹⁰ On je bio siguran da je posebno Rusija u srži ovih pokreta i da postoje tajni odnosi između ruskog konzulata u Sarajevu i vođa nemira.¹¹

Da bi potkrijepio ovaj zaključak, Churchill je svoju ambasadu upoznao s aktivnostima prvog ruskog konzula u Bosni, dajući svoje komentare. Tom prilikom je istakao povezanost putovanja ruskog konzula Giljferdinga i ustanaka u Bosanskom ejaletu. Zaključivao je da je on dobio instrukcije od svoje vlade da ohrabruje zahtjeve hrišćana prema osmanskoj vlasti i da promovira interese svoje države i ugled ruskog cara. Što se tiče učešća Austrije, Churchill je bio uvjeren, premda nije mogao reći da sve to potječe od njihove vlade, da su austrijski agenti materijalno učestvovali u napredovanju ustanka, a da je zbog trgovačkih interesa Austrije čak moguća i vojna okupacija ove pokrajine od strane ove sile.¹²

Za Francusku je napisao da nema isti kurs kao u vrijeme Krimskog rata i ne može se više uvrstiti u stalne i aktivne osmanske prijatelje, a da Prusija uvijek prati Rusiju, a Italija naginje Francuskoj. Zanimljivo je da je na globalnom nivou uz svoju zemlju kao stalnog prijatelja i podržavaoca Osmanskog carstva označio i Austriju. FO 78/2436, Instructions to H. M's Embassy at Constantinople, & on subject of Administrative and Financial Reforms in Turkey, 1856-1875, Russell-Bulweru, 2. februar 1863, no 106 (povjerljivo).

¹⁰ FO 195/553, Churchill-Stratfordu de Redcliffeu, Sarajevo, 11. maj 1857, no. 15; FO 195/553, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 24. decembar 1857, no. 42.

¹¹ FO 195/553, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 2. mart 1858, no. 19; FO 195/553, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 15 mart 1858, no. 22.

¹² When Mr. Hilferding, the Russian Consul for Bosnia, was appointed, he first proceeded to Belgrade and then to Ragusa, when the Russian Government has two Consuls General. Immediately after his departure from Belgrade the Christians of Possavina began to collect in large numbers and to cry against the Uchleme. From the first day of Mr. Hilferding arrival to his post, the Christian Slaves looked upon him as their protector. Some of them went so far as

Privremeni konzul Zohrab je 1860. godine, što nije izoliran slučaj u izvještajima britanskih konzula iz Bosne, ukazao na veliku opasnost koja prijete Bosni i Hercegovini od Austrije i Rusije.¹³ Treći Britanac po redu na poziciji britanskog konzula u Bosni W. Holmes je nakon upoznavanja sa situacijom u provinciji zaključio kako su pobune u Posavini i drugim mjestima 1857-58.

to call the Emperor of Russia their Emperor, even in my presence. Is it not the Policy of Russia to thron difficulties in the Porte's way? The Slaves of Bosnia had motives of Complaint. Is it not reasonable to suppose and can then even exist a doubt that Mr Hiljferding was instructed by his Government to encourage these people to demand of the Turkish Authorities, and incite them to insist upon reciving from the latter that justice which they had every right to expect. ... I have every reason to believe that Austrian Agents have materially contributed in promoting it. The language of the Austrian employes of every description in the Country is any thing but calculated to appease the feelings of the Christins, and the report the General Mamula takes such pains to repudiate... It is true Austria would gain little by smouldering discontent in the Country. Her Commercial transactions would be somewhat impeded. It would be very different, however, were a military occupation of the Province by Austria necessitated... amongst other things, no doubt, be a renewal of the Porte's promise to keeps the ports of Sutorina and Klek closed." FO 195/553, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 10. januar 1858, no. 4.

¹³ Holmes je 1860. u depeši sa kojom je poslao Zahrabov izvještaj napomenuo koliko stanovništvo gleda na Rusiju kao inspiraciju, navodeći primjer kada je prilikom posjete francuskog i britanskog predstavnika hrišćansko stanovništvo Gacka poslalo jednog seljaka ruskom konzulu u Mostar da pitaju šta trebaju da im kažu. The contiguity of the Herzegovina and Bosnia to Dalmatia and Slavonia has naturally brought the provinces under the notice of Austria. She is intimately acquainted with their resources – she is aware that their possession would give her an influential voice in the East. The disorganized state of the Turkish administration gave her hope that they hope might be acquired through revolt of the inhabitants; she was active and preashing a crusade against the Turks; her efforts did not meet with success. She has, however, so far gained her point in rendering the two provinces profitable to her alone.

Russia, as the head of the Slave family entered into system of intrigue against the Turks three years ago. Through the Consular and other Agents she has sent to these provinces, ahe has been preashing Slave union and Slave freedom; and she is, I have no doubt, secretly organizing a system of resistance among the Orthodox Christians which will end either in a general revolt, when good leaders are found, or in Turkey being obliged to retire from the country inability to support the expense of maintaining her position. Servia is now joining in the struggle, but I look upon her and upon Montenegro as agents of Russia. Extracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, British documents on Foreign Affairs, str. 4-5; Major Cox je u izvještaju od 31. oktobra 1860. izvjestio da su hrišćani u Bosni i u Hercegovini izloženi agitaciji i akcijama naoružanih bandi propagandista koji, su na mjesec dana prije smrti kneza Miloša, prešli iz Srbije i od upada poluustaničkih plemena koja naseljavaju hercegovačko-crnogorsku granicu. Izvještaj majora E.E. Coxa, datiran 31. oktobra 1860. Ibidem, str. 8-9.

izbile nakon dolaska ruskog konzula i otvaranja ruskog konzulata u Sarajevu, što je upućivalo na očiglednu povezanost između Rusije i ustanaka u Bosanskom ejaletu.¹⁴

Churchill je vjerovao da hrišćani u Bosni i Hercegovini djeluju po uputama stranih sila,¹⁵ a Holmes ističe da ruski agenti čine sve što je u njihovoj moći da kreiraju nemire u ovoj provinciji i donesu nevolju osmanskoj vlasti.¹⁶

Holmes je upozoravao na jak ruski utjecaj u ustanku u Hercegovini i u neredima na hercegovačko-crnogorskoj granici, a njihovu aktivnost je smatrao uzrokom nemira i glavnom preprekom ponovnom uspostavljanju i stabilizaciji osmanske vlasti u cijeloj Hercegovini.¹⁷ Očit dokaz neprijateljskih aktivnosti privremeni konzul Zohrab je vidio u pojavi i cirkuliranju pamfleta pisanog na domaćem jeziku, čiji je autor prvi ruski konzul u Bosni A. F. Giljferding, tada zaposlenik u ruskom Ministarstvu vanjskih poslova. Giljfer-

¹⁴ FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 16. oktobar 1860, no. 59.

¹⁵ FO 195/553, Churchill-Alisonu, Dubrovnik, 20. juli 1858, no. 47.

¹⁶ FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 30. oktobar 1860, no. 64; Toga su bili svjesni i domaći muslimanski stanovnici. Kada je Churchill razgovarao s muslimanima u Mostaru o uzrocima ustanka u Hercegovini dobio je odgovor od jednog dijela njih da je glavni podstrekadž ustanka Rusija. Rekli su da je ruski konzul iz Sarajeva posjetio svaki dio provincije sijući sjeme nezadovoljstva među hrišćanima i da je dijeljen novac sveštenicima u Bosni. Drugi su mislili da su otpočinjanju ustanka pripomogli i austrijski agenti. FO 195/553, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 10. januar 1858, no. 4.

¹⁷ FO 195/553, Churchill-Alisonu, Dubrovnik, 20. juli 1858, no. 47; FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 20. novembar 1860, no. 70; Već je opisan slučaj slanja seljaka iz Gacka da traži instrukcije od ruskog konzula u Mostaru. FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 6. novembar 1860, no. 66; Holmes je u depeši od 20. novembra 1860. istakao kako se nada da će osmanska vlast moći ponovo uspostaviti svoju vlast u Hercegovini, dok ruski agenti, ruski novac i ruski politički pamfleti kolaju po provinciji. FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 20. novembar 1860, no. 70.

Lord Campbell je u parlamentarnoj raspravi o politici koju provodi vlada u Istočnoj krizi 1876. godine i o obavezama interveniranja radi zaštite Osmanskog carstva koja je proizlazila iz garantnih sporazuma, a pozivajući se na stav ministra vanjskih poslova lorda Derbyja da se potpisnice nisu obavezale i nisu mogle obavezati da štite cjelovitost Osmanskog carstva od njegovih podanika već samo od spoljne agresije, upozorio na situaciju kada vazalne kneževina vrše invaziju na Portu sa stranim zlatom i stranim oficirima (misli se na rusko učešće, primjedba E.R) koji ih vode. Hansard's Parliamentary debates, vol. CCXXX, 19 juni 1876-27 juli 1876, 4. svezak, London 1876.26. juni, Lords, str. 400. Očito su izvještaji i opservacije konzula s terena imali udjela u formiranju stava nekih članova Parlamenta.

dingov pamflet, koji je ruski konzul u Sarajevu privatno dijelio hrišćanima i ruski agenti tajno raznosili po Bosni i Hercegovini, isticao je kako seljaci pod Osmanlijama pate i poručivao Slavenima da se ujedine i dižu na oružje protiv osmanske vlasti. Pamflet je prikazao vlade Francuske i Velike Britanije kao podržavaoce muslimanskog ugnjetavanja i kao stvarne neprijatelje Slavena. Zohrab je u svom izvještaju napisao da i Giljferding i tadašnji ruski konzul (Jevgraf Romanovič Ščulepnikov) koriste pravoslavne sveštenike,¹⁸ za koje on kaže da su posvećeni Rusiji, u navođenju hrišćanskog stanovništva u Bosanskom ejaletu da postupa po njihovim željama. Privremeni konzul Zohrab je o svemu ovome izvijestio Ambasadu u Carigradu, poslao prijevod pamfleta na engleskom jeziku i sugerirao da ambasador poduzme određene mjere kako bi se zaustavila ova aktivnost Rusije.¹⁹ Sličnu namjenu imao je i novac koji je dobavljan iz Rusije formalno za druge namjene, a u suštini za unošenje nemira i podizanje ustanika,²⁰ kao i knjige koje su distribuirane po provinciji.²¹ Kada su Francuska, Austrija i Rusija poslale Crnoj Gori žito u zimu 1861. na 1862. godinu, to je otežavalo nastojanja Osmanskog carstva da privede sukob kraju. Ova pomoć je inicirala Crnogorce, kako je u svojoj depeši napisao Holmes, da misle da se ove sile slažu s opravdanošću njihovih aktivnosti i da će im pomoći da se sukob završi u njihovu korist.²²

Rusija i Austrija su rovarile unutar provincije Bosne i na drugim mjestima i u drugim vremenima, a ne samo u ustaničkim područjima i u vrijeme ustanaka. Tako je u maju 1867. konzul Holmes izvjestio da je ruski konzul nasto-

¹⁸ U ruskom konzulatu konzul Neale je vidio bogatu kolekciju episkopskih i sveštenečkih odora. Ovo je konzula navelo da zaključi da su uzroci koji su naveli na uvođenje pojačanog napora ruske politike u ovom pravcu priprema terena za budućnost. Smatrao je da ovaj ruski utjecaj u kombinaciji s lošim položajem pravoslavnih hrišćana ide na ruku Rusiji. Zato osmanska vlast mora raditi na otklanjanju nezadovoljstva stanovništva čime bi se izmakao snažan ruski oslonac. FO 195/625, Neale-Bulweru, Sarajevo, 18. Septembar 1859, no. 29.

¹⁹ FO 195/625, Zohrab-Russellu, Sarajevo, 7. juni 1860, no. 29, povjerljivo; FO 195/625, Zohrab-Bulweru, Sarajevo, 12. juni 1860, no. 27.

²⁰ Podsjećamo na misiju sveštenika Čokorila u Rusiju. FO 195/625, Zohrab-Holmesu, Mostar, 17. novembar 1860, no. 9, povjerljivo.

²¹ FO 195/625, Neale-Bulweru, Sarajevo, 18. Septembar 1859, no. 29.

²² Ruski car iz Odese poslao je brod žita. FO 195/718, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 4. februar 1862, no. 8.

jao uvjeriti sarajevske hrišćane da muslimani imaju namjeru da ih masakriraju na Uskrs. U toj akciji uzbunjivanja naroda pomagali su mu i neki hrišćanski trgovci. Suprotno od konzulove propagande, Uskrs je prošao u perfektnom miru, a Holmes je uvjeravao svoje pretpostavljene da ideja masakra hrišćana nikada nije postojala, čak ni među najfanatičnijim muslimanima u Bosni. On je istakao da je to, također, mišljenje svih drugih konzula, osim ruskog. Ruski konzul je izvijestio svoju Ambasadu u Carigradu onako kako je on želio da predstavi stanje, a sličnu izjavu je sastavio i za valiju Šerifa Osman-pašu, koji je bio svjestan da je to sve izmišljeno, ali je ruskom konzulu obećao da će obratiti pažnju i da će dati zvanične instrukcije policiji u tom duhu. Ovakve i slične akcije ruskog konzulata u Bosni Holmes je objasnio činjenicom da Ruska vlada želi predstaviti da se sve odvija pogrešno u Osmanskom carstvu, a ruski konzul preduzima sve da stvari dobiju takav kurs. Holmes zaključuje da je Sarajevo posljednje mjesto u Osmanskom carstvu gdje bi se masakr hrišćana mogao desiti. On je o ovome informirao svog ambasadora kako se ambasadori drugih velikih sila prema situaciji u Bosni i Hercegovini ne bi odnosili na osnovu netačnih izvještaja koje je iz ove provincije dobijao ruski ambasador.²³

Ovo nije bio usamljen slučaj ispravljanja krivih navoda u izvještajima ruskog konzulata. Britanski konzularni predstavnici iz Bosne i Hercegovine redovno su razotkrivali i prenosili motive davanja krivih informacija i tumačenja. Navest ćemo još neke. Na netačne i nenormalno preuveličane podatke o paljevinama i ubistvima u prvom izvještaju iz Gacka ruskog konzula Bezobrazova u Mostaru upozorio je Zohrab u novembru 1860. godine,²⁴ a naredne godine Holmes je izvijestio da ruski konzul nije dobro informirao svog ambasadora o događajima oko Luke Vukalovića i da je sve njegovo grđenje Osmanlija i Omer-paše usmjereno da se stekne dojam da je jedino rješenje za pobunjene distrikte da ubuduće dobiju punu slobodu i nezavisnost.²⁵

²³ Objašnjavajući razloge zbog čega je Sarajevo najsigurnije za hrišćane u cijelom Osmanskom carstvu, Holmes je istakao da su muslimani i hrišćani isti narod i da su njihovi međusobni interesi blisko povezani. I praktično, to bio bilo samoubistvo za dio muslimana, jer sav poljoprivredni posao na imanjima muslimanskih zemljoposjednika obavljaju hrišćani, i uopće, oni žive zajedno u veoma prijateljskim odnosima. FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 13. maj 1867, no. 8.

²⁴ FO 195/625, Zohrab-Holmesu, Mostar, 6. novembar 1860, no. 66.

²⁵ FO 195/679, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 27. avgust 1861, no. 27.

Mada se dijelom razlikovala u metodi, politika i aktivnost agenata Austrije nije mnogo zaostajala za onom koju su provodili Rusi. Oni su nastojali da se upletu u sve poslove ove provincije, i sve reformne mjere, bez obzira koliko bile korisne, nailazile su na njihovo nezadovoljstvo. Oni su stalno nastojali osmanskim vlastima stvarati teškoće,²⁶ kako bi se održavalo nemirno stanje i otvorio prostor za miješanje Austrije i postigao konačni cilj austrijske politike – priključenje Bosne i Hercegovine. U to je bila uključena i bečka štampa.²⁷ Kada se u različitim novinama pojavila vijest da će Austrija za gubitak Venecije anektirati Bosnu i Hercegovinu, ona je izazvala uzbuđenje u provinciji. Holmes tom prilikom zapaža da je greška ako se misli da bi hrišćansko stanovništvo Bosne prihvatilo Austriju sa zadovoljstvom. On je smatrao da bi se hrišćani, koji su uglavnom pravoslavci (osim katoličke manjine), pridružili muslimanima u otporu bilo kakvom pokušaju aneksije od Austrije, a da bi slučaj bio drugačiji ako bi se radilo o aneksiji od strane Rusije. Dodao je da je antagonizam između muslimana i hrišćana preuveličan u napisima u štampi, posebno od slavenskih “patriota”.²⁸

²⁶ Generalni konzul Resler nije krio svoje nezadovoljstvo imenovanjem Portinog komesara koji je trebao stabilizirati stanje i provoditi reforme u Bosni, ističući da smatra beskorisnim da ih podržava u njihovim naporima da ponovo uspostave red u provinciji. FO 195/553, Churchill-Alisonu, Sarajevo, 15. mart 1858, no. 23; Holmes je u aprilu 1865. godine izvijestio ambasadu u Carigradu da valija Osman-paša nije zadovoljan politikom Austrije u Bosni u tom trenutku. On je britanskom konzulu saopštio da prepoznaje tajnu namjeru Austrije da ohrabruje nezadovoljstva prema osmanskoj vlasti gdje god je to moguće. FO 195/805, Holmes-Stuartu, Sarajevo, 17. april 1865, no. 14.

²⁷ Holmes je u depeši iz septembra 1867. godine istakao da bečke novine namjerno pogrešno predstavljaju stanje u Bosni i da je cilj pisanja kako će Bosna brzo postati druga Kandija i kako će brzo doći vrijeme kada će Turci biti protjerani iz Evrope, stvaranje loše slike o stanju u ovoj provinciji. Kao primjer navodi pisanje bečkog “Zukunfta” koji piše neistine o nestabilnosti u Bosni, jer “ova zemlja nije nikada bila mirnija nego sada i nema ni trunke mogućnosti za ustanak. U prilogu pomenutoj depeši Holmes je ambasadi u Carigradu poslao jedan primjer takvog pisanja iz avgusta 1867. godine. FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 2. septembar 1867, no. 21.

²⁸ FO 195/805, Holmes-Lyonsu, Sarajevo, 19. juni 1866, no. 15; Vidi pisanje novosadske Zastave o mogućoj austrijskoj aneksiji Bosne i Hercegovine kao naknadu za gubitak Venecije u broju 28 od 14. maja 1866. godine. *Zastava o Bosni i Hercegovini*, Prva knjiga, Izbor i redakcija: Hamdija Kapidžić, Veselin Masleša, Sarajevo 1953, str. 27. Na konstantno nastojanje Srbije i Austrijske Hrvatske da uvijek predstavljaju upravu u Bosni kao zločinačku i uslove hrišćana kao jadne upozorio je Holmes u depeši od 19. juna 1866. godine. Holmes naglašava da oni

Početakom 70-ih godina došlo je do promjene nagore u ponašanju austrijske vlasti i njenih konzula na terenu prema Osmanskom carstvu i njegovoj provinciji Bosni. Konzul Holmes je 28. avgusta 1873. primio povjerljivu depešu od ambasadora Elliota o žalbama koje su stigle iz Bosne na austrougarskog generalnog konzula Theodorovica. Do promjene ponašanja austrougarskih konzularnih predstavnika došlo je, kako su istakle vlasti iz Bosne, od dolaska Theodorovica u proljeće prethodne godine. Čim je Theodorovic stigao, posjetio ga je Kalay, austrougarski politički agent u Beogradu, koji je, prije nego se vratio na mjesto svog službovanja, obišao različite dijelove provincije Bosne. Potom je uslijedilo i putovanje Theodorovica po provinciji, a u proljeće 1873. godine generalni konzul je išao na još jedno putovanje po Bosni. Žalbe koje je iznosio Theodorovic, a koje je on dobijao od svojih agenata iz unutrašnjosti su, po ocjeni Holmesa, bile pretjerane i često neutemeljene. Tadašnji valija, koji je bio član Vijeća ministara u Carigradu, izjavio je da je ponašanje Austrijske vlade takvo da želi upetljati Portu u neprijateljstvo s Crnom Gorom. Prijem srpskog i rumunskog kneza na bečkom dvoru potvrdio je namjeru Austrijske vlade da otežava stvari Porti, a Bosna i Hercegovina je bila prva na udaru tih neprijateljskih aktivnosti. Holmes zaključuje da akcije austrijskih funkcionera u Bosni nisu rezultat njihovih ličnih sklonosti, već su u skladu s instrukcijama koje su dobili i kojima su se povinovali.²⁹

Zvanični britanski konzularni izvještaji koji su govorili o dobrim odnosima između hrišćana i muslimana i pored postojanja socijalne razlike teško su dopirali do uha javnosti. Novine koje su u tom stoljeću počele snažno kreirati javno mišljenje bile su mnogo uspješnije, a one nisu isticale suživot, već razlike, ugnjetavanja i mržnju. Britanski konzularni predstavnici u Bosni i Hercegovini često su ukazivali na dobre odnose između muslimana i hrišćana, posebno u Bosni. Izvještaj Britanskog konzulata iz oktobra 1860. je dobar primjer. Holmes je izvijestio da je požar u sarajevskoj hrišćanskoj mahali izazvao veliku štetu, nakon kojega su prvi direktnu pomoć nastradalima ponudili

nastoje da lošu sliku o stanju u Bosni koja nije realna razašalju po Evropi, i da su rezultat njihovog pisanja i spletke neprestani problemi vlade u Sarajevu, kao i mnogo realnija bijeda onih za koje se nesretno zalažu. FO 195/805, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 19. juni 1866, no. 19.

²⁹ FO 195/1031, Holmes-Elliotuu, Sarajevo, 28. septembar 1873, no. 33.

muslimani grada.³⁰ Desetak godina kasnije Holmes je sumirao odnose između bosanskohercegovačkog stanovništva, ističući da su hrišćani većinom seljaci koji rade na imanjima muslimanskih posjednika, “s kojima su oni povezani i od kojih su, općeniti gledano, fer tretirani i od kojih očekuju podršku i zaštitu u svim njihovim teškoćama. Međusobno se katolici i pravoslavci manje vole nego što ne vole muslimane.” Smatrao je da jedino hrišćanski trgovci ne vole osmansku vlast i muslimanske zemljoposjednike.³¹

Točak historije se ne može vratiti unazad, niti se može neutralizirati šteta koju su, između ostalih, učinile ruska i austrijska politika potenciranja različitosti i u širem kontekstu podsticanja mržnje među pripadnicima različitih vjerskih grupa zadnjih decenija osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. Međutim, mogu se razbijati stereotipi, među kojima je ovaj o vjekovnoj mržnji između najbrojnija tri naroda u Bosni i Hercegovini. Procesi nacionalnog razvitka u Bosni i Hercegovini doveli su do sadašnjeg stanja, pri čemu su bosanskohercegovački pravoslavci, katolici i muslimani postali Srbi, Hrvati i Bošnjaci, pa se suživot u sadašnjoj Bosni i Hercegovini mora graditi u ovim okvirima.

SUMMARY

THE STEREOTYPES ABOUT ANCIENT HATRED – The British Consul commenting Russian and Austrian politics in Bosnia and Herzegovina in the second half of the 19th century

In the article the author deals with the stereotype on the centuries old hatreds as the main cause of mutual misunderstandings and conflicts among the Peoples in Bosnia and Herzegovina and the role of Russia and Austria/Austro-Hungary in the outspread of hatred in this country.

³⁰ FO 195/625, Holmes-Bulweru, Sarajevo, 29. oktobar 1860, no. 63.

³¹ FO 195/1031, Holmes-Elliott-u, Sarajevo, 12. januar 1873, no. 3.

Since national identities in Bosnia and Herzegovina were built on the basis of mutual differences of rather similar population, the nationally awakened group underlined these differences in order to make a strong distinction from the other groups. Main differences were found in religion and since religious differences largely became social and since native Muslims were incorporated in the Ottoman government structures, opposites were brought to the extreme. This led to the possibility of interpretation of *difference* as hatred. Public activities and secret actions of Russia and Austria/Austro-Hungary, which frequently used B&H orthodox and catholic population for their own aims, contributed to this arising stereotype. In this article, the activities of these Great powers were analyzed on the basis of the reports of British consular and diplomatic service.

Key words: Bosnia and Herzegovina, Austria, Russia, Orthodox Christians, Catholics, Muslims, stereotype

(Translated by author)

UPUTE AUTORIMA PRILOGA:

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne znanstvene radove
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na *Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- apstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- Summary and key words
- bilješke uz tekst rukopisa
- popis izvora i literature

Svi prilozi moraju biti pisani na kompjutoru, u MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta. Obavezno je korištenje fonta Times New Roman. U tekstu priloga veličina slova je 12, prored 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (single). Tekst priloga autor treba dostaviti redakciji časopisa *Historijska traganja* poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu i to isključivo na CD-u sa jednim ispisom ili mailom na adresu vera@lsinter.net

Upute za citiranje u tekstu rukopisa:

a) napomene za objavljenu literaturu:

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu i broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva djela istog autora iz iste godine, jedno djelo bilježimo sa „a” a drugo sa „b”. Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je oba navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi i dopišu se riječi *i drugi* ili skraćenica *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. // Brkić H. 1971a. Brkić H.1971b. // Brkić, Vilić 1971. // Brkić et al. 1971.

b) napomene za izvornu građu:

· za **antičku i srednjovjekovnu literarnu građu**: Ime autora po standardnoj formi. Broj knjige. Broj poglavlja

Npr.: *Cass. Dio* LV, 26.

· za **epigrafsku građu**: Naziv izdanja po standardnoj formi u kratlici i naziv natpisa.

Npr.: *CIL* 8765

· **za srednjovjekovnu arhivsku građu:** Naziv arhiva, Serija ili knjiga, Sveska, Broj sveske, Folija ili stranica, Broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa cancellariae, XXXI, 62v.

· **za osmansku arhivsku građu:** Naziv i mjesto arhiva, Ime i broj dokumenta, Broj stranice, Datum i godina.

Npr.: Başbakanlık arşivi, Istanbul, Mühimme-defter, br.dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

· **za arhivsku građu modernog doba:**

Napisati u skraćenom obliku naziv arhiva, ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu (ako je arhivski fond sređen), naziv dokumenta i datum ako je potrebno zbog nesređenosti fonda.

Npr.: ABH. Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/46

Upute za citiranje u popisu literature i izvorne građe:

Primjer za knjigu:

Autor. Godina izdanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

Primjer za članak:

Autor. Godina. "Naslov članka". Ime časopisa i broj. Mjesto izdanja: Izdavač. Brojevi stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi 29*. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Primjer za priloge u knjigama ili zbornicima radova:

Autor. Godina. "Naslov članka". Naslov knjige ili zbornika radova. Mjesto izdanja: Izdavač. Broj stranica.

Npr.: Kamberović H. 2007. "Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma". *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju. 11-19.

Primjer za mrežno dostupan rad:

Autor. Datum izdavanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač. Strana. Datum pristupa.

Npr.: Levy, Mellisa, and Janet Moor. 1998. "Settlement stubs tobacco billboards; Outdoor advertising firms seek clients." *Star Tribune*. Lexis-Nexis Akademik Universe. Reed Elsevier, Inc. 1D. 6.06.1999.

Internet primjer:

Npr.: Grad Sarajevo. jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/\(23.5.2008.\)](http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/(23.5.2008.))

Primjer za citiranje novina:

Autor. "Naslov članka". Naziv novina, godište i broj. Mjesto izdanja: Datum. Brojevi stranica.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobođenje, god. 57, br. 19281*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.

Historijska traganja

Br. 2., Sarajevo 2008.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:

Dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevodi rezimea na engleski jezik:

SENADA KRESO

Lektura:

MIRELA OMEROVIĆ

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

Štamparija Fojnica

Za štampariju:

Šehzija Buljina